

Zlatiborka Popov-Momčinović

**ŽENSKI POKRET U BOSNI I HERCEGOVINI:
ARTIKULACIJA JEDNE KONTRAKULTURE**

Sarajevo, 2013.

Edicija *Gender*

Ediciju uređuju Emina Bošnjak i Saša Gavrić
knjiga 3.

Naslov: Ženski pokret u Bosni i Hercegovini:
artikulacija jedne kontrakulture
Autorica: dr Zlatiborka Popov-Momčinović
Lektura: doc. dr Biljana Samardžić
Prelom: Dina Vilić
Recenzija: prof. dr Lejla Turčilo, mr Amila Ždralović
Izdavači: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska
istraživanja religije u Bosni i Hercegovini,
Fondacija CURE
Za izdavača: Saša Gavrić/Ratko Kuburić/Jadranka Miličević

© Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE/autorica
Nekomercijalno umnožavanje, fotokopiranje ili bilo koji drugi oblik reprodukcije cijele publikacije ili njenih dijelova je poželjno, uz prethodno pisano informisanje izdavača na mail: office@soc.ba

Stavovi i mišljenja iznesena u ovoj knjizi su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja donatora. Autorica odgovara za svoje tekstove. Publikacija je nastala uz podršku:

ISBN 978-9958-536-14-4 (Sarajevski otvoreni centar)

ISBN 978-9958-1981-6-8 (Centar za empirijska istraživanja religije u BiH)

ISBN 978-9958-0988-1-9 (Fondacija CURE)

Zlatiborka Popov-Momčinović

**ŽENSKI POKRET U BOSNI I HERCEGOVINI:
ARTIKULACIJA JEDNE KONTRAKULTURE**

Sarajevo, 2013.

RECENZIJJE	7
LEJLA TURČILO	7
<i>Empirijski poziv na snažniji angažman žena u bh. društvu i politici</i>	
AMILA ŽDRALOVIĆ	10
<i>Feministički ili ženski pokret: pregled historijata i tendencija u oblicima djelovanja žena i za žene u BiH</i>	
UVOD	17
I. ŽENSKI POKRET KAO DRUŠTVENI POKRET	23
1.1. Začeci ženskog pokreta	23
1.2. Drugo buđenje	28
1.3. Novi ženski pokret	34
1.4. Razumijevanja društvenog pokreta	37
1.5. Značaj otpora unutar otpora	48
2. (PRED)JUGOSLOVENSKI KONTEKSTI	57
S AKCENTOM NA BIH	
2.1. Period austrougarske uprave: isključenja koja se susreću	57
2.2. Kraljevina Jugoslavija: feminizmi koji se prepliću	67
2.3. Rod i socijalistička (real)utopija	75
2.4. Drug-ca žena: i aktivistkinja i naučnica?	85

3. ŽENSKI POKRET U BIH U RATNOM I POSTDEJTONSKOM PERIODU	97
3.1. <i>Žene i uspon etnonacionalizma</i>	97
3.2. <i>Marginalizacija žena – silovanje kao čin i kao metafora</i>	103
3.3. <i>Profilacija bh. ženskog pokreta</i>	112
3.4. <i>Dometi i ograničenja ženskog pokreta</i>	116
3.5. <i>Kontroverze van dometa: ženski pokret u postdejtonskom bh. kontekstu</i>	169
4. UMJESTO ZAKLJUČKA: BH. ŽENSKI POKRET U GLOKALNOJ PERSPEKTIVI	175
METODOLOGIJA STUDIJE	185
ODABRANE ŽENSKJE GRUPE U BiH	191
SUMMARY	205
<i>The Women's Movement in Bosnia and Herzegovina – in the words of a counterculture –</i>	
LITERATURA	219
RJEČNIK KLJUČNIH POJMOVA	233
O AUTORICI	251

RECENZIJJE

Empirijski poziv na snažniji angažman žena u bh. društvu i politici

Rukopis „Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: artikulacija jedne kontrakulture“ bavi se fenomenom ženskog pokreta kao izuzetno značajnim akterom civilnog društva. Kako autorica objašnjava u uvodnom poglavlju, društveni pokreti izrazito su važna pokretačka snaga svakog civilnog društva, pa i društva općenito, a ženski pokret (i generalno, pozicija žene u društvenim pokretima, civilnom društvu i društvenom i političkom diskursu) neizostavan je pri razmatranju društvenog razvoja u svim njegovim dimenzijama.

Autorica nas podsjeća na svojevrsnu „prirodnost“ nametanja ženskog pitanja i redefiniranja „klasične uloge“ žena upravo u kontekstu civilnog društva, kao slobodn/ije/og od sfere političkog. Međutim, važnost djelovanja ženskog pokreta kao aktera civilnog društva ogleda se upravo u njegovoj mogućnosti uticaja na političku

sferu i rekonceptualiziranje političkog.

U ovom kontekstu i kroz ovu prizmu autorica posmatra i historijske pravce razvoja, ali i aktuelno stanje ženskog pokreta u Bosni i Hercegovini. Prateći ga od austrougarskog doba (kada se, kako primjećuje autorica, zapravo tek i javlja ženski pokret u BiH) do danas, Zlatiborka Popov Momčinović „vodi“ nas ne samo kroz formalne događaje i procese koji su ovaj pokret oblikovali, već i objašnjava suštinska pitanja rodne ravnopravnosti i emancipacije kojima se ženski pokret u BiH u različitim svojim fazama i etapama bavio. Posebno je značajna njena interpretacija različitih strategija re/prezentacije žena i ženskog pokreta u različitim etapama i oblicima društvenog i/ili političkog sistema, koja ukazuje na činjenicu da je pitanje roda i rodne prezentacije u društvu često manipulativna kategorija.

Najznačajniji dio ovog rukopisa svakako je empirijsko istraživanje autorice, koja je dubinskim intervjuima sa aktivistkinjama iz Bosne i Hercegovine pokušala doći do odgovora na pitanje: da li uopće postoji ženski pokret u BiH danas. Upravo njihovi različiti odgovori, ponekad i izrazito polarizirani, ukazuju na potrebu intenzivnije i snažnije debate o ulozi žena u bh. društvu, o njihovom aktivizmu i angažmanu ne samo u civilnom društvu (u kojem su one, nesumnjivo, izrazito prisutne i angažirane), nego i (možda još i važnije) u politici. Ova će knjiga, nesumnjivo, potaknuti te debate i doprinijeti njihovoj kvaliteti svojom, na jasnim i značajnim argumentima zasnovanom, interpretacijom.

Kako autorica potcrtava od samog početka knjige, zadatak civilnog društva i njegovih aktera/akterki je da po suštini mijenja(ju) političku sferu, a uloga žena u tom procesu nedvojbeno je značajna i u/za Bosni i Hercegovini. Knjiga Zlatiborke Popov Momčinović „Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: artikulacija jedne kontrakulture“ stoga, na sebi svojstven i specifičan način, pledira za snažnijim angažmanom žena i u bh. društvu i politici.

Ovaj rukopis dobar je primjer sretnog spoja preglednog teorijskog rada i izuzetnog istraživačkog napora autorice. Tekst je dobro

strukturiran, pregledno i jasno napisan, čitatelju nudi pregled relevantne literature (u definiranju pojmova kojima se nadalje operira), historijski pregled razvoja ženskog pokreta u BiH, kao i pregled promišljanja znanstvenica koje se bave ovim područjem o stanju i perspektivama ženskog pokreta u BiH.

Rukopis Zlatiborke Popov Momčinović je znanstveno djelo namijenjeno prije svega akademskoj zajednici, teoretičarima gender studija i sociologije, te studentima tih i srodnih oblasti. Publikacija ovog rukopisa kao buduće knjige neće biti ograničena samo na Bosnu i Hercegovinu, već i na cijelu regiju, koja, zapravo, prvi put na jednom mjestu dobiva cjelovitu sliku o ženskom pokretu u Bosni i Hercegovini, ali i relevantnu teorijski zasnovanu i empirijskim istraživanjem osnaženu interpretaciju njegove uloge.

Shodno navedenim zaključcima, svesrdno preporučujem objavljivanje ovog rukopisa kao knjige, a izdavaču čestitam na prepoznavanju važnosti ovog djela za objavljivanje.

prof. dr. sc. Lejla Turčilo

Feministički ili ženski pokret: pregled historijata i tendencija u oblicima djelovanja žena i za žene u BiH

Knjiga pod naslovom „Ženski pokreti u Bosni i Hercegovini – artikulacija jedne kontrakulture“ autorice Zlatiborke Popov Momčinović na inovativan način analizira istoriju, poziciju i perspektive ženskog pokreta i aktivizma u Bosni i Hercegovini. Autorica prevazilazi uobičajene pojednostavljene i jednostrane analize ženskog udruživanja i aktivizma koje prenaplaćavaju ili u potpunosti zanemaruju pojedine stepenice u njegovom razvoju. U metodološkom smislu, uspješno je kombinovano kvantitativno i kvalitativno istraživanje. Iako se centralni dio rada sabire oko ključnih rezultata dobivenih putem upitnika i dubinskih intervjuva, autorica ne izbjegava narativne opise analiziranih društvenih problema i teorijsku analizu uzroka tih problema.

Knjiga je tematski podijeljena u tri glavna poglavlja koja čine logičku i koherentnu cjelinu. U prvom dijelu studije autorica na jednom mjestu sabira i čita različite analize društvenih, a posebno ženskih pokreta, gradeći na taj način teorijski okvir ove studije.

U drugom djelu studije autorica analizira istoriju ženskog pokreta ne ostajući pri tome isključivo na historiografskom prikazu, već razvijajući sociološko-filozofsku raspravu. Posebno je zanimljiv i drugačiji način na koji autorica posmatra prethistoriju ženskog aktivizma i ženskog udruživanja, gdje pod prethistorijom podrazumijevamo period prije osnivanja AFŽ-a. Ono što odvaja ovu analizu od dosadašnjih razmatranja ovog perioda, jeste činjenica da autorica uočava liberalni fon bosanskohercegovačkog ženskog udruživanja i njegove sličnosti sa ostatkom Evrope. Pri tome se ne ignorišu, već se izdvajaju i naglašavaju specifičnosti bosanskohercegovačkog ženskog udruživanja. U razmatranju početaka historije ženskog aktivizma i udruživanja u Bosni i Hercegovini, autorica posebno naglašava ulogu i značaj AFŽ-a u emancipaciji žena i daljem raz-

voju ženskog/feminističkog aktivizma. Pri tome autorica izbjegava redukcionistički pristup koji prenamlažava ili osporava ulogu AFŽ-a u ovim procesima.

Analizirajući razdoblje od ukidanja AFŽ-a do kraja 80-tih godina, autorica fokus svoje analize prebacuje na probleme horizontalne podjele rada i dvostruke opterećenosti žena, zaključujući da je u socijalističkom periodu na djelu bila „polovična emancipacija žena“. Uzimajući u obzir različite sociokulturalne determinante ove polovične emancipacije, autorica prevazilazi uobičajena redukcionistička interpretiranja i tumačenja ženskog/feminističkog pitanja, udruživanja i aktivizma u socijalističkom periodu. (Pre)ispitujući pozicije i (ne)mogućnosti artikulacije zahtjeva društvenih pokreta (pa tako i ženskog/feminističkog pokreta) u okvirima socijalističke ideologije, autorica dodatno utemeljuje svoje zaključke o ograničenoj emancipaciji. Međutim, uviđa da je djelomična emancipacija ipak otvorila mogućnosti za žene iz akademskih krugova, što je rezultiralo organiziranjem konferencije Drug-ica.

Treći dio rada počinje sa refleksijom na tranzicione devedesete, kada se i ženski aktivizam (pre)oblikuje u drugačijim uslovima. Naime, početkom 90-ih u Bosni i Hercegovini, ali i generalno na području bivše Jugoslavije, stvaraju se nove paradigme – paradigme nacionalnih politika. Pod okriljem nove dominantne paradigme bosanskohercegovačko društvo doživljava repatrijarhalizaciju i retradiconalizaciju. Revitalizirani patrijarhat i tradicionalizacija pojavljuju se u drugačijem ruhu, i to sa nizom novih konotacija koje nisu predstavljale njihov fundament u socijalističkom periodu. Te konotacije su uslovljene vraćanjem potisnutih nacionalnih, kulturnih i religijskih identiteta, koji nakon devedesetih godina dobivaju sve veći politički značaj stvarajući time novu društvenu, političku i pravnu paradigmu. Upravo sa raspravom o ovim novim, rodnim režimima započinje treći dio knjige pod nazivom „Ženski pokreti u BiH u dejtonskom i postdejtonskom periodu“.

Ključna pitanja ove studije sabiraju se upravo u ovom trećem dijelu rada, uključujući i rezultate emiprijskih istraživanja koje je

autorica provela. Imajući u vidu da su žene daleko zastupljenije od muškaraca u civilnom društvu, cilj ovog istraživanja je bio da se, kako autorica navodi, utvrde dometi, ali i antinomije ovakvog angažmana žena u civilnom društvu Bosne i Hercegovine. Autorica pokazuje da je ženski pokret izuzetno značajan segment civilnog društva u Bosni i Hercegovini, da su se žene unutar njega izborile za vlastiti prostor, te da su pokretačka snaga njegovog razvoja. Ne idealizirajući i ne amnestirajući žensko udruživanje i ženski aktivizam kao značajan dio civilnog društva u Bosni i Hercegovini, autorica (raz)otkriva i analizira uzroke negativnih pojava i tendencija u oblicima djelovanja žena i za žene. Neke od tih negativnih pojava, ženske organizacije dijele sa drugim udruženjima građana/ki u Bosni i Hercegovini i općenito sa zemljama u tranziciji (na primjer, donatorsko usmjeravanje aktivnosti udruženja, zavisnost od donacija, problemi održivosti udruženja, preoterećenost i maksimano trošenje aktivista/kinja...). Druge negativne pojave vezane su za specifično iskustvo ženskog/feminističkog udruživanja u Bosni i Hercegovini, kao na primjer problemi elitizma ličnosti, odnosno pojedinih aktivistkinja i liderica, te problem elitizma grupe, odnosno organizacije, koja je iz ovih ili onih razloga bolje pozicionirana u sferi civilnog društva u odnosu na neke druge ženske grupe.

Kroz upitnike, a posebno kroz dubinske intervjue, autorica traži razloge za ovakvo stanje. Autorica nikada ne ostaje na pukom navođenju i deskripciji rezultata istraživanja, već na stranicama svoje knjige konstantno razvija teorijsku analizu identificiranih problema. Pri tome su obuhvaćeni različiti aspekti problema ženskog udruživanja i aktivizma, posebno oni koji se tiču sociokulturalnog konteksta u kojima djeluju. Posebna pažnja posvećena je pitanju (ne)saradnje između vladinog i nevladinog sektora, predstavljачkim strategijama koje mediji koriste kada je riječ o ženskom aktivizmu, te napostajanju šire socijalne baze ženskog pokreta koja se ogleda u apatičnosti ženske populacije u Bosni i Hercegovini.

Posebno je zanimljivo da ova analiza otkriva dva važna problema koja bi mogla i trebala usmjeriti dalji ženski pokret i aktivizmu. Prvi

problem je nedostatak solidarnosti između različitih grupa i aktivistkinja, koji i onda kada se pojavljuje, svodi se na projektnu saradnju. U stvarnosti, umjesto koncepta solidarnosti na djelu je koncept konkurencije koji je uslovljen prvenstveno donatorskim politikama.

Drugi problem tiče se pitanja da li uopće možemo govoriti o feminističkom pokretu i aktivizmu ili je samo riječ o ženskom pokretu i aktivizmu. Odgovor na ovo pitanje nije isključivo terminološke naravi, već oslikava percepciju i (ne)mogućnosti aritkulacije feminizma i feminističkih zahtjeva u Bosni i Hercegovini. Sam pojam feminizma u bosanskohercegovačkoj javnosti opterećen je predrasudama, stereotipima, zlonamjernim tumačenjima, neznanjem i nerazumijevanjem. Govoreći o feminističkom identitetu ženskih organizacija, autorica pokazuje da aktivistkinje i ženska udruženja rijetko sama sebe nazivaju feminističkim. Na osnovu provedene analize autorica zaključuje da postoji „konfuzija oko pojma feminizam, a koja je prisutna i u javnosti ali i kod samih aktivistkinja što odražava svojevrsnu ideološku konfuziju koja je karakteristična za sve tranzicijske zemlje, pa i Bosnu i Hercegovinu“.

Nakon čitanja ove knjige o ženskom udruživanju i aktivizmu možemo izvesti nekoliko zaključaka. Prije svega, možemo govoriti o ženskom udruživanju i aktivizmu koje predstavlja značajan segment civilnog društva, ali ne i o feminističkom pokretu u Bosni i Hercegovini. Feministički pokret i feministički aktivizam i u onoj mjeri u kojoj se pojavljuje svodi se isključivo na individualne napore, ali nikada se nije ispoljio kao organizirani društveni pokret. Onoga trenutka kada se ženska udruženja i aktivistkinje u Bosni i Hercegovini počnu prepoznavati i predstavljati u javnosti kao feministička udruženja, te kada se razviju oblici istinske saradnje koja će se ispoljiti kao sestrinstvo i solidarnost između različitih ženskih udruženja/aktivistkinja, tada ćemo moći govoriti o feminističkom pokretu u Bosni i Hercegovini. Međutim, s obzirom na analizu provedenu u ovoj knjizi, obesrabruje dojam da ovaj preokret ne zavisi isključio od udruženja/aktivistkinja, već prvenstveno od cjelokupne društvene klime.

Sigurno je da će publikacija „Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: artikulacija jedne kontrakulture“, autorice Zlatiborke Popov Momčinović, predstavljati inspirativno štivo za feminističke teoretičarke, aktivistkinje, ali i širu čitalačku publiku, te sa radošću preporučujem objavljivanje ove knjige.

*Amila Ždralović,
magistrica socioloških nauka*

‘Feminism: outmoded and unpopular’

Guardian, 2003

‘Bra-burning feminism has reached burn-out’

The Times, 2003

UVOD

Iskustvo bivanja ženom je u istorijskom smislu bilo iskustvo bivanja drugošću – u odnosu na normativna značenja koja postulira i nameće društveno-politički poredak različitih epoha. Od antičkog perioda za žene je bio rezervisan *ojkos* a za muškarce *polis*, dok je u srednjovekovnom poretku tzv. troslojna staleška struktura žene zapravo posmatrala kao četvrti stalež¹, a do radikalne promjene nije došlo ni u epohi moderne, koja nastaje kao tzv. slobodni savez slobodnih građana – braće, koji, kako suptilno elaborira Kerol Pejtmán u polnom ugovoru, zbacuju sa vlasti monarha – patrijarhalnog oca.² Društveni medijator muškog *auctoritas*-a predstavljali su: borba, rat, nasilje, kao i različiti arhetipološki diskursi.³ Iako se često navodi da su u nekim tzv. prvobitnim zajednicama postojala mikrodruštva matrijarhata, kasnija istraživanja ukazuju da nije riječ

1 Sharar Shulamith, *The Fourth Estate: A History of Women in Middle Ages*, Rouledge, London and New York, 2003, p.3.

2 v. Kerol Pejtmán, *Polni ugovor*, Feministička 94, Beograd, 2001.

3 Zorica Tomić, *Muški svet*, Čigoja štampa, Beograd, 2007, str. 145.

o nikakvoj vlasti žena⁴, već o pukom lingvističkom konstrukt u kojem se srodstvo računalo po majčinoj liniji, a majčin brat – ujak, bio je moćna figura u tom lancu, čime se pak ne negira da su u pojedinim zajednicama ranih perioda žene imale bolji položaj – npr. kontrolisale su svoj rad i raspodjelu, i postojali su tzv. oblici disperzije vlasti.⁵

Tokom ovih epoha čuli su se i različiti glasovi žena koje su se zalagale za drukčiju poziciju žena u društvu i gradile različite interpelacije u dominantni simbolički poredak. No, tek sa usponom moderne nastaje društveno-politički okvir koji omogućava da ovi glasovi postanu jači, a okupljena snaga artikulisanija i moćnija. O tome, upravo, svedoči ženski pokret koji počinje da se artikulise u viorima Francuske revolucije 1789, a svoj puni zamajac dobija u XIX vijeku. Tu žena, s jedne strane, teži da ne bude više društveno mrtva i politički irelevantna, ali i da, kao ono što je na rubu, neodredivo i neobašljivo – o čemu npr. svjedoče one grupe žena koje odstupaju od normi date epohe, uznemiri i potkopa vladajući poredak čiji je objekt i naličje realnog (sintagma Julije Kristeve).⁶ Kako, fukoovski rečeno, sistemi moći konstruišu subjekte koje potom pretenduju da predstavljaju, kategorija žena definiše se u zavisnosti od artikulacije polja moći.⁷ No, nametnutost ženske podređenosti otvara „traumatski jezgru/ostatak“ koja postaje mjestom za dezidentifikacijski otpor.⁸ Borbom za samodefiniciju, kroz činove borbe i

4 Jedan od problema u ovakvim interpretacijama je i to što se navodna ženska suprematija tumači kao analogna muškoj moći u patrijarhatu (v. Žarana Papić i Lydia Sklevicky, „Antropologija žene – novi horizonti analize polnosti u društvu“, u: Ž. Papić i L. Sklevicky (ur.), *Antropologija žene*, Čigoja štampa, Beograd, 2003, str. 24.

5 Elinor Likok, „Položaj žene u egalitarnom društvu“, u: Ž. Papić i L. Sklevicky (ur.), *Antropologija žene*, str. 240, 215.

6 v. Jasmina Husanović, „Kultura traume i identitarna politika u BiH: Kritika ideologije pomirenja“, *Diskursi br. 3/god. II*, str. 12; v. Adrijana Zaharijević, *Postajanje ženom*, Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2010, str. 57-67.

7 Džudit Butler, *Nevolja s rodom*, Karpos, Loznica, 2010, str. 48, 77.

8 Judith Butler, „Univerzalnosti koje se natječu“, u: J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost. Suvremene rasprave na ljevici*, Naklada

kroz stvaranje vlastitih konverzionih okvira, rastvaraju se sistemi moći koji pod plaštom univerzalnosti pretenduju da predstave pa čak i zaštite subjekt (čitaj ženu) mehanizmima ograničavanja i kontrole.⁹

Ovaj čin artikulacije drukčijeg, uznemiravanje pa i potkopavanje vladajućih sistema isključivosti, koji pod plaštom normalizacije sprovode vidljive i manje vidljive prakse nasilja i dominacije, dâ se naslutiti i u sadašnjem bosanskohercegovačkom ženskom pokretu koji artikuliše vrijednosti i ciljeve mimo etnopolitike kao totalitarne ideologije i dehumanizirajućeg sistema vlasti koja ljude svodi i postvaruje na etničku biomasu.¹⁰ S tim u vezi, cilj ženske scene je, odn. bi trebao biti: „osobit otpor naspram svih praksa isključivanja (ne samo u rodnom smislu), koje još uvijek održavaju pojam općeg kao «solidarnost u sadašnjem činu političke borbe»“.¹¹ No, ovaj čin nije slijep pred samim sobom, već je otvoren za rascjep, autoparadiranje, samokritiku, dovodeći u pitanje i same uslove pod kojima se ovi procesi dešavaju, a koji su prethodno određeni kao neinteligibilni i nemogući.¹²

Jasenski i Turk, Zagreb, 2007, str. 152-153.

9 Dž. Butler, *Nevolja s rodom*, str. 48.

10 v. Asim Mujkić, *Mi, građani etnopolisa*, Šahinpašić, Sarajevo, 2007.

11 Jasmina Husanović, „Diskurs i/ili praksa“, u: Đurđa Knežević et al (ur.), *Seminar. Žene i politika: Feminizmi na istočni način*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000, str. 36.

12 v. Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York and London, 1990, p. 150.

‘The Death of Feminism?’

BBC News, 2004

‘Flower arranging will always trump feminism’

Observer, 2005

1. ŽENSKI POKRET KAO DRUŠTVENI POKRET

1.1. Začeci ženskog pokreta

Društvene nauke su u svom nastanku više bile zaokupirane strukturom, a ne promjenom, pokušavši da odrede ono trajno u društvenim odnosima. To po nekim tumačenjima važi i za marksizam kao pravac¹³, jer je i kod njega revolucija kao oblik rušilačke i dalekosežne promjene reziduum obilježja prethodne strukture. Tako je i u političkoj nauci dugo vladao tzv. institucionalni pristup u kojem je glavni fokus bio na državu kao centralnu političku instituciju. Društvo je bilo u „zapećku“, iako je upravo tek sa modernom teorijom došlo do formulisanja razlike između društva i države – ranije epohe je nisu poznavale. U antičkoj tradiciji *polis* je bio zajednica, znači ni društvo ni država (ili je pak imao djelimično obilježja i društva i države), a u srednjovjekovnom konceptu parohijalnost i izolovanost feuda jednih od drugih i slaba centralna vlast

13 Vukašin Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 101.

nisu pogodovala nastanku predstave o dihotomiji društvo-država. Tek sa usponom građanske klase i njenim jačanjem, budući da je ona bila zamajac ekonomskog i tehničkog napretka, i stvaranjem tzv. apsolutnih monarhija sa modernom birokratijom i upravljačkim strukturama, počinje se nazirati ova razlika. To je vodilo u idealizaciju civilnog ili građanskog duštva u odnosu na državu – prvo je proizvod slobodne i autonomne ljudske interakcije, a drugo – steg, prinude, akumulacije vlasti i moći, kao i do svijesti da određeni društveni zahtjevi često ostaju nevidljivi unutar zidina birokratskih aparata. Vlast gubi mističku dimenziju, postaje podložna kritici i zahtjevima koji dolaze iz društvene baze, a ljudski život teži emancipaciji od pripisanih statusa (kakvi su bili npr. staleži) kroz različite forme, kantovski rečeno „buđenja iz dogmatskog dremeža“ – kroz filozofiju, umjetnost, nauku, tehniku i tehnologiju, različite forme političke participacije uključujući i političku revoluciju (...)

No i liberalni poredak koji se rađa teži normalizaciji – ovog puta iza fasada racionalizma, ljudskih prava i sloboda i prosvjetiteljskog optimizma koji vjeruje u napredak. I on ima svoje postulate, s tim da postulati o pravima, slobodama i napretku tjeraju na kritičko promišljanje i otvaranje prostora i za one koji su na rubu, uključujući i žene i druge brojne marginalne slojeve. Razvoj štampe omogućava artikulaciju i brži protok i razmjenu ideja, razvoj parlamenta kao ključne političke institucije postaje mjesto rasprave i kritičkih pitanja o načinima i dometima predstavljanja ideje narodnog suvereniteta, nove forme siromaštva i raslojavanja koje se u kapitalističkom sistemu više ne mogu rješavati isključivo vjerskom filantropijom postavljaju „opasna“ pitanja o pravoj prirodi i dometu novih sloboda koje se nude. Po američkom politikologu Čarlsu Tiliju, upravo su faktori kao što su: razvoj parlamentarizma, štampe i proleterizacija doveli do nastanka društvenih/socijalnih pokreta, kao političkih fenomena i grupnih aktera koje ranije epohe nisu poznavale.¹⁴

Žene se takođe uključuju u ova zbivanja, pogotovo žene srednje

14 Charles Tilly, *Social Movements, 1768-2004*, Paradigm Publisher, Boulder and London, 2004, p. 25.

klase koje imaju obrazovanje ali nemaju otvorene društvene kanale da se ispolje i tek im predstoji borba za njih, dodatno komešajući uzavrele duhove i remećući, u smislu Džudit Batler (Judith Butler), nametnute okvire kroz različite subverzivne činove preoznačavanja, umnožavanja i izmeštanja autoriteta.¹⁵ One pisanom riječju teže da slobode obuhvate i njih kao racionalna bića, te se odupiru svom društvenom statusu koji je njihov položaj izjednačavao sa položajem djece, mentalno zaostalih i uopšte onih o kojima se doživotno treba brinuti, dovodeći na taj način u pitanje „maskulinu polnu ekonomiju“ (Fuko). U tom duhu je npr. pisala Engleskinja Meri Volstonkraft u antologijskom štivu *Odbrana prava žena* (*On Vindication of the Women's Rights*), tzv. klasiku liberalnog feminizma. Djelo je pisano sa prosvjetiteljskim optimizmom o potrebi emancipacije žena iz zlatnog kaveza domaćinstva, dok su Parižanke jurišale na Versaj rame uz rame sa muškarcima. Meri Volstonkraft piše sa pozicije apoteaze razuma, ali i nove socijabilnosti i senzibilnosti bazirane na građanskim vrlinama na kojima se trebaju osnovati nove republike, ističući da nejednakosti, uključujući i polne, onemogućavaju razvoj moralnog, kultivisanog subjekta¹⁶, status za koji se žene tek trebaju izboriti budući da su „trampile“ svoje zdravlje, slobodu i vrlinu za sigurnost kućanske rutine. Dok ona piše, Parižanke osnivaju prve ženske političke klubove u revolucionarnom Parizu, a Olimpija de Guž Deklaraciju piše o pravima žena i građanki kao reakciju na Deklaraciju o pravima čovjeka i građanina, postavljajući pitanje:

„Čoveče, jesi li sposoban da budeš pravedan? Ovo pitanje postavlja ti jedna žena. Bar joj to pravo ne možeš oduzeti. Kaži mi, ko ti je dodelio tu vlast i moć, da potiskuješ i tlačiš moj pol? Tvoja snaga? Tvoji talenti? Posmatraj Stvoritelja u njegovoj mudrosti, prođi kroz prirodu u svoj njenoj veličanstvenosti, kroz prirodu kojoj se toliko diviš i kojoj se želiš

15 Dž. Batler, *Nevolja sa rodom*, str. 41-42.

16 Chris Jones, „Mary Wollstonecraft's Vindications and their political tradition“, in: Claudisa Johnson (Ed.), *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, p.44.

približiti i pronaći tamo, ako možeš, bar jedan primer tiranijske vladavine. Idi životinjama, pitaj elemente, posmatraj biljke, da baci jedan pogled na krvotok prirode i pronaći dokaz kad ti dajem sredstva u ruku. Traži, istraži, nađi razliku među polovima u prirodnom poretku, ako možeš. Svugde ćeš je naći bez razlika, svugde ćeš naći da polovi rade u međusobnoj harmoniji u ovom besmrtnom delu. Samo je čovek za sebe promenio ovaj osnovni princip. Ekstravagantno, slepo, napuhan od silne nauke, degeneričan, on u ovom stoleću prosvetiteljstva i oštroumlja želi vladati despotski u svom neznanju nad jednim polom koji poseduje svu intelektualnu slobodu. On tvrdi da će profitirati od revolucije i zahteva svoje pravo na jednakost, da ne kažem ništa više.

Da se usvoji od strane Nacionalne skupštine na kraju ovog ili s početka novog legislativnog perioda.”¹⁷

U Francuskoj revoluciji pak su, kako primećuje Adrijana Zaharijević, potezi protofeministkinja ostali rasuti i razjedinjeni usljed protivrječnosti same filozofije prirodnih prava na kojima se zasniva novo društvo koje se rađa.¹⁸ To najbolje ilustruje filozofski opus Žan Žak Rusoa, čije je štivo najviše i uticalo na Robespjera i jakobince kao najmoćniju revolucionarnu grupaciju. Jer, kako primjećuje jedan od branitelja ženskih prava liberalne provincije Džon Stjuart Mil, kad spekulacija obavi posao, slijedi sprovođenje spekulacije u djelo.¹⁹ Ako je bilo robova po prirodi, to je zato što je bilo robova protiv prirode, budući da su ih stvorile određene društvene okolnosti, navodi Ruso. Predavanje slobode ugovorom nema nikakvu težinu, ni moralnu ni političku, budući da je takav jedan čin ništa drugo do čin ludila²⁰, te je stoga i nevalidan, jer ugovor pretpostavlja racionalnu odluku. Da li je i čin podređivanja žena muškarcima isto tako nevalidan, te stoga stoga

17 Gizela Bok, *Žena u istoriji Evrope*, Clio, Beograd, 2005, str. 86-87

18 A. Zaharijević, *Postajanje ženom*, str. 22.

19 Džon Stjuart Mil, *Potčinjenost žena*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 109.

20 Žan Žak Ruso, *Društveni ugovor*, FilipVišnjić, Beograd, 1993, str. 14.

i nema opravdanja? Tako bi slijedilo kad bi se Rusoova opšta volja zaista odnosila na sve. Međutim, on društveno ustrojstvo rodnih odnosa vješto „premješta” u prirodno stanje (slično je prije njega uradio i Džon Lok). *Porodica je najstarija i jedina prirodna društvena zajednica za koju stoga ne važe načela dobrovoljnosti društvenog ugovora* (podvukla Z.P.M.): u njoj žene čuvaju kolibu i djecu, a muškarci idu van da nabavljaju hranu jer se muško i žensko razlikuju po prirodi i predodređeni su da obavljaju različite poslove²¹, poslovi žene proizvode njenu imanenciju, a muškarca transcendenciju (sintagma Simon de Bovoar).²² Ovi rusooovski *tropi* ukazuju na ambivalentan status žene u okviru civilizacije – one ne spadaju ni u domen prirode ni u domen kulture²³, i na rascjepu tog razmeđa će, kroz kritički angažman, pokušati demistifikovati unaprijed zacrtane premise.

Ovakvi diskursi pokazuju sav sjaj i bijedu prosvjetiteljstva iz ženskog ugla. „Nataložene“ prakse isključivanja jednog pola, koji se „prirodno“ razlikuje od drugog pola, uzete su zdravo za gotovo u matricama binarnosti, bez da se propitaju društveni aspekti ove navodne prirodne uslovljenosti i kulturni činovi upisivanja značenja u tijelo. No, budući da se okvir isključivanja žena iz statusa političkog subjekta gradio u okvirima univerzalnih prava i sloboda, ukazuje, da se poslužimo terminologijom Ernesta Laclaua, na duboka iščašenja koja traže drastična preinačenja.²⁴ No, taj čin se neće dogoditi u Francuskoj najprije zbog terora koji se svojom masovnošću obrušio i na ženske klubove, a potom Napoleonovog udara i čuvenog *Code Napoleon*, koji je dugo bio na snazi vješto koketirajući sa normama

21 Ibid, str. 28.

22 v. Simon de Bovoar, *Drugi pol. Činjenice i mitovi*, BIGZ, Beograd, 1982.

23 Marija Mijatović „Žene između privatnog i javnog“, u: A. Zaharijević (prir.), *Neko je rekao feminizam. Kako je feminizam uticao na žene XI veka*, Sarajevski otvoreni centar, Heinrich Böll Stiftung Bosna i Hercegovina, Fondacija Cure, Sarajevo, 2012, str. 472.

24 Ernesto Laclau, „Identitet i hegemonija: Uloga univerzalnosti u konstituiranju političke logike“, u: J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost. Suvremene rasprave na ljevici*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2007, str. 84.

l'Ancien Regime-a, Francuskinje je 150 dugih godina isključivao iz zvaničnog reda stvari. On će se desiti prije svega na novom kontinentu, gdje je još uvijek bila prisutna živa revolucionarna retorika i moćna misionarska tradicija prvih protestantskih kolonista/kinja koji/e su krenuli put Amerike – Novog Kanana, da uspostave pravdu na zemlji vođeni božanskim poslanjem.²⁵ Kolumbo tako nije „otkrio“ samo Eldorado – legendarni grad zlata, već i prostor za *Novog čovjeka* na temeljima socijalnog jevanđelja.²⁶

1.2. Drugo buđenje

Deklaracija nezavisnosti SAD-a i Ustav mlade republike u sebi je obuhvatao različite stubove koje je ljudska misao i praksa dosegla: rusovski žar o suverenosti naroda, Monteskejev princip stroge podjele vlasti i Lokov stav da vlast nastaje i postoji da bi štitila građanska prava. Na taj način se ono liberalno i individualno na specifičan način spaja sa onim komunitarnim, republikanskim. Ovakav jedan okvir, u kojem su lična prava i slobode neprikosnove, ali i politička zajednica pojmljena kao etička zajednica koja teži opštem dobru, podstiče na živost političkog i uopšte društvenog života u novim kolonijama.

Kao što je opisao francuski filozof Aleksis de Tokvil:

„Kad čovek pređe iz slobodne zemlje koja nije slobodna, iznenadi se neobičnom prizoru: onde je sve sama delatnost i kretanje; ovde, sve se čini utihlo i nepomično (...) Tek što stupite na tlo Amerike, nađete se usred nekakve vreve; neki nerazgovetan žagor dopire odasvud; hiljade glasova dopire vam do ušiju; svaki od njih izražava neke društvene potrebe. Oko vas se sve kreće: ovde se radi na izboru nekog

25 A. Zaharijević, *Postojanje ženom*, str. 113.

26 v. Jürgen Moltmann, *God for a Secular Society. The Public Relevance of Theology*, SCM Press, London, 1997, p. 8

predstavnik, onde poslanici nekog sreza žurno idu u grad da bi se pozabavili nekim lokalnim poboljšanjima; negde drugde zemljoradnici iz nekog sela napuštaju svoje brazde da bi pretresli plan nekog drumu ili škole (...)“²⁷

U *Federalistu* se pišu polemički članci o obliku uređenja koji je potreban da bi se ovi postulati integrisali – neki su se bojali jake centralne vlasti koja bi ugrožavala ljudska prava, a drugi su, pak, ukazivali na potrebu za jačom integracijom da bi se ova prava efikasnije očuvala. Prisutan je takođe i strah od demokratije ali i političkog frakcionašenja, budući da ljudi imaju različite interese, što će najplastičnije izraziti James Madison u seriji članaka objavljenih u *Federalistu*.²⁸ No, šta je sa onima čiji su interesi nevidljivi i koji se ne mogu zastupati u mladoj republici? Iako *republiku najčešće ilustruje tijelo mlade, lijepe, čedne djevojke* (podvukla Z.P.M.), upravo ova činjenica ukazuje da žene mogu tu ostati samo na ravni predstave.²⁹ Tako je npr. Ruso govorio da se suverenitet ne može predstaviti. Upravo iz tih razloga, žensko tijelo je korišćeno da ilustruje ovu nepredstavljivost suvereniteta. No, republika im daje jedan važan zadatak – da odgajaju vrle, moralne sinove republike. Na taj način je privatnost Amerikanki „pretvorena u politički odgovoran prostor.“³⁰ Amerikanka tako nikad nije bila u punom smislu „kućni anđeo“ viktorijanskog morala engleske u XIX vijeku – protestantizam joj je dao mjesto u životu lokalne crkve i misionarenju, a u mukotrpnom poslu na izgradnji novog društva i ona je pozvana da „zasuče ruke“. Kako se građanske vrline, smatralo se, stiču najprije kod kuće, njena misija je bila još veća. Iako je Abigail Adams svom suprugu, jednom od sastavljača ustava rekla „*Do not forget the ladies*“ a ovaj to

27 Aleksis de Tokvil, *O demokratiji u Americi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novi Sad, 2002, str. 210-211.

28 v. David Held, *Modeli demokratije*, Školska knjiga, Zagreb, 1990, str. 72-73.

29 Tako je npr. Ruso govorio da se suverenitet ne može predstaviti. Upravo iz tih razloga, žensko tijelo je korišćeno da ilustruje ovu nepredstavljivost suvereniteta. Stari režim je tako predstavljalo tijelo stare, razvratne aristokratije, a nove republike mlade, čedne, nevine djevojke.

30 A. Zaharijević, *Postajanje ženom*, str. 162.

ipak „previdio“, ova zaboravnost ipak nije bila potpuna. Fetiš predstavljanja stvara upit nad onim što je nepredstavljivo, koje se stoga ne može shvatiti kao „Drugi“. ³¹

Kao što smo već rekli, pozvavši se na Laklaua, napetost na nivoima realno – simboličko tj. predstavljivo – nepredstavljivo, dovodi u pitanje sam postupak označavanja. No, ono što će Amerikanke najprije nagnati na akciju nije bio problem nekontigencije njihovog statusa kao subjekta koji ima značajnu društvenu ulogu, ali je uprkos tome politički nepredstavljiv. Naprotiv, pitanje morala će za njih postati ključno, paralelno sa tzv. Drugim velikim buđenjem (*Second Great Awakening*) koji je zahvatio kolonije, iščekujući ponovni dolazak Hrista. Rapidan razvoj i rast novog društva će sa sobom donijeti brojna socijalna zla koja odskaču od ideala nove, mlade, vrle republike, i činjenica da je jedna grupa, dogovorom ustavotvoraca, vrijedila kao 1/3 čovjeka. Naime, kada se dogovaralo o političkom predstavljanju kolonija u centralnoj vlasti, kolonije na jugu u kojima je postojao robovski rad „izborile“ su se da i crnačko stanovništvo uđe u krajnju računicu, čemu su se opirali sjevernjaci. Na kraju je postignut kompromis po kojem je jedan crnac „vrijedio“ kao 1/3 slobodnog čovjeka. Ovakva jedna kalkulantska licemjernost, oličena u postojanju robovskog rada u društvu koje teži biti oličenje božje providnosti, izazvala je nezadovoljstvo. Iz tih razloga će na američkom kontinentu nastati *Abolicionistički pokret* – Pokret za ukidanje ropstva, u kojem će žene uzeti značajan udio i postati njegov možda i najpožrtvovaniji dio, budući da društvene konvencije i običaji nisu odobravali ovakve oblike učešća žena u javnoj sferi, pogotovo ne javna obraćanja žena na skupovima i konvencijama. Mnogi ističu presudnu ulogu *abolicionističkog pokreta za nastanak ženskog aktivizma* (podvukla Z.P.M.), budući da u njemu žene stiču značajne političke i socijalne vještine, nailaze na prepreke u svom punom angažmanu i postaju svjesne povezanosti između ropškog statusa Afroamerikanaca i vlastite deprivacije. Na taj način se zapravo uviđa da su rasa i seksualnost instrumenti „biologizujuće moći

31 Dž. Butler, *Nevolja s rodom*, str. 77.

moderne države³² i lukavih hijerarhija unutar liberalnog sistema vrijednosti, slobode i jednakosti, budući da im je, navodno, izvor u biologiji.

Žene su ostavile dubok trag direktnim „upadom“ u ove netransparentne hijerarhije modernosti svojom nesebičnom borbom i zalaganjem. Tako su se npr. sestre Sara i Angelina Grimke, koje su same poticale iz južnjačke robovlasničke porodice, stalno obraćale javnosti pisanom i govornom riječju, naročito vjerskim zvaničnicima sa juga koristeći biblijske citate u svrhu borbe protiv ropstva. Kako su ove hrabre sestre prekršile konvenciju koja je zabranjivala obraćanje žena u javnosti, naročito tzv. „mješovitog“ publici (i muškoj i ženskoj), nekoliko puta su bile izložene fizičkom nasilju, a mnoge vjerske zajednice osudile su ovo njihovo „kršenje“ društvenih i hrišćanskih načela.³³ Jedna od pionirki ženskog pokreta, Lukrecija Kofin Mot, sa svojim suprugom Džejsom, takođe, bila je aktivna u udruženjima protiv ropstva: pomagala je odbjeglih robovima da nađu utočište, organizovala bojkot roba proizvedenih robovskim radom i stalno pozivala na šire društvene i moralne reforme.³⁴ Međutim, kako je u okviru *American Anti-Slavery Society* nailazila na stalne prepreke u vlastitom angažmanu, odlučila je da pokrene žensku asocijaciju, *The Philadelphia Female Anti-Slavery Society*. Kada je u Londonu 1840. održana internacionalna konvencija protiv ropstva, mnoge znamenite žene bile su prinuđene da sjednu u galeriju bez prava aktivnog učešća, iako su bile legitimno delegirane od vlastitih organizacija. Iako isključene i svedene na „društveni dekor“ konvencije, došlo je do njihovog međusobnog upoznavanja

32 E. Shanklin, *Antropology and Race*, pr. Marina Simić „Kratka skica za pregled razumevanja rase i roda u zapadnoevropskoj nauci“, u: A. Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam. Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, str. 253.

33 Alana S. Jeydel, *Political Woman: The Women's Movement, Political Institutions, the Battle for Women's Rights Suffrage and the ERA*, Routledge, London and New York, 2004, p. 40.

34 Shane Mountjoy, *The Women's Rights Movement: Moving Toward Equality*, Chalsea House Publishers, New York, 2008, p. 35-37.

i do kristalno jasnog „otkrića“ da je njihovo učešće i djelovanje u javnoj sferi u velikoj mjeri inhibirano. Boreći se protiv crnačkog ropstva, uskoro će zahtijevati i ukidanje robovanja uopšte.³⁵ Postavši svjesne svoje isključenosti, žene organizuju 1848. godine u mjestu Seneka Falls (Seneca Falls) u državi Nju Jork čuvenu Seneka Fols konvenciju. Konvencije, kao oblik spontanog okupljanja građana, smatrane su posebno značajnim u republikanskom uređenju i njihov pomalo teatralni karakter davao je poseban čar političkom životu, budući da se nalazio izvan zvaničnih institucija. Ostrašćenost i jednostranost usko stranačke politike u javnosti ostavljale su gorak ukus, pa se na ovakva okupljanja gledalo sa odobravanjem.³⁶ Aktivno učešće žena u konvencijama nije bilo u skladu sa društvenim kodeksom ponašanja, one su najčešće u njima sjedele u galeriji i bodrile muške učesnike, „vitezove javne sfere“. Žene su u javnosti mogle biti prisutne uglavnom putem pisane riječi i mnoge su na taj način dale veliki doprinos značajnim javnim i političkim raspravama. Ovoga puta žene otvoreno izlaze u javnost i to ne radi zagovaranja moralne obnove i ukidanja ropstva, već upravo s ciljem artikulacije vlastitog glasa i definisanja svog statusa na osnovu čega će se krenuti u otvoreni angažman. Džejms Mot je predsjedavao konvencijom, a Lukrecija je održala uvodno i završno predavanje. Kao rezultat konvencije nastala je tzv. Deklaracija o osjećanjima (*Declaration of Sentiments*), koju je potpisalo 68 žena i 32 muškarca koji su prisustvovali događaju. Deklaracija je svjesno oblikovana u duhu američke Deklaracije o nezavisnosti, s jasnim ciljem da se principi novog, republikanskog društva, prošire i obuhvate i „drugi“ pol. „Smatramo ove istine očevitim: da su svi muškarci i žene stvoreni jednakim“, stoji u Deklaraciji.³⁷ Dalje je, po ugledu na osamnaest nepravdi i uzurpacija kralja Džejmsa nad kolonistima,

35 A. Zaharijević, *Postajanje ženom*, str. 112.

36 Nancy Isenberg, *Sex and Citizenship in Antebellum America. Gender & American Culture*, University of North Carolina Press, Chapel Hill and London, 1998, p. 18.

37 Valerie Bryson, *Feminist Political Theory. An Introduction*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York, 2003, 2nd ed., p. 32.

naveden isti broj nepravdi i uzurpacija koje se nanose ženama. Žene se moraju povinovati zakonima u čijem stvaranju nisu učestvovala, i budući da ne mogu da biraju svoje predstavnike/ce u organima vlasti ostaju potpuno nezaštićene, brak ih čini građanski mrtvim budući da mužu duguju poslušnost, a u slučaju razvoda djeca se po automatizmu povjeravaju očevima. Dalje, ženama je sistematski uskraćeno pravo na obrazovanje kao i pristup profitabilnim profesijama, a u vjerskim zajednicama kao i u državi ne mogu da imaju nikakvu do podređenu poziciju. Konvencija je, iako je je trajala samo dva dana, ukazala na čitav dijapazon različitih oblika represije nad ženama među kojima spadaju: pravne, društvene, političke, ekonomske, običajne, religijske. Činjenica da je Deklaracija direktno inspirisana republikanskim žarom deklaracije o nezavisnosti, ukazuje na predanost autorke Elizabet Stenton i okupljenih koji su tu deklaraciju usvojili u transformaciji zemlje u istinsku demokratsku republiku.³⁸ Poslije konvencije nastavilo se sa održavanjem sastanaka, predavanja, borilo se pisanom riječju i peticijama, javno su odbacivane mizoginične interpretacije Biblije i sl. Kako navodi Elizabet Stenton, „naši sastanci su često bili nezgrapno vođeni i na brzinu organizovani, ali smo rukovođene intuitivnim saznanjem da smo lišene svojih prava (...) Tako je inaugurisan najveći pokret XIX vijeka“³⁹ (prevod Z.P.M.) Ova izvjesna stihijnost i oslanjanje na intuitivnost o čemu svjedoči Elizabet ove ženske inicijative upravo čini pokretom, budući da se u pokretima radi o nehijerarhizovanoj kolektivnoj akciji i različitim oblicima „zgušnjute“, dinamične društvene interakcije, radi ciljeva koji često nisu unaprijed definisani, već se zapravo konstituišu kroz sam pokret. U ženskom pokretu koji se javio vidimo na djelu brojne, trajne procese i „kretanja“, u kojima pojedinke, neformalne grupe i organizacije, kroz aktivnost, komunikaciju i konflikte, definišu sami sebe i svoju društvenu poziciju i

38 Sally G. Mcmillan, *Seneca Falls and the Origins of the Women's Rights Movement*, Oxford University Press, Oxford and London, 2008, p. 4.

39 Ibid, p.5.

bore se da je izmijene.⁴⁰ Mijenjajući i redefinišući sopstvo, mijenjaju i redefinišu društvenu zajednicu, i prikrivene zakone „maskuline polne ekonomije nadziranja i kažnjavanja“ (Fuko) u njenoj lažnoj univerzalnosti.

1.3. Novi ženski pokret

Kao i klasični ženski pokret, i novi (alternativni) nastaje kao dvostruki protest. Naime, pokret se ponovo budi u periodu uspona *Nove ljevice* '60-ih godina prošlog vijeka, studentskih nemira i protesta, pokreta za građanska prava i sl. Kao što su se žene iz tzv. klasičnog pokreta suočile sa brojnim preprekama u okviru tog alternativnog i naizgled radikalno novog, koji se pokušava inaugurisati umjesto starog, isto se desilo i sa aktivistkinjama u okviru brojnih pokreta nastalih na talasima *Nove ljevice*. U novim pokretima žene su ostale marginalizovane, nastavile su da obavljaju tradicionalne uloge (uglavnom su radile pomoćne poslove) i većina nazovi emancipovanih drugova posmatrala ih je kao seksualni objekt i trofej (podvukla Z.P.M.). Pokušaj da o tome javno govore naišao je samo na podsmijavanje i zvižduk, i na optužbe da bavljanje ovim „nevažnim pitanjima“ skreće pažnju sa glavnih tema. Žene se tako počinju okretati sebi, stvaraju male grupe u kojima raspravljaju o vladajućem seksizmu i svojim iskustvima podređenosti, i ovi susreti su imali ulogu konverzije koja im je dala snagu da se okrenu sebi i da se sa velikom predanošću bore za vlastito samooslobođenje i samoodređenje.⁴¹ Nastao u okviru ovakvih malih grupa za podizanje svijesti, pokret je ostao vjeran načelima direktne demokratije i autonomije, antibirokratizma, antihijerarhije i antiinstitucionalizma i gradio je jednu novu političku simboliku, što

40 Pr. Kejt Neš, *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika i moć*, Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 166.

41 Myra M. Ferree, Beth B. Hess, *Controversy and Coalition: The New Feminist Movement across Three Decades of Change*, Routledge, New York and London, 2003, p. 43.

se naročito ogleda u metodama borbe protiv patrijarhalnih pogleda na žensku ljepotu. Žene su tako spaljivale grudnjake, bacale štikle i šminku u slobodarsku kantu za smeće (*Freedom trash can*) i krunisale ovce na improvizovanim izborima za mis. Novi ženski pokret je stoga, kako navodi Gizela Bok, bio svjesno ekscentričan, formulisao je svoje ciljeve sa puno mašte, ironično i sarkastično, u riječi i slici, u poeziji i prozi, stavljajući naglasak na *spontanost i direktnu akciju*.⁴² Iako su ovakve akcije bile u centru pažnje javnosti zbog svojevrsnog „medijskog voajerizma“ i svoje kontrakulturne šarolikosti i maštovitosti, definisani su i konkretniji, pragmatiski ciljevi. Među ovim zahtjevima su zahtjevi za jednako plaćanje muškog i ženskog rada, jednake šanse u obrazovanju i profesiji, besplatno i cjelodnevno čuvanje djece, svima dostupni vrtići organizovani na antiautoritarnim osnovama, besplatna i dostupna kontracepcija itd. Fokus je kao takav bio dvostruk: na žene kao potlačenu i marginalizovanu socijalnu grupu i na problem lične autonomije prevashodno kroz prizmu ženskog tijela i seksualnosti. Tako u manifestu danske ženske grupe *Redstock-ing* stoji da su žene potlačena grupa nad kojom se sprovodi totalna represija i da je tzv. muška dominacija osnov iz koje se izvode drugi oblici eksploatacije, kao što su: rasizam, kolonijalizam, imperijalizam. Postojeći modeli seksualnog ponašanja u kojima se žena tretira kao objekt osvajanja posmatraju se povezano sa nasiljem i militarizmom u politici, i ovo preplitanje ličnih iskustava sa kolektivnim iskustvima različitih marginalizovanih grupa i institucionalizovanim oblicima političkog djelovanja koji se baziraju ili pak proizvode prikriveno ili otvoreno nasilje, ponudili su ženama, ali i široj javnosti, uvid u različite metode i oblike represije i dominacije. Ovakvim oblicima djelovanja i angažmana, žene su stvorile jednu drukčiju političku kulturu. Feministička teoretičarka Džulijet Mičel ističe da žensku političku kulturu karakteriše vezanost za lične odnose, uže grupe, kolektivizam nasuprot egoizmu liderstva, odbacivanje konkurentskih odnosa i svega onoga što karakteriše „muški svijet.“⁴³ Pored ovakvih

42 G. Bok, Žena u istoriji Evrope, str. 373-374.

43 Juliette Mitchel, *Women's Estate*, Penguin, 1971, p. 58-60.

oblika angažmana karakterističnog za tzv. radikalne grupe pokreta za oslobođenja žena, postojale su i organizacije koje su više bile hijerarhijski organizovane, sa jasno definisanim pravilima i nadležnostima i koje su se usmjeravale prema vlasti i koristile lobiranje kao najvažniju strategiju djelovanja. Među njima je svakako najznačajnija *National Organization for Women (NOW)* koju je vodila Beti Fridan, autor-ka čuvene *Ženske mistike*, knjige koja je u velikoj mjeri doprinijela buđenju i samoosviještavanju žena. Antibirokratizam i antiinstitucionalizam pokreta je, takođe, došao pred iskušenje jer, kako je rasla podrška javnosti, vlade su sve više počele da formiraju organe koje se bave ženskim pitanjima. Fenomen tzv. *femokratije*, odnosno zapošljavanja žena feminističke orijentacije u administraciji države blagostanja bio je, svakao, značajan pokazatelj uspješnosti pokreta, ali je takođe doveo do gubljenja autonomije i do uspona karijerizma kod samih aktivistkinja. Uprkos ovim protivrječnostima, ostaje činjenica da je novi ženski pokret unio nešto sasvim novo i drukčije u političku stvarnost, da je nadišao druge kratkoročne pokrete (npr. studentski) i da njegov uspon zapravo označava uspostavljanje brojnih novih društvenih pokreta.⁴⁴ Pokret je ušao u društvene nauke osvajajući nove prostore za *ozbiljenje slobode*, i demistifikujući ideal tzv. vrijednosne neutralnosti moderne države i funkcionalistički pojmljene društvene harmonije. Uvidjelo se da se muška suprematija može demistifikovati, između ostalog, iznalaženjem alternativnog diskursa koji će oboriti vlast dominantne grupe nad teorijom i praksom.⁴⁵ S tim u vezi, buja šarolika izdavačka djelatnost i razvija se bogata feministička intervencija u polju proizvodnje znanja kao moći sa liberalne, socijalističke, radikalske, postfeminističke pozicije koje se stalno kritički (samo)preispituju.

44 V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 186.

45 Sue Thornham, „Second Wave Feminism“, in: Sarah Gamble (Ed.), *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*, Routledge, London and New York, 2005, 2nd ed., p. 27.

1.4. Razumijevanja društvenog pokreta

Kao što primjećuje Simon de Bovoar, žena je istorijom, mitom, filozofijom i pravnom normom osuđena na imanenciju odn. nepokretnost. Čin rađanja je čin „obične“ reprodukcije kojima žena učestvuje u pukom obnavljanju vrste, dok muškarac stvaralačkom djelatnošću predstavlja transcendenciju, nadilaženje postojećeg. Osuđena na bezbrojna i bolna rađanja zbog velike smrtnosti novorođenčadi i loših životnih uslova u borbi za očuvanja vrste, žena je bila osuđena i na nepokretnost i pasivnost. Stoga ne čudi da Sigmund Frojd, vrhunski psiholog patrijarhalnog društva, koje se korijeni u strahu, nelagodnostima i neurozama, sreću žene vidi u prihvatanju vlastite pasivne uloge u seksualnom činu, ali i uopšte društveno-političkim odnosima.

No, kao što vidimo iz prethodnog dijela, žene su se ipak odlučile na pokret. Time su hrabro iskoračile iz nametnute aistoričnosti, koja je pojmla da je žena „jednom zasvagda saznatljiva i saznata“.⁴⁶ I upravo se kroz ženski pokret kao najtrajniji, najstabilniji i najglobalniji može steći dublji uvid u samo značenje i smisao ovog novog društveno-političkog fenomena koji je obilježio modernost.

Društveni ili socijalni pokreti predstavljaju kolektivne političke aktore koji su usmjereni na značajne društvene promjene. Nosioci odn. subjekti društvenih pokreta uvijek su velike društvene grupe – klase, nacionalne, rasne, religijske, rodne i slične grupe. Pri tome se, naravno, ne pretpostavlja da se svi pripadnici/e datog kolektiva identifikuju sa tim pokretom – npr. da se cjelokupno radništvo angažuje u radničkom pokretu ili pak slaže sa njegovim ciljevima. Međutim, kako ovaj pokret teži da artikulise vrijednosti, ciljeve i interese radničke klase, i kako okuplja veliki broj njenih pripadnika/ca, možemo reći da je radnička klasa subjekt radničkog pokreta. Po mišljenju američkog politikologa Čarlsa Tilija, društveni pokreti imaju tzv. WUNC obilježja: *Worthiness* (vrijednost ciljeva za koje

46 Žarana Papić i Lydia Sklevicky, „Antropologija žene- novi horizonti analize polnosti u društvu“, u: Ž. Papić i L. Sklevicky (ur.), *Antropologija žene*, str. 11.

se pokreti zalažu, ne samo za aktiviste/kinje pokreta već i širu društveno-političku zajednicu), *Unity* (jedinstvo ljudi okupljenih oko pokreta), *Number* (da pokreti okupljaju veliki broj ljudi, formalnih i neformalnih organizacija i grupa, i mreža koje se uzajamno prepliću), *Comittment* (predanost ciljevima od javnog značaja).⁴⁷

Dok političke stranke teže osvajanju i obavljanju vlasti, a interesne grupe određenim dobitima od strane sistema, društveni pokreti se artikuliraju u odnosu na politički sistem ili sa onu stranu političkog sistema unoseći novi politički senzibilitet i proširujući mogućnosti kreativne participacije ljudi i različitih slojeva u političkom životu. Vrijednosti zajednice i saradnje, preplitanje pitanja iz svakodnevnog života sa formalno-političkim, daju pokretima posebnu opstojnost ali i draž. Radi se o obliku javne i popularne fuzije, koja se ne može shvatiti kroz prizmu klasičnih politikoloških pojmova niti ustanovljenih društvenih interesa.⁴⁸

Različiti teoretičari i različite teoretičarke bavili su se fenomenima društvenih pokreta sa različitim pozicija. Društvene nauke su veću pažnju usmjeravale na pitanje strukture, a manje na pitanje promjene, što važi, kao što je već istanuto, i za marksizam iako je ovaj pristup prvenstveno usmjeren na proučavanje dubinskih i radikalnih društvenih promjena⁴⁹, iako je termin društveni pokreti skovan još od strane Lorenca fon Štajna 1850. u knjizi *Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich von 1789. bis auf unsere Tage (Istorija društvenog pokreta u Francuskoj od 1789. do naših dana)*.⁵⁰

Kada je o novijim shvatanjima riječ, npr., Endru Hejvud ističe da društvene pokrete karakteriše slaba organizaciona struktura – pokreti nisu formalno i jasno strukturirani kao npr. političke partije, interesne grupe i sl., međutim ovdje se ne radi o spon-

47 C. Tilly, *Social Movements, 1768-2004*, pp. 3-4.

48 v. Stanley Aranowitz, „When the New Left Was New“, in: S. Sayre et al (eds.), *Sixties Without Apology*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1985, p. 23.

49 V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 101.

50 Ibidem

tanoj masovnoj akciji (kao što su npr. ustanak ili pobuna), već u pokretima postoji određen nivo namjeravane i planirane akcije radi ostvarivanja određenih društvenih ciljeva.⁵¹ Po Vladimiru Goatiju, društveni pokreti nisu organizovane grupe i to ih razlikuje od ostalih kolektivnih političkih aktera. Jedinstvenost pokreta ne leži u organizaciji, već u idejama oko kojih se pokret kristališe: „okolnost da hiljade i milioni ljude deluju u istom pravcu bez ikakve organizacione povezanosti i hijerarhijskih odnosa, predstavlja u stvari iskonsku snagu socijalnog pokreta“.⁵² Teoretičari i istraživači koji su vršili konkretne analize oblika i rezultata djelovanja pojedinih socijalnih pokreta uočili su i neke elemente organizacione strukture samih pokreta. Npr., u svojoj analizi *Pokreta za građanska prava (Civil Rights Movements)* afroameričke populacije u SAD-u, Kenet Endruz (Kenneth T. Andrews) analizira kako su organizacija ovog pokreta i njegove aktivnosti donijele određene konkretne, ali i šire, radikalne promjene u američkom društvu. Njena studija je naročito apostrofirala određene oblike organizovanosti koje su se dešavale oko lokalnih crkava kao i organizovanje tzv. škola slobode (*Freedom schools*), gdje je afroamerička populacija sticala političke vještine i upoznavala se sa svojim pravima. Vidimo da, kada je riječ o odnosu društvenih pokreta i organizacije, ne postoji slaganje u nauci, ali možemo utvrditi da bi bez ikakvog oblika organizacione strukture, makar ona bila labavog i nedovoljno definisanog karaktera, pokret teško mogao da artikulise svoje ciljeve i aktivnosti. S druge strane, *pokret je uvijek nešto mnogo više od ove organizacione dimenzije. On ima više dimenzija budući da nije fiksiran u vremenu, prostoru, članstvu, i u svakom pokretu se prepliću različite organizacije, mreže, zajednice, i ljudi – aktivisti i aktivistkinje pokreta*⁵³ (podvukla Z.P.M.).

Posebni društveni pokreti često inkorporiraju unutar sebe ve-

51 Endru Hejvud, *Politika*, Clio, Beograd, 2004, str. 531.

52 Vladimir Goati, *Politička sociologija*, Nip Mladost, Beograd, 1978, str. 175.

53 Nancy Whittier, „Meaning and Structure in Social Movements“, in: D. S. Meyer, N. Whittier and B. Robnett (Eds.), *Social Movements: Identity, Culture and the State*, Oxford University Press, Oxford, 2002, p. 289.

liki broj tzv. nevladinih organizacija, formalnih i neformalnih grupa posvećenih određenim društvenim ciljevima i vrijednostima, a dešava se takođe da iz određenog pokreta nastane niz organizacija (tako je npr. iz ekološkog pokreta nastao niz organizacija kao što je *Greenpeace*).⁵⁴ Takođe, problem organizacije u socijalnim pokretima se ne odnosi samo na instrumentalnu dimenziju, u kojoj se organizacija posmatra kao resurs pomoću kojeg pokret pokušava da postigne svoje ciljeve. Organizaciju karakteriše i određena kultura interakcije, ona je „kontekst političke konverzacije“ u kojoj pokret definiše sebe i konverzacijom sa drugim pokretima i okruženjem razvija sebe i svoje aktiviste/kinje.⁵⁵ U pokretima *važnu ulogu igraju i senzibilitet i osjećanja, koje ljudi grade u pokretu i kroz pokret*.⁵⁶ Pored refleksivnih emocija, kao što su: strah, iznenađenje, bijes, nezadovoljstvo, radost, a koje su i kratkotrajnog karaktera, postoje i afektivne emocije kao što su: ljubav, mržnja, povjerenje, a koje su dugotrajnije.⁵⁷ Previđanje posljednjeg često je vodilo u zanemarivanje emotivne dimenzije u političkom djelovanju, jer su se isključivo posmatrale one refleksivne, kratkotrajne emocije, te se kolektivnom angažmanu pridavao isključivo iracionalni karakter. Takođe, bez uviđanja značaja emocija ne može se objasniti zašto se veliki broj ljudi, uprkos velikim troškovima participacije bori za određene

54 Đorđe Tomić, „Društveni pokreti: pitanja, pojmovi, teorije i metode“, u: Đ. Tomić i P. Atanacković (ur.), *Društvo u pokretu: Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Cenzura, Novi Sad, 2009, str. 16.

55 Elisabeth S. Clemens and Debra C. Minkoff, „Beyond the Iron Law: Rethinking the Place of Organization in Social Movement Research“, in: D. A. Snow, S. A. Soule and H. Kriesi (Eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford and Carlton, 2006, 2nd ed., p. 157.

56 Ovdje je potrebno navesti da svaka organizacija nosi i emotivnu komponentu, tako je npr. Veber ukazao na svojevrсни etos i senzibilitet birokratske organizacije. S tim u vezi, dihotomija racionalnost – emocionalnost u složenoj društvenoj stvarnosti ispoljava se kroz raznovrstan niz međuodnosa i međuticaja koji uzajamno sadejstvuju i prepliću se.

57 Jeff Goodvin, James M. Jaspers and Francesca Pallieta, „Emotional Dimensions of Social Movements“, in: D. Snow, S. A. Soule and H. (Eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, p. 416-418.

ciljeve.⁵⁸ I dalje, mnogi pokreti nošeni idejom egalitarizma (kao npr. mirovne, ženske grupe i pokreti) pružaju svojim aktivistima i aktivistkinjama emotivno zadovoljstvo i veze povjerenja, ljubavi, uzajamnog poštovanja.⁵⁹ To pak često dovodi i do tenzija između ovih emotivnih, interpersonalnih odnosa i potreba, sa jedne, i instrumentalnih ciljeva, sa druge strane.

Bitna odrednica društvenih pokreta je usmerenost ka društvenim promjenama. Npr., Goati ističe da su društveni pokreti *protagonisti samo bitnih, dalekosežnih promjena u distribuciji političke i ekonomske moći* (podvukla Z.P.M.), ali pravi ogradu ističući da postoje i pokreti koji se grupišu radi odbrane *status quo*-a i onemogućavanja takvih značajnih promjena,⁶⁰ kao što je npr. pokret Moralna većina (*Moral Majority*) u SAD-u. I ovi pokreti su, pak, povezani sa velikim, značajnim promjenama, jer ih je teže spriječiti i suzbiti. No, kao što primjećuje Herbert Blumer, i oni pokreti koji teže radikalnijim zahvatima to često ostvaruju postepeno, najčešće tako što dovode do postepenih promjena u vrijednostima ljudi, koje on naziva kulturnim nanosima ili strujama. Ove se potom akumuliraju i dovode do velikih promjena u načinima kako ljudi percipiraju sebe i svoj položaj u političkom poretku, što ih vodi u osjećaj nezadovoljstva sa postojećim sistemom i usmjerava aktivnost u novim pravcima.⁶¹ U tome, po nekim stajalištima, leži i ključ uspjeha novih društvenih pokreta, npr. šezdesetosmaških koji su naizgled propali, ali su doveli do tektonskih promjena u vrijednostima ljudi. Takođe, njihov uspjeh leži i u činjenici da se u ovim pokretima uvidjelo da zahtjeve za promjenom invocira sam sistem, te ih treba kanalisati mimo postojećih struktura, u protivnom će one biti zauzdane i pripitomljene. Na tome se posebno insistiralo u radikalnim grupama, koje su bitke unutar institucija smatrale unaprijed izgubljenim i akcenat stavljale na osvajanje slobode kroz različitost i slobodu od

58 Ibid, p. 418.

59 Ibid, p. 420.

60 V. Goati, *Politička sociologija*, str. 168-169.

61 V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 103.

države, što se npr. jasno ogleda u jednom od slogana nove ljevice *All Power to the Imagination*.⁶²

Dok je npr. Tilijevo shvatanje, koje smo naveli na početku, nastalo u okviru američke političke sociologije koja je više pragmatски orijentisana, i u kojoj se naglasak stavlja na ciljeve, resurse, interese, šanse, organizaciju i strategije pokreta, u Evropi je, pak, više razvijena tzv. paradigma u kojoj je akcenat na pitanju identiteta. Tako po Alenu Turenu društvene pokrete karakterišu tri načela: načelo identiteta – u ime koga se bore, načelo suprotnosti – protiv koga i načelo totaliteta – jer se društveni problem oko kojih se pokret definiše i mobilise tiče cjeline društva.⁶³ Identitet, autonomija i priznavanje ključne su riječi u objašnjavanju suštine društvenih pokreta po ovom tumačenju. Za društvene pokrete, kao oblike kolektivnog djelovanja, od ključne važnosti je stvaranje solidarnosti i zajedničkog identiteta, a mnogo manje je značajno da li će to donijeti zadovoljenje nekog opipljivog interesa.⁶⁴ *Naglasak je na procesu i iskustvu kao svojevrsnom čistilištu tradicionalno-političkih apstrakcija i klasičnih oblika političke interakcije*⁶⁵ (podvukla Z.P.M.). A ovo fuzionisanje personalnog i političkog najbolje se ogleda u sintagmi ženskog pokreta, tačnije drugog vala feminizma *Lično je političko*.

Ono što Alen Turen, takođe, ističe je da se težište političke borbe društvenih pokreta odvija oko „istorijske istinitosti“ koja ujedno stvara, ali i usmjerava društvo.⁶⁶ U tzv. klasičnoj klasnoj borbi, pored opipljivih interesa, sukob klasa vodio se i oko monopola na društvenu interpretaciju ili gramšijevskom terminologijom rečeno, ideološku hegemoniju. Ovo je, pak, u potpunosti očividno u novim društvenim pokretima, koji se uglavnom bore kroz društvenu

62 S. Aranowitz, S. „When the New Left Was New“, in: S. Sayre et al (eds.), *Sixties Without Apology*, p. 24, 25.

63 V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 174.

64 Ibid, str. 108.

65 v. S. Aranowitz, S. „When the New Left Was New“, in: S. Sayre et al (eds.), *Sixties Without Apology* Sixties without apology, p. 20.

66 K. Neš, *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika i moć*, str. 152.

arenu, a ne kroz državu i to prevashodno kulturnim sredstvima.⁶⁷ Kultura pruža motivaciju za akciju i akterima/kama daje osjećaj zajedništva i solidarnosti kroz koje grade sopstvene identitete i osjećaje zajedništva. Elaborirajući alternativne društvene pokrete u Americi šezdesetih godina prošlog vijeka, Stenli Aranovic podvlači da se borba oko istorijske istinitosti ovdje ne shvata kao otkrivanje istine o prošlosti, već kao otkrivanje nove prošlosti koja služi sadašnjosti i kroz apoteazu trijumfa volje, otvara kapacitete za oblikovanje drukčije budućnosti.⁶⁸

To naravno ne znači da interesi, uključujući i materijalne, ne igraju ulogu u mobilizaciji društvenih pokreta. Stoga teoretičar društvenih pokreta sa naših prostora Vukašin Pavlović sažima različite karakteristike koje imaju društveni pokreti, a na osnovu kojih se inače i razlikuju od drugih društvenih pojava: *kolektivna akcija, dobrovoljnost i otvorenost, masovnost, stav prema društvenoj promjeni, izraz društvenog konflikta, interesna osnova okupljanja, nezadovoljene potrebe, javnost djelovanja, spontanost, difuznost i elastičnost, i društvena značajnost problema*⁶⁹ (podvukla Z.P.M.). No, interesi uključujući i materijalne, teže se zadovoljiti kroz alternativne forme: npr. kroz nove oblike poljoprivrede i tzv. „small-scale“ proizvodnje nasuprot masovnoj proizvodnji potrošačkog društva, čime se na svojevrsan način prepliću život i umjetnost.⁷⁰

Kada je o pitanju identiteta riječ, a na šta je poseban fokus stavljen u evropskim istraživanjima – ističe se da *identitet pruža pokretu samodefiniciju i održava njegovu mobilizaciju*⁷¹ (podvukla Z.P.M.). Na to je naročito uticao uspon brojnih alternativnih pokreta šezdesetih godina prošlog vijeka, koji sebe konstituišu i angažuju

67 Ibid, str. 155.

68 S. Aranowitz, S. „When the New Left Was New“, in: S. Sayre et al (eds.), *Sixties Without Apology*, p. 25

69 V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 100.

70 S. Aranowitz, „When the New Left Was New“, in: S. Sayre et al (eds.), *Sixties Without Apology*, p. 24.

71 J. Craig Jenkins and William Form, „Social Movements and Social Change“, in: Thomas Jasinski et al (Eds), *The Handbook of Political Sociology*, p. 340 .

nudeći alternativne sisteme vrijednosti i obrasce življenja. Često se ističe da je bujanje društvenih pokreta od šezdesetih godina dvadesetog vijeka na ovamo posljedica krize sistema vrijednosti, lične i kolektivne obesmišljenosti usljed jačanja tehnokratije, birokratije, s jedne, i ispraznog konzumerizma, sa druge strane. U kontekstu savremenog masovnog društva tzv. usamljene gomile, novi društveni pokreti omogućavaju ljudima da povrate ili uspostave sopstveni identitet⁷² (podvukla Z.P.M.). Po Alenu Turenu, procesi nalaženja i stvaranja novih identiteta posljedica su opadanja značaja klasne i religijske pripadnosti, kao i porodičnih veza u postindustrijskom društvu. Mnogi pokreti se upravo bore oko priznavanja specifičnosti vlastitog identiteta od strane države i dominantne kulture (npr. *gay pokret* odn. pokreti za LGBT prava), a neki se, pak, zadovoljavaju njegovanjem vlastitog identiteta van šireg društva i idu u „dobrovoljnu” getoizaciju. Pokret, takođe, može težiti *dekonstrukciji dominantnih definicija identiteta, odnosno načina na koji sistem određuje ono što je npr. gay/straight, muško-žensko i sl.*⁷³ (podvukla Z.P.M.). Kao što primjećuje Kaminskaya, sistem mehanizmima tzv. normalizacije teži da „fiksira” subjekt, postavi ga i ograniči na pravo „mjesto” u društvu, javnom i privatnom prostoru, no s druge strane on može da ga „isprovocira” da putem interpelacije „preuzme” etikete koje mu se dodjeljuju i u njih investira nova značenja⁷⁴, kao što je npr. slučaj u feminističkom, *queer*, i pokretu *Black power* i sl.

Stvar oko identiteta je takođe i vrlo kompleksna, jer se javlja pitanje da li se može govoriti o npr. identitetu žene gledano u cjelini, bez obzira na razlike i heterogenosti koji se nalaze u ovom identitetu. Npr. da li je žena obrazovana ili neobrazovana, zaposlena ili nezaposlena, sa ili bez djece, koje je rase, klase, religije, koje seksualne orijentacije i sl. Ova pitanja i debate su se iskristalisale još

72 V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 157.

73 Merry Bernstein, „The Contradictions of Gay Ethnicity: Forging Identity in Vermont”, in: D. S. Meyer, N. Whittier and B. Robnett (Eds.), *Social Movements: Identity, Culture and the State*, Oxford University Press, Oxford, 2002, p. 87.

74 Elvira Kaminskaya, *Hate speech: Theory and Issues*, p. 3. <<http://isees.berkeley.edu/sites/default/files/u4/isees/caseproject/KaminskayaFr.pdf>>

u samim počecima ženskog pokreta, budući da su njegov katalizator bile aktivnosti žena iz srednje klase. Pitanje je pak još dublje budući da su se, čak i unutar grupa koje okupljaju žene iz sličnog *background-a*, javile tenzije ne samo oko pitanja i strategija ženskog djelovanja, već i samog načina na koji se formira identitet žena: da li je riječ o društveno-kulturnom konstruktu ili pak subjektivizaciji bioloških/polnih razlika. Iako je pitanje naizgled teoretsko ono je uticalo i bilo odraz tenzija unutar samog ženskog aktivizma. Sve ove razlike, diskusije i tenzije su svakako plodne, jer ženski kao i društveni pokreti *en general* koji nemaju sluha za razlike se optužuju za nekritički esencijalizam i političku naivnost, i često ne ostvaruju značajne uspjehe, jer ni sami ne uviđaju diverzitet, poput zvaničnog sistema kojeg navodno kritikuju. S druge strane, čuju se i primjedbe da uvođenje razlika unutar određenog identiteta sužava njegov politički angažman i usmjerava ga na manje značajna pitanja i da se na taj način žrtvuje šira transformacija društva radi sitnih političkih dobiti. Slovenački filozof Slavoj Žižek, poznat po svom provokativnom stilu pisanja i djelovanja, kaže da je ovakva usitnjena liberalno-multikulturalna politika identiteta praćena procesima neprestane diversifikacije, u čijoj pozadini leži kapitalistička globalizacija. Stalno i neprestano proizvođenje različitih identiteta proizvod je težnji kapitala da ostvari profit od ovih različitih identiteta i orijentacija (npr. preko homoseksualnog turizma, latino muzike...).⁷⁵ Ova lucidna Žižekova konstatacija stoji, iako je ili možda baš upravo zato što je protkana ljevičarskim lamentom nad postojećim ali i isto tako ljevičarskim optimizmom da se, pošto se realno prikaže i izvrši njegova temeljna dekonstrukcija, otkriju mogućnosti za ljudsko oslobođenje i emancipaciju. No, pri tom treba istaći i drugu stranu ove stalne diverzifikacije. Naime, na ovaj način različite marginalne grupe imaju mogućnost da definišu svoju poziciju, izbore se za nju u političkom prostoru, i na taj način prošire vidike, kako svoje vlastite tako i šire društvene, a koji utiru put u njihovo (samo)oslobođenje

⁷⁵ Slavoj Žižek, Škakljivi subjekt. Odsutni centar političke ontologije, Šahinpašić, Sarajevo, 2006, str. 186.

kroz uviđanje višestrukosti i rasutosti vlastite marginalizacije.

Uprkos tome, činjenica je da je ovaj proces isuviše podudaran sa opadanjem ljevice na svjetskoj političkoj sceni, budući da dolazi do homogenizacije partikularnih grupa oko pojedinih pitanja bez mogućnosti kreiranja širih, značajnijih društvenih promjena. *Pojam identiteta je zamijenio Marksov koncept klasne svijesti, a kolektivna potraga za identitetom se smatra osnovnom karakteristikom društvenih pokreta*⁷⁶ (podvukla Z.P.M.). I same prepreke i resursi kojima su ljudi i grupe izloženi i koje posjeduju, ma koliko bili objektivno dati u okviru postojećih odnosa, posmatraju se, definišu i pokušavaju promijeniti u zavisnosti od pristupa resursima identiteta, a što je, kako navodi Meluči, u skladu sa pragmatiskim pristupom fenomenu društvenih pokreta.⁷⁷

Iako pitanje identiteta, kada je o društvenim pokretima riječ, ostaje bitno, ono je u isto vrijeme prilično sporno, i opterećuje feminističku teoriju već niz decenija. Naročito je upitno da li novi identitet oko kojeg se pojedini pokret gradi ostaje unutar već etabliranih pravila označavanja (tog Velikog Drugog kojeg preispituju i „seciraju” Slavoj Žižek i Džudit Batler u različitim raspravama, pozivajući se najčešće na Lakanovu psihoanalizu i razliku između imaginarnog, realnog i simboličkog). Riječ je o pitanju koje pritiska, ali i umara savremenu političku filozofiju, no čini se da je Ernesto Laclau u pravu kada ističe da postoje prostori praznih partikularnosti koje uzmiču ovoj kontaminaciji postojećim, no ne treba zaboraviti da njihova autonomizacija može imati i destruktivne posljedice (kao što je npr. bio slučaj na prostorima bivše Jugoslavije⁷⁸). Šantal Muf (Chantal Mouff) u svojim vizurama radikalne demokratije

76 V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 157.

77 Alberto Melucci, „Getting Involved: Identity and Mobilization in Social Movements, in: B. Klandermans, H. Kriesi and S. Tarrow (Eds.), *From Structure to Action: Comparing Social Movement Research across Cultures*, JAI Press, Greenwich, 1988, p. 343.

78 v. Ernesto Laclau, Identitet i hegemonija: Uloga univerzalnosti u konstituiranju političke logike, u: J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost. Suvremene rasprave na ljevici*, str. 73.

pak odbacuje pitanje identiteta kao ključno, ističući da ne postoji feministički diskurs koji bi bio baš taj koji korespondira „pravoj” suštini onog žena, žensko („*real' essence of womanhood*”). Po njenom mišljenju daleko je efikasnije boriti se za razumijevanje različitih oblika subordinacije žena koje postoje u različitim društvenim relacijama, uključujući i one koje nisu isključivo vezane za *gender*.⁷⁹

Na sličnom fonu elaborira i Džudit Butler ističući da društveni pokreti operišu pojmovima univerzalnosti⁸⁰, iako je u tome npr. Žižek vidio problem tzv. hegelinajanske loše beskonačnosti. Ona posebno ističe da se oko društvenih pokreta artikulišu univerzalnosti koje se natiču, ali u isto vrijeme ističe na Gramšijevom fonu da je svaka univerzalnost hegemonistička, tj kontaminirana partikularnošću⁸¹ ili pak na tragu Laclau da se univerzalna emancipacija postiže *trenutnim, prolaznim* poistovjećivanjem sa konkretnim ciljevima.⁸² Stav koji prevladava pa i nosi i motiviše ovaj rad je, iako ženski pokret nije i ne treba da pomiri tzv. nesamjerljivosti između univerzalnog i pojedinačnog, da je on u svojim teorijsko-praktičkim elaboracijama inkorporirao više takvih univerzalnosti i partikularnosti⁸³, i da u tome leži njegova politička *potentia*.

79 Chantal Mouffe, *The Return of the Political*, Verso, London and New York, 2005, p. 88.

80 J. Butler, „Univerzalnosti koje se natječu“, u: J Butler, E. Laclau, S. Žižek (prir.), *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost. Suvremene rasprave na lijevici*, str. 163.

81 Ibid, str. 164.

82 Ibid, str. 165.

83 v. poglavlje ispod.

1.5. Značaj otpora unutar otpora

Po različitim tumačenjima ženski pokret spada u najznačajnije društvene pokrete. On je i stari/klasičan pokret (pokret XIX vijeka), i novi/alternativan pokret (pokret druge polovine XX vijeka), koji je ponovo zaživio sa usponom Nove ljevice šezdesetih godina prošlog vijeka, te je jedan od trajnijih a po nekim stanovištima i najuspješnijih. I u periodima kad nije bio vidljiv i masovan (npr. dvadesetih godina prošlog vijeka poslije dobijanja prava glasa za žene u većini zapadnih zemalja kada je pokret utihnuo) brižljivo je čuvao postignuća pokreta i stogodišnje borbe.

Na njegovu značajnost ukazuje i činjenica da je ženski pokret uticao na načine na koje posmatramo samo moderno društvo, da je de(kon)struisao temeljne političke kategorije različitih vremenskih perioda (npr. podjelu na privatno i javno, prirodu i kulturu, razum i osjećajnost), razvijajući paralelnu teoriju i praksu koje su jedna drugu obogaćivale i osnaživale. Značaj ženskog pokreta ogleda se i u tome da se nije fokusirao samo na žene, iako mu je mobilizacija žena bila glavna politička strategija, već da je uzimao učešće i u mirovnim inicijativama, borbama protiv rasizma, kolonijalizma, militarizma, nepravde, represije svake vrste, uništenja i besomučne eksploatacije prirode, videći povezanost između različitih oblika destrukcije koje se na specifičan način obrušavaju i na ženu kao ono što je marginalno, depolitizovano, na rubu, i kako primjećuje Svetlana Slapšak, nerizično za nametanje i upisivanje značenja⁸⁴ (...) Pokret je kroz aktivizam davao ženama snagu da prepoznaju represivnost postojećih rodnihi odnosa i da se suoče sa ograničenjima koja su im nametnutima od strane tradicionalnih rodnihi uloga i konvencionalnih političkih formi, prevazilazeći na taj način ograničenja postojećeg. Proširujući vidike zajedničkog djelovanja i kritičke svijesti spram različitih oblika postvarenja i otuđenja, davao je snagu, podršku i ustrajnost, u okvirima načela koje je češki disident Jan Potočka u

⁸⁴ Svetlana Slapšak, „Žensko telo u jugoslovenskom filmu: status žene, paradigma feminizma“, u B. Arsić (prir.), *Žene, slike, izmišljaji*, str. 30.

Povelji 77 nazvao „solidarnost potresenih“.⁸⁵

Sam istorijat ženskog pokreta ukazuje na ovu tezu, budući da je *ženski pokret nastao kao otpor unutar otpora*⁸⁶, kao odklon od starog koje nestaje ali i novog koje se rađa izneveravajući pri tom sama načela na kojima se novo, bolje društvo teži uspostaviti, kao što su načela slobode, jednakosti, društvene pravde. Iako se najčešće ističe da je klasični ženski pokret bio okrenut dobitima od strane liberalnog režima, od čega bi na koncu najviše imale koristi obrazovane žene srednje klase⁸⁷, riječ je o ograničenim percepcijama. Naime i u klasičnom ženskom pokretu, koji se najčešće pojednostavljeno izjednačava sa sifrašizmom – borbu za prava glasa, prelamala su se različita pitanja i pokušavali dati različiti odgovori, što u teoriji i praksi. Tako npr. Meri Volstonkraft ne vidi političku zajednicu kao puk zbir izolovanih individua koje nesmetano uživaju u svojim pravima i racionalno idu za svojim interesima, a što će po naivnim utilitarističkim shvatanjima na kraju rezultirati u društvenoj harmoniji. Umjesto individualistički pojmljenog građanskog subjekta, koji se u javnu sferu uključuje iz racionalnih razloga očuvanja ličnih – ljudskih i građanskih prava i interesa, Meri društvo shvata kao mrežu socijabilnosti i uzajamne osjećajnosti, koje nadilaze ekonomske podjele te omogućavaju razvoj moralnog, kultivisanog subjekta.⁸⁸ Dobro dolazi iz srca, koje naravno treba dalje kultivisati, oplemenjivati ne mijenjajući pri tom njegovu suštinu⁸⁹, i prevladavajući dihotomiju racionalnost – osećajnost putem koje se pravdala isključenost žena iz javne sfere (po argumentu – žene su neracionalne, njima

85 v. Husanović, J., „Diskursi/i ili praksa? Sadašnjafeministička i poststrukturalistička misao o ‘identitetu politike’ i slučaju ‘ženske scene’ u kontekstu istok-zapad“, u: Đ. Knežević (ur.), *Žene i politika. Feminizmi na istočni način*, str. 44.

86 V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 186-187.

87 v. Endru Hejvud, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 267.

88 Chris Jones „Marry Wolstoncraft Vindications and their political tradition“, u: C. Johnson (ed.), *The Cambridge Companion to Marry Wolstoncraft*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, p. 44.

89 Ibid, p. 45.

vladaju nagoni te za njih nije javna sfera koja se shvata kao kalkulantско, interesdžijsko usmjeravanje nazovi zajedničkih interesa). Egalitarizam njenih postavki blizak je Pejnovom republikanskom radikalizmu, i kasnije Milovom konceptu koji odstupa od klasične liberalne paradigme o pravima tzv. „apstraktnog čovjeka“, budući da ističe važnost uključenosti marginalizovanih slojeva, njihove kultivacije i samorealizacije koja se ne dobija rođenjem već stiče političkom participacijom. I argumentacija Olimpije de Guž je više nego provokativna i uslovno rečeno de(kon)struktivna, jer ukazuje upravo na činjenicu da se žene nisu borile za puko uključivanje u postojeći poredak instrumentalizacijom ženskog pitanja preko mehanizma kooptacije u postojeće igre vlasti i moći, već za jednu posve drukčiju paradigmu. Dok su muški republikanci insistirali da bi uključivanje žena u javno djelovanje proizvelo nesagledive štete po porodicu i domaćinstvo, i da novi poredak, utemeljen u iskonskim prirodnim principima, pretpostavlja postojanje razlika između muškaraca i žena utemeljenih u toj istoj prirodi.⁹⁰ U isto vrijeme, obuzdavanje onog iracionalnog i nepredvidivog u prirodi (čitaj ženi) bazični je preduslov za očuvanje tzv. republikanskih vrlina, na kojima su insistirali revolucionari. Rusoov Emil postaje istinski građanski subjekt tek onda kad potisne svoju nagonску, prirodnu čežnju za Sofijom, na taj način zagospodari sobom i dobije mjesto u društvenog ugovoru.⁹¹ Sofija je po prirodi emotivna, irracionalna, a Emil po prirodi predodređen da nadiđe ovu prirodnu neposrednost. De Gužova odrečno odbacuje dualistički pogled na odnos ženskog i muškog, ističući da se ne radi o prirodnim razlikama već o

90 Joan Wallach Scott, „A Woman Who Has Only Paradoxes to Offer: Olympe de Gage Claims Rights for Women“, u: S. E. Melzer & L. W. Rabine (eds.), *Rebel Daughters: Women in the French Revolution*, Oxford University Press, New York, 1992, p. 104.

91 Da je riječ o dvostrukom moralu i standardima ukazuje sama praksa i različita stanovišta kao npr. njemačkog liberala Karla Velkera da i racionalne muškarce ponekad „dopadnu nesavladivi nagoni“, pa mu na raspolaganju trebaju stajati i prostitutke, doduše u najvećoj mogućoj potaji i pod policijskim nadzorom! (pr. G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 143).

društvenim konstrukcijama. *Umjesto dotadašnjih binarnih kategorija, naglašava multiplicitet, varijabilnost, spektar koloriteta i funkcija koje karakterišu podjednako i žene i muškarce*⁹² (podvukla Z.P.M.). Nasuprot tiranskoj represiji muškarca naglašava harmoničnu *la confusion* prirodnog svijeta, ističući da se tzv. prirodne razlike ne mogu zaokružiti u bilo kakav sistem, ali iz čega se mogu izvesti jasne, kategoričke implikacije po politički sistem, među kojima su tvrdnje da nacija nije ništa drugo do ujedinjavanje muškarca i žene (čl. 3 Deklaracije). Pošto zakon mora da bude izraz volje svih, sve građanke i građani moraju lično ili preko svojih predstavnika/ca da učestvuju u njegovoj izradi. Svim građankama i građanima, takođe, moraju na osnovu sposobnosti, vrline ili talenta biti podjednako dostupni svi javni položaji i službe (čl. 6). U poznatoj desetoj tački Deklaracije navodi da, kao što žena ima pravo da stane na gubilište, tako može da stane i za govornicu.⁹³ U skladu sa rusovskim idealom tzv. radikalne demokratije po kojem se suverenitet ne može predstaviti, ističe da ni ženske interese ne mogu predstavljati muškarci – očevi i muževi. Brak shvata kao slobodnu zajednicu, u skladu sa načelima društvenog ugovora kao što su dobrovoljnost, mutualizam, očuvanje prava. U braku imovina treba da bude zajednička, a djeca da nose ime i oca i majke.⁹⁴ Takođe, zalaže se za prava vanbračne djece i neudatih majki dovodeći u pitanje konzervativne implikacije liberalizma koji pretpostavlja postojanje funkcionalne nuklearne porodice kao temelja funkcionalne javne sfere.

Da ženama nije prevashodno bilo na pameti da se uključe u postojeću javnu sferu, već da je preoblikuju, pokazuju sama dešavanja i aktivizmi u okvirima tzv. klasičnog ženskog pokreta. One se nisu borile samo za jednaka prava sa muškarcima, već i za

92 J. W. Scott, „A Woman Who Has Only Paradoxes to Offer: Olympe de Gage Claims Rights for Women“, u: S. E. Melzer & L. W. Rabine (eds.), *Rebel Daughters: Women in the French Revolution*, p. 112.

93 G. Bok, *Žena u istoriji Evrope*, str. 86-87.

94 J. W. Scott, „A Woman Who Has Only Paradoxes to Offer: Olympe de Gage Claims Rights for Women“, u: S. E. Melzer & L. W. Rabine (eds.), *Rebel Daughters: Women in the French Revolution*, p. 111.

čitave šire promjene kao što su: ukidanje ropstva, zaštita marginalnih i ugroženih slojeva, prava djece i siročadi, sve ono što je bilo nevidljivo u javnoj sferi pojmmljenoj kao bratstvo izolovanih individua – muškarca koji racionalno tjeraju svoje interese. Iako se u brojnim osvrtima ovakva djelatnost tumači kao prošireni kućni rad žene, nošen vjerskim žarom i obnovom koja ima samo lokalno-parohijalni karakter, ovakav angažman uzdramao je mnoge temeljne postavke građanskog, tumačenog i primjenjivanog u liberalnoj epohi. Tuče, političko nasilje, masovne izborne pijanke i kupovina glasova za alkohol realna su slika nazovi racionalne javne sfere, te borba protiv alkoholizma u okviru Trezvenjačkog pokreta (*Temperence Movement*) nije imala za cilj samo da zaštiti žene od nasilja u porodici, već i da ukaže na prljavost i pokvarenost liberalne real-politike. Angažujući se za dostojanstvo odbačenih i marginalizovanih drugih (zatvorenika, crnaca, fizički i mentalno bolesnih, napuštene djece), ovakav jedan ulazak u javnu sferu i ukazivanje na univerzalni značaj nazovi nevažnih pitanja za *res publica*, u pokretu se profilše etika brige za druge kao temeljna građanska dužnost na kojoj se utemeljuju i građanska prava. Ako su u koncepciji Tomasa Džefersona građanska prava proizlazila iz plaćanja poreza i učešća u ratu: „Granting the ballot to every man who fights and pays“⁹⁵, ovdje se iz borbe za dostojanstven život drugog/drugih utemeljuju individualna prava i slobode, a ujedno *gradi pravedna, društvena zajednica pročišćena novom moralnošću i osjećajnošću* (podvukla Z.P.M.).

Drugi talas pokreta, uprkos razlikama u odnosu na prvi, bio je i ostao čuvar njegovih dometa i postignuća. No, žene su u isto vrijeme uvidjele da ljudskopravaška paradigma nije dovoljna ne samo da bi dostigle status autonomnog, građanskog subjekta, već i da je njegov okvir preuzak za bilo kakvu drukčiju političku senzibilizaciju i dekolonizaciju. One se sakupljaju po parkovima, trgovima, supermarketima, osvajaju ženske magazine, implodira nova ener-

95 Davanje pravo glasa svakom ko se bori (u ratu) i plaća porez (prev. Z.P.M.). Nancy Isenberg, *Sex and Citizenship in Antebellum America. Gender & American Culture*, University of North Carolina Press, Chapel Hill and London, 1988, p. 8.

gija u bezbrojnim pamfletima, člancima, časopisima.⁹⁶ Parole kao što su *sestrinstvo je moćno, lično je političko*, cirkulišu javnim eterom, prodiru u popularnu kulturu i u većini zapadnih zemalja niču male grupe za podizanje svijesti.⁹⁷ Uspomene na ove domete svakako treba čuvati, uprkos antinomijama koje su se rađale, posebno na nivou univerzalno – partikularno, jer su kao i u prvom talasu zamajac pokretu davale žene iz srednje klase i razvijenijih zemalja. No, kako je drugi talas bio prošaran kontrakulturalnošću, on je otvorio prostor za razvoj različitih feminizama prevashodno radi raščinjavanja dihotomije univerzalno – partikularno, a koji su dotakli i tadašnje prostore nekadašnje SFRJ.

96 Ellen Wallis, „Radical Feminism and Feminist Radicalism“, in: S. Sayre et al (eds.), *Sixties Without Apology*, p. 91.

97 Ibid, p. 92.

‘Blind feminism has hurt our children’

The Times, 2007

‘Feminism was a nightmare’

Paulo Coelho, *BBC News*, 2007

2. (PRED)JUGOSLOVENSKI KONTEKSTI S AKCENTOM NA BIH

2.1. Period austrougarske uprave: isključenja koja se susreću

Razvoj društveno-političkog angažmana žena na ovim prostorima, uključujući i BiH, dolazi sa prodorom moderne i modernizacijskih trendova. Iako oni, kao što je već istaknuto, imaju dva Janusova lica kada je o ženama riječ, ciljno-racionalno djelovanje, kao karakterističan oblik društvenog djelovanja u ovom periodu nudi horizonte ali i alatke za, navodno, rješavanje ili bar problematizovanje ženskog pitanja na drukčijim postulatima. Osuđene na sferu privatnosti kroz balkanske oblike *couverture*⁹⁸, žene sada bivaju uključene u oblike djelatnosti koji nose manje ili više izražene

98 Pod *couverture* se ne podrazumijeva samo pravni sistem koji je negirao ženama status autonomne ličnosti (fizičkog lica u pravnom slismu riječi), a koji je dugo vladao i u samoj Evropi (npr. poznati Blackstonovi zakoni u anglosaksonskom pravnom sistemu), već i činjenicu da su se sve žene sa područja BiH pod otomanskom upravom „pokrivale“ prilikom izlaska iz kuća.

oblike tzv. javnih djelatnosti. I dok je imperijalna svijest težila da priguši i/ili preoblikuje ono što je lokalno i autohtono držeći ga pod kontrolom kroz vlastita leća koja su ono što je nepoznato i nesigurno trebala da prevedu na stan poznatog, držeći ga paralelno na odstojanju⁹⁹ u isto vrijeme je kroz propagiranje onog navodno univerzalnog, opšteprihvatljivog i primjenljivog, svjesno ili nesvjesno otvorila i nove horizonte, uključujući i javni angažman za žene. Ovo otvaranje, pak, ne treba se posmatrati samo u kontekstu navodne univerzalnosti, posebno što je njen prefiks bio i ostao imperijalan; već i činjenice da se u uslovima zabrane političkog organizovanja (do donošenja bosanskog Statuta 1910), javni angažman bh. stanovništva dešavao prevashodno kroz udruženja koja se formiraju na nacionalnim, kulturnim, vjerskim i humanitarnim osnovama.¹⁰⁰

I dalje, ova univerzalnost crno-žute monarhije nije bila istinski univerzalna, jer se nije bazirala na postulatima apstraktnog građanina sa svojim pravima kao njenog nosioca, što je posljedica njene mnogoljudnosti i kulturološke šarolikosti i borbe za očuvanje vlastitih interesa u odnosu na druge imperije. Iako je Austro-Ugarska u periodu svoje četrdesetogodišnje vladavine stvorila relativno modernu administraciju, to je bilo praćeno redukcijom ljudskih prava i sloboda i asistencijom vojnog elementa.¹⁰¹ To će se reflektovati i na društveno-politički život i ustrojstvo Bosne i Hercegovine, uključujući i oblike javnog angažmana, ali i neangažmana lokalnog stanovništva.

Stoga je, uslovno rečeno, na djelu kontroverzna prisutnost Austrougarske monarhije na ovim prostorima. Njen ulazak na prostore BiH poslije Berlinskog kongresa 1871. pa sve do formalno-pravne aneksije BiH 1908, upravo reflektuje gore opisanu situaciju. „Zaostala“ zemlja koja se treba modernizovati *odozgo* – recept koji prim-

99 Na šta smo referisali o uvodu o Bosni i uopšte Balkanu kao tzv. „limnalnom Drugom“.

100 Ismet Sejfija, *Povijesne predizpozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH*, Sarajevo, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2008, str. 8.

101 Ibidem.

jenjuju faktički sve imperije u epohi moderne, ipak ne „prekriva“ sve lokalne specifičnosti već im nerijetko daje i zamajac. Teži da ih integriše, ali u isto vrijeme se i distancira i demonstrira svoju suprotnost, kao veliko tijelo koje sadrži u sebi malo tijelo ali koje kao majušno i tanano u njega ne samo da nije integrisano već i ne treba da bude. Obrnutom parafrazom misli Uge Vlasisavljevića, radi se o svojevrsnom neličigavanju jezika na zemaljsku površ¹⁰² (Bosne i Hercegovine). Jer, „simbol zemlje bi mogao biti simptom odsustva jezika.“¹⁰³

Kao i svaka imperija, i Austro-Ugarska je bila multikulturalna, u specifičnom značenju za taj period. Ravnoteža na relaciji Beč – Budimpešta održavala se kroz garanciju očuvanja lokalnih, kulturnih specifičnosti njenih naroda, a ne *prava na imati prava* na ove specifičnosti, koja će se istinski razviti tek sa teorijom i praksom multikulturalizma od sedamdesetih godina prošlog vijeka.

Kao i u susjednoj, lingvistički bliskoj imperiji na uzlaz (Njemačkoj), dominantna ideologija kada je o ženama riječ odražavala se kroz akronim 3K: Kinder, Küche, Kirche (djeca, kuhinja, crkva odnosno vjerska zajednica). U ovom „svetom“ trojstvu, žene su imale postulirane uloge u očuvanju simbiotske integracije tri K, ali su ih ujedno mogle i prilagođavati lokalnim specifičnostima. Posebno imajući u vidu pretenzije Austro-Ugarske da bude tzv. prosvjećena monarhija što je omogućavalo, makar ograničene, nove okvire. U takvom jednog kontekstu, dolazi do otvaranja brojnih škola, biblioteka, kulturnih društava, pozorišta i muzeja (...)

U gore opisanim pa i nametnutim kontekstima, žene se javljaju kao čuvateljke specifičnosti svoje kulturne zajednice odnosno njegovateljke, te se najviše angažuju u sferi obrazovanja i humanitarnog rada. No, kako to iziskuje i određen javni angažman, postaju proaktivnije i vidljivije što s neodoljivom lakoćom podsjeća na ono što

102 Ugo Vlasisavljević, *Rat kao najveći kulturni događaj. Ka semiotici entonacionalizma*, Maunagić, Sarajevo, 2007, str. 7.

103 Ibid, str. 11.

se desilo u viktorijanskoj Engleskoj: Kućni andeo postao je andeo van kuće. Iako je riječ o aktivnostima koje su propatrijarhalnog tipa, i kroz njih se stiču značajne socijalne vještine, društvene relacije i konekcije. No, nerijetko i više od toga budući da tzv. predstavljачki sistemi (uključujući i rod) nisu nikad do kraja ispunjeni, jer u protivnom ne bi ni bili učinkoviti. Stoga im je potreban element fantazme, posebni sadržaj koji se proglašava i opisuje „tipičnim“ za opšti pojam.¹⁰⁴

Primjeri nekih pojedinki, kao što je npr. Staka Skenderova (1821-1891), dijelom odražavaju ove dualizme, ali i kroz nove angažovane igre značenja pretaču ih u nešto novo i drukčije. Izrazito pobožna (od rijetkih žena iz BiH koje su posjetile Hristov grob), ali je njena vjerska predanost odudarala od prethodno opisanog tipa i imala je protoaktivističku i emancipatorsku dimenziju. Jer, da bi bio ispričan, moraš biti imenovan, mora postojati jedno neslomljivo „mi“ izvan kojeg obitavaju „oni“¹⁰⁵, a Staka je imenovana. No, kako je njen život smješten na razmeđu dviju imperija – Turske i Austro-Ugarske, on ne odslikava nove oblike angažmana na koja se težimo fokusirati, ali predstavlja inspirativni zamajac kojem se stalno treba vraćati budući da predstavlja tzv. oblik ovdašnjeg protofeminizma, rascepljenost unutar „neslomljivosti“ onog „mi“ o kojem govori Liotard. Ova samonikla spisateljka, za koju se smatra da je bila prva žena u BiH koja je napisala knjigu¹⁰⁶, odražava i teret nekonvencionalnosti kada je o ženskom spisateljskom i svakom drugom obliku angažmana riječ u XIX vijeku. Samoukost i samokontrola – karakteristična za spisateljke tog perioda od kojih je većina bila neudata, uključujući i Staku Skenderevu koja se još od djetinjstva oblačila u mušku odjeću¹⁰⁷, dala im je specifičnu moć

104 S. Žižek, Škakljivi subjekt. Odsutni centar političke ontologije, str. 152.

105 v. Jean-Francois Liotard, Šta je postmoderna, Kiz Art Press, Beograd, 1995, str. 38.

106 v. Gordana Stojaković, Staka Skenderove ili prilog za istoriju autentičnosti, *Habitus*, avgust 2002, str. 177-190.

107 Čest običaj u tom periodu bio je da se ženska djeca oblače u mušku odjeću.

opservacije i senzibilnosti koja je nadilazila postojeće hijerarhije, uključujući i rodne binarnosti i dvoublička¹⁰⁸ kroz koji su se preklapali i nacionalni emancipatorski projekti usložnjavajući prethodne i gurajući ih nerijetko u drugi plan. Ono što je, takođe, impozantno je da je Staka Skendereva otvorila i žensku školu u Sarajevu, i da je jedan od pomagača bio i Topal-Osman paša koji je inače poslao obje svoje kćeri u ovu školu. Ovdje se vidi da, iako je Staka bila privržena pravoslavnoj tradiciji i njeni spisi oslonjeni su na kolektivna sjećanja srpskog naroda¹⁰⁹, njen rad odražava i bh. duh zajedništva pod okriljem ideala obrazovanja, a čemu se ne posvećuje dovoljna pažnja u historiografiji.¹¹⁰

Kako je Austrougarska monarhija u isto vrijeme težila da napravi odnosno obnovi makar surogat bosanske (pseudo)državnosti, ponuđen je i okvir za izlazak iz zatvorenih parohijalnih okvira etno-konfesionalne provinijencije. To je pokušano ideološkim konstruktivizmom stvaranja jedinstvene bosanske nacije, a sve pod plaštom civilizacijske misije monarhije.¹¹¹ Novoformirane političke i kulturne institucije su stoga imale inkluzivan predznak „zemaljski“ (npr. das Landische Museum, der Bosnische Landtag itd.). No, paradoksalno ili ne, inaugurisan sistem odlučivanja kroz tzv. Bosnischer Landtag tome nije išao u prilog, već je naprotiv produbio problem koji je pokušao da izliječi. Naime, poslije aneksije BiH 1908, dolazi do formiranja Bosanskog sabora kao oblika prividne supstitucije dosadašnjeg apsolutizma i radi smirivanja aneksione krize.¹¹² No,

108 v. J. Magnezis, *Ženske studije*, magistrat, Sarajevo, 2001, str. 78-81.

109 Sarita Vujković, *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1941*, Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske, Banja Luka, 2009, str. 121.

110 Milica Bakić-Hayden u saradnji sa Marijom Grujić, „III. Rodna perpsketiva-pravoslavna tradicija“, u: Z. Spahić Šiljak i R. J. Anić (pri.), *Vjernice koje su bile i građanke*, TPO Fondacija i CIPS-Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 148

111 S. Vujković, *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1941*, str. 68.

112 Suad Arnautović, *Politički sistemi i izborna predstavljanje u Bosni i Hercegovini*, Promocult, Sarajevo, 2009, str. 109.

političko predstavništvo u Saboru zasnivalo se isključivo na konfesionalnom određenju, a izborni sistem putem kurija odražavao je ne samo konfesionalnu već i klasnu strukturu društva¹¹³, cementirajući zapravo na taj način *status quo*.

Iako su neki aspekti pokušaja izgradnje integralnog bosanstva podsticali prelaženja konfesionalno definisanih kulturnih granica zamišljenih kao izolovane, samodovoljne cjeline, ideja apstraktnog građanina, a još manje građanke se nije rodila. Građanska ikono-grafija bila je prisutna, ali uglavnom na razglednicama *Herzliche Grüße aus Bosnien* i salonskim, mondenskim zabavama i tzv. pomodarskim, bogato opremljenim časopisima. Budući da je projekcija imidža išla odozgo, nije donijela očekivane uspjehe, što se vidi npr. u činjenici da su prve političke partije koje su formirane nastale duž etnokonfesionalnih ravni. Sličan scenario može se vidjeti i kada je riječ o tzv. udruženjima. Tzv. multietnička društva su u svojim redovima uglavnom okupljala doseljenike i imala propagandističku ulogu i podršku vlasti, te kao takva odbijala lokalno stanovništvo.¹¹⁴ Broj tzv. mješovitih udruženja, koja su okupljala pripadnike dvaju ili više nacionalnih grupa, bio je minoran. Stoga su dominirala humanitarna i kulturno-prosvjetna društva sa nacionalnim ili vjerskim predznakom i do kraja Prvog svjetskog rata registrovano je 1256 ovakvih udruženja u ukupno 258 naseljenih mjesta.¹¹⁵ Žene su se uključivale u ova udruženja, najčešće uz svoje muževe a ne kao autonomne ličnosti i obavljale uglavnom pomoćne, podržavalačke poslove i djelatnosti. Kada je o „čisto“ ženskim udruženjima riječ, postoje navodi da je 1913. u Sarajevu postojalo pet ženskih udruženja, koja su se bavila humanitarnim radom i brojale 1330 članica.¹¹⁶

Sa jedne strane, ovakav trend može se posmatrati negativno

113 Ibid, str. 110-114.

114 I. Sejfija, *Povijesne predizpozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH*, str. 8-9.

115 Ibidem

116 S. Vujković, S. *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1941*, str. 133.

budući da nije doprinosio prelaženju etnokonfesionalnih barijera. No, s druge strane, pak, ovaj dominantan tip udruživanja nastajao je iz same društvene baze te na taj način, iako se teško može govoriti o civilnom društvu u punoći njegovog značenja, nosio neka od njegovih obilježja, kao što je samoniklost, autonomija, samopomoć. Dalje, i uloga religije u ovim udruženjima se ne treba posmatrati *per se* negativno, pogotovo ako imamo u vidu i rodni aspekt i činjenicu da religija ima i privatnu i javnu dimenziju. Uključenost žena u ovakva udruženja pružala im je prostor za vidljivost u alternativnoj javnoj areni.¹¹⁷ Kako je religija i religioznost povezana sa emocionalnošću, posvećenošću, brigom i duhovnošću¹¹⁸, a interpretativna nasljeđa ovdašnjih religija bila su propatrijarhalna, uključivanje žena u udruženja sa religijskim predznakom otškrinula im je vrata za veću vidljivost, aktivan angažman pa i uključenost u moralnu društvenu kritiku. Uprkos tome, ova emancipatorska uloga religije nije iskorištena imajući u vidu vladajuće sociokulturne matrice.¹¹⁹

No, u ovim okvirima otvarala su se i pitanja koja su se odnosila na obrazovanje žena i njihov veći doprinos zajednici koji mogu pružiti ukoliko su obrazovanije, jer se tzv. humanitarni rad preplitao sa kulturnim. Iako korištena argumentacija nije bila ubojita poput argumentacije jednog Džona Stjuarta Mila koji je podređenost žena nazvao posljednjim ostacima tiranije i poručio muškarcima da se pukim biološkim činom rođenja i igrom hromozoma i najgluplji od njih osjeća superiornije od najpametnije žene, a što šteti moralnom i svakom drugom razvoju i muškaraca i žena¹²⁰, argumentacija je ipak otvorena. Postavljena su pitanja da li žene, ukoliko nisu obrazovane, mogu da obavljaju porodične i/ili društvene uloge koje su im prop-

117 Sara M. Evans, *Journeys that Opened up the World. Women, Student Christian Movements and Social Justice, 1955-1975*, Rutgers University Press, p. 2.

118 Ibidem

119 Milica Bakić-Hayden u saradnji sa Marijom Grujić, „III. Rodna perpsketiva- pravoslavna tradicija“, u: Z. Spahić Šiljak i R. J. Anić (prir.), *I vjernice i građanke*, str. 140.

120 Džon Stjuart Mil, *Potčinjenost žena*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 171-172.

isane, tačnije ugravirane kao kulturološki surogati. Iako se ovakvim navodima ne dovode u pitanje patrijarhalni društveni odnosi, ne treba zaboraviti a što je sama epoha prosvjetiteljska pokazala, da je obrazovanje u modernom društva najpouzdaniji mehanizam za promjenu nepovoljnog društvenog položaja.¹²¹ No, kao poseban problem postavilo se to da tzv. državne škole nisu pohadele djevojke muslimanke, mada su promjene svakako i njih dotakle. I sama vlast je u te svrhe npr. organizovala posebne prijeme za muslimanke (npr. baronica Kalaj)¹²² s ciljem stvaranja barem privida, surogata njihove uključenosti u nove tokove.

O kapitalnom značaju obrazovanja žena, s jedne strane, svjedoči tzv. misija monarhije da na taj način potencira evropske koncepte i promjene u porodičnim i u društvenim ulogama uopšte kao ključnog indikatora prodora u društveno tkivo BiH.¹²³ No, dijapazon djelovanja nekih istaknutih pojedinki, koje, iako su djelovale u okvirima koje smo opisali, dobrim dijelom su ih i prevazilazile. Takav je npr. bio život i rad Jelice Belović-Bernadžinske, koja je bila upravnica Ženske škole u Banjoj Luci dok je vlasti 1908. nisu smijenile.¹²⁴ Ova istaknuta žena je za života izdala više od 800 članaka i 30 knjiga, ali su joj vlasti poslije penzionisanja zabranile da bilo gdje objavljuje, te potom objavljuje pod pseudonimom. Mnogi njeni tekstovi pisani su na fonu liberalnog feminizma umjerenog tipa, gdje je naglasak bio na obrazovanju žena, mijenjaju tradicionalnih rodnih uloga i promociji njihovog socijalnog aktivizma.¹²⁵ Ova istaknuta pojedinka bila je okrenuta kulturnoj tradiciji svih naroda na pros-

121 Odn. bar do epohe (pred)kraja moderne koju danas živimo, a u u kojoj gravitacione sile gube na snazi i vrtimo se u krugu moćnih bestjelesnosti, a što je upravo poenta Gidensove sintagme o savremenom društvu kao *Runarway world*, svijetu koji nam izmiče.

122 S. Vujković, *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1941*, str. 99.

123 v. S. Vujković, *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1941*, str. 20, 112.

124 Ibid, str. 128.

125 Ibid, str. 129.

toru BiH i zalagala se za produblјivanje odnosa između Srba, Hrvata i Muslimana¹²⁶, što ukazuje da nisu svi oblici ženskog javnog angažmana bili zatvoreni u granice pa i okove vlastite etnokonzesionalne tradicije.

No ovo djelimično razobličavanje dvoobličja rodних uloga nije išlo bez moralizatorskog propitkivanja i prozivanja na npr. nedolično ponašanje „ženskinja“. To se jasno vidi npr. iz pisma „zabrinutog mahalskog imama“, rubrika Naši dopisi, objavljenog u *Jeni Misbah* 1914. (br. 17, str. 2), u kojem se osvrće na ponašanje *naših ženskinja*:

„Ramazan nam je na pragu, a kako je svakom poznato, da je uz ramazan naše ženskinje od nazad nekoliko godina uobičajilo pohadati džamije, pa teravije i mukabele. Kao imam uvidio sam da je većina naših ženskinja koje ne idu radi namaza i sevaba, nego radi teferića i ašikovanja (...) Ko je samo dolazio u one džamije, gdje naše ženskinje dolazi, mogao se uvjeriti da to ne služi na diku i ponos nas muslimana (...)“¹²⁷

Nakon ovoga slijedi upozorenje da se ovakva ponašanja trebaju spriječiti, a ženskinje „teraviju neka klanjaju po sebi u kućama.“¹²⁸ Tzv. falogocentrizam, na koji upozorava Lakan, ovdje je više nego očit. Jer, „Feminino nikada nije obeležje subjekta; feminino ne bi moglo da bude atribut roda. Feminino je pre *označavanje nedostatka* (podvukla Z.P.M.).“¹²⁹

Uprkos tome, žene kroz djelovanje ali i pisanu riječ koja počinje da buja u tom periodu, naziru okvire za vlastitu ekspresiju, samoartikulaciju pa i samodefiniciju, čemu je posebno doprinijelo bujanje štampe u tom periodu, sa i bez nacionalnog prefiksa (npr. *Srpkinja*, *Zora*, *Biser*, *Bosanska vila*). Neke od istaknutih pojedinki bile su i urednice ovih glasila, ili su pak tu predano radile uz svoje

126 Ibid, 129-130.

127 I ovdje je na djelu autoritarno imenovanje o kojem govori Liotard, jer se naslućuju rascjepi koji tek trebaju da se dese i koji ukazuju na udalјavanje žive riječi od same misli, suštine svedene ne puki *mimesis*.

128 Pr. Fahira Fejzić et al, *Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žena u BiH: izabrana bibliografija (1900-2010)*, Nahla, Sarajevo, 2013, str. 122.

129 Dž. Batler, *Nevolja s rodom*, str. 94.

muževe, npr. Stoja Kašiković koja uz svog supruga, urednika *Bosanske vile* Nikole Kašikovića „radi kao verna ljubav.“¹³⁰ No, nisu sve aktivnosti i pisanja bila puko podražavalačka, zahtijevala su i nerijetku dozu građanske hrabrosti koja se nameće pri svakom iskoraku van vidljivih, ali i nevidljivih granica. Iako, kao što smo već napomenuli, muslimanke nisu pohađale građanke djevojačke škole, bilo je i takvih slučajeva zahvaljujući kojima svjedočimo doprinosu polifonog bosanskohercegovačkog javnog djelovanja koji je uvijek zapravo prožet kulturnim odnosno kulturološkim nansima.¹³¹ Tako je npr. Nafija Sarajlić, čiji otac je poslao sve kćeri u djevojačku školu u Sarajevu, ostavila inspirativne pisane tragove u časopisima *Biser* i *Zeman*. Kratka štiva koja je pisala pod nazivom *Teme* slojevitog su značenja, asociraju na bogat, živ i neuhvatljiv duh. U djelu *Rastanak*, koji je autobiografskog karaktera, opisuje sudbinu učiteljice koja je odstranjena iz djevojačke škole jer je van predviđenih školskih časova davala instrukcije starijim djevojkama iz etike i pisanja.¹³² Njeno posljednje poznato štivo, *Nekoliko stranica tebi*, odslikano je u tonu rezignacije zbog stanja društva u kojem živi i u kojem muslimanske žene nemaju priliku da izađu u spoljni svijet i bivaju osuđene na nezadovoljstvo sa samima sobom.¹³³ Ova slojevita i bogata razotkrivanja položaja žena u ovom periodu, koji je modernizacija dotakla, ne ispunivši svoja predskazanja ni obećanja, očitava se i kroz različite oblike djelovanja žena u javnom životu u periodu Austrougarske monarhije.

No, do razotkrivanja (koje je uvijek samo djelomično)¹³⁴ će doći

130 Pr. S. Vujković, *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1941*, str. 106.

131 C. Howkesworth, *Voices in the Shadow. Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, p. 254.

132 Ibid, p. 255.

133 Ibid, 256.

134 Videti sjajnu Žižekovu analizu filmske parodije na položaj radničke klase u Liverpulu u eri globalizacije koja se uprkos nazivu filma i iskonskoj težnji da to uradi (*Skidajmo se do kraja*) zapravo i ne može „skinuti“ do kraja i obznanimi svoj društveni položaj, već ga pokušava integrisati u nove zakone kapitalističke

tek u narednom periodu, sa nastankom građanskih udruženja i liberalnih strujanja u ženskim udruženjima i uopšte ženskom pokretu koji se intevizira sa nastankom Kraljevine Jugoslavije. No i na njih će se jednim dijelom obrušiti zavodljiv zov, ovog puta ne ezana ili crkvenih zvona, već radikalnog egalitarizma socijalističke provinijencije pod palicom hijerarhijski ustrojene komunističke partije koja se počela sve više izdvajati od samog radničkog pokreta, nošena idejom revolucije kao tehnike osvajanja države od strane partijske nomenklature. No, to se odigralo pod plaštom redukcionistički pojmljenih zakona naučnog socijalizma te nauštrb stvaranja egalitarnog društva koje će ukinuti ishodišta eksploatacije i različitih oblika fetišizacije, uključujući i one koje se tiču funkcija i uloga žena u društvu.

2.2. Kraljevina Jugoslavija: feminizmi koji se prepliću

Svojevrsni talas modernizacije proširio se na period poslije Prvog svjetskog rata i formiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Tzv. žensko pitanje takođe nije prošlo nezapaženo, što je trend uočen i u drugim zemljama u kojima su žene na svojim plećima ponijele veliki teret borbe i žrtve za vrijeme i nakon Velikog rata. U članku Jaše Tomića, istaknute javne ličnosti čija je supruga bila urednica časopisa *Žena*, objavljenom 1918, istaknuto je da žensko pitanje više nego ikad zahtijeva rješavanje: „Naše žene su dokazale, više nego ikad, da nisu puke mašine za rađanje djece, već polovina čovječanstva, i više od toga“, naročito sada poslije stravičnih ratnih razaranja tokom kojih su 2/3 poslova, od kojih veliki dio spada i u tzv. javnu sferu, nosile na svojim plećima. Takođe je istaknuto da se ne može više nikad, poslije svega što su žene iskusile, da se vrate u položaj u kojem su nekad bile.¹³⁵ Tako je septembra 1919. formi-

neoliberalne ekonomije. Analiza upravo ukazuje kako funkcioniše ovakvo djelimično „razotkrivanje“ kroz formu polu-oslobađanja.

135 C. Howkesworth, *Voices in the Shadow: Women and Verbal Art in Serbia and*

ran *Narodni savez Srпкиnja, Hrvatica i Slovenki*, u liberalno-prosvjetiteljskom fonu u kojem je naglasak bio na obrazovanju i pravu žena. Stvaraju se i slična udruženja duž cijele Jugoslavije i formiraju različiti oblici alijansi za zajedničko djelovanje.¹³⁶

To je izazvalo dosta javnih reakcija, nerijetko su ovakvi skupovi ocijenjivani i komičnim. Na to nije ostao imun ni intelektualac kalibra kao što je Slodoban Jovanović, koji je na freudovski način aktivizam žena posmatrao kao oblik kolektivne histerije.

U novoj državi žene su zahtijevale i redefiniciju vlastite uloge¹³⁷, i u te svrhe formirale različita udruženja i oblike aktivnosti, ali one nisu predstavljale puk „svežanj razlika.“¹³⁸ Oblici udruživanja i djelovanja žena u okvirima našeg ženskog pokreta bili su prilično polifoni, pri čemu je posebno potrebno podvući da se zbog isprepletanosti ženskog aktivizma ovaj ne samo ne može već i ne smije posmatrati van šireg jugoslovenskog konteksta i da se u to ne smije nasilno upisivati prikrivene težnje ka unitarizmu. Ženske alijanse bile su svjesne specifičnosti položaja žena u različitim dijelovima zemlje, ali i zajedničkih interesa koje imaju. U protivnom, od angažmana bi ostale usamljene i nepovezane pukotine.

Kao što studiozne analize pokazuju, oblici ženskog aktivizma kretali su se u okvirima tri ideološke matrice: građanskog feminizma, ljevičarskih strujanja i različitih pro-patrijarhalnih formi.¹³⁹ U okviru građanskog feminizma nastajala su udruženja i organizacije koje su okupljale obrazovane žene, pripadnice građanske klase i koje su u svom radu akcenat stavljale na pravnu i društveno-ekonomsku ravnopravnost polova. No, u svom radu doticale su se i pitanja položaja marginalnih grupa i posebno su se osvrnale na

Bosnia, p. 160.

136 Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke*, Institut za savremenu istoriju, Evoluta, Beograd, 2010, str. 19.

137 Ibid, str. 161.

138 Slavoj Žižek, „Da Capo senza fine“, u: J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost*, str. 215.

139 Ibid, str. 65-70.

položaj žena radnica i seljanki, što inducira postojanje svijesti i šireg konteksta djelovanja. Zanimljivo je, takođe, da je u okvirima građanskog feminizma nastala i prva ženska stranka, u kojoj je naglasak stavljen na jedinstvu i zbijanju ženskih redova a ova strategija „separacije“ pravdana je činjenicom da se žene u društvu tretiraju kao bića nižeg ranga i da bezrazložno rasipaju svoju energiju na različite političke stanke.¹⁴⁰ Iako nema dovoljno podataka o zastupljenosti žena različite etničke pripadnosti u udruženjima građanskog feminizma – one su se naime tu angažovale kao žene, a ne kao pripadnice određene etnije, vlada mišljenje da tu muslimanki gotovo i nije bilo, izuzev par obrazovanih žena iz urbanih sredina.¹⁴¹ Kao primjer navodi se činjenica da je samo jedna muslimanka prisustovala ženskom kongresu održanom 1920. i da je dočekanica sa ovacijama, ali i ispraćena u Sarajevo sa zabrinutošću zbog problema kojima će biti izložena „kod kuće“ zbog dolaska na kongres.¹⁴² No, mnoge organizacije registrovane na jugoslovenskom nivou imale su i svoje ogranke u Sarajevu, te područje BiH nije bilo u potpunosti isključeno iz ovih oblika aktivnosti¹⁴³ i nosilo je i svoja specifična, lokalna obilježja, koja je često teško razdvojiti od šireg, jugoslovenskog konteksta.

Npr. u kontekstu bh. društva naročito je značajno djelovanje udruženja Gajret, koje je bilo mješovito muško-žensko udruženje, a kada je o samim ženama riječ, poseban akcenat stavljan je na obrazovanje žena muslimanki i obezbjeđivanje stipendija za njihovo dalje školovanje. Takođe, mjestimično je doticano i pitanja prava glasa za žene i ostala ljudskopravaških pitanja (kao što je neusklađenost pravnog sistema na teritoriji Kraljevine), što ukazuje da se različiti oblici ženskog aktivizma ne mogu redukcionistički odvojiti jedan od drugog. No, uprkos tome, iako je Gajret imao i vlastiti Ženski

140 Ibid, str. 68.

141 E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, p. 54.

142 Ibidem

143 Ibidem

odbor, žene predsjednice ovih odbora rijetko su pozivane na sastanke uprave osim ako se radilo o humanitarnim akcijama.¹⁴⁴

Zbog različitih polifonosti koje je često bilo teško uskladiti, društva koja su se otvoreno zalagala za feminističke ideje, izdvojila su se na skupu u Bosanskom Brodu 1926. iz ženskih udruženja koja su bila okrenuta tzv. humanitarnom radu i stvorile novi savez u koji su mogle samo da se učlane društva *Ženski pokret*, koja su bila na fonu feminističkih ideja i formirale *Alijansu ženskih pokreta*.¹⁴⁵ U ovu Alijansu ušlo je i udruženje *Ženski pokret* iz Sarajeva, i zapravo je sa *Ženskim pokretom* iz Beograda iniciralo osnivanje ove alijanse.¹⁴⁶

Da bi se bolje pojmiio domet ovih oblika udruživanja od žena i za žene, treba poznavati i sam sociokulturni kontekst šarolike Kraljevine. Naime, ona je imala šest pravnih područja i nikada nije izvršeno ujednačavanje građanskog prava.¹⁴⁷ Tako je npr. na područjima koja su prije rata pripadala Kraljevini Srbiji vladao srpski građanski zakonik iz 1844, koji je posebno bio loš po žene u sferi naslednog prava i razvoda – u slučaju razvoda muška djeca su ostajala uz majku do četvrte, a ženska do sedme godine starosti.¹⁴⁸ Uzroci su bili ekonomske prirode – sprečavanje rasparčavanja imanja, ali i kulturološke – patrijarhalni sistem je veliki akcenat stavljao na produženje loze koja se računala po muškoj liniji.¹⁴⁹ I u drugim dijelovima monarhije je prevagu imalo običajno i konfesionalno pravo u okvirima vjerskih zajednica, koje su u Osmanskom periodu i kasnije za vrijeme Austro-Ugarske imale autonomiju da uređuju porodične, bračne i imovinske odnose.¹⁵⁰ Muslimanska politička

144 S. Vujković, *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1941*, str. 139.

145 I. Pantelić, *Partizanke kao građanke*, str. 19.

146 Ibidem

147 Ibid, str. 20.

148 Ibid, str. 21.

149 Ibid, str. 23.

150 Pr. Z. Spahić-Šiljak, *Žene, religija i politika*, str. 144.

opcija se nakon prisjedinjenja BiH Kraljevini izborila za tzv. turski paragraf, koji je omogućio opstanak upliva šerijatskog prava kada je riječ o porodičnim, bračnim i imovinskim odnosima, čime se nepovoljan položaj muslimanskih žena dodatno petrifikovao.

Patrijarhalni sistem vrijednosti ostao je duboko ukorijenjen u društvu, pogotovo u ruralnim područjima kao zabačenijim i „manje vidljivim“. Istraživanja Vere Erlich između dva svjetska rata o jugoslovenskoj porodici u transformaciji npr. pokazuju strukturu proširene patrijarhalne porodice na Balkanu, kao i činjenicu da su žene ne samo učestvovalе već čak i pojačavale vladajuću *gender* ideologiju. No, istovremeno se naziralo da su u nekim aspektima žene uvidale svoj inferiorni položaj i javno izražavale gorčinu, prevashodno zbog neravnomjerne distribucije obaveza u proširenom domaćinstvu.¹⁵¹ Nasilje u porodici bilo je gotovo rasprostranjena pojava, na šta je takođe ukazalo istoimeno istraživanje, gdje su čak i same žene isticale, npr. jedna sagovornica iz Bijeljine, da muž ima „pravo“ da tuče svoju ženu jer ona živi u njegovoj kući.¹⁵² Autoritet muža je bio veliki, muž je bio distanciran od žene i nije joj pokazivao nježnost.¹⁵³ U isto vrijeme, dešavala se i tzv. burna transformacija porodice, u krajevima gdje je došlo do raspadanja zadruga i nastajanja nuklearnih porodica. Prestajala je potreba za većim brojem djece, što su žene često kontrolisale ilegalnim pobačajima koji su često imali katastrofalne posljedice po zdravlje pa i sam život žene. Sestre više nisu pokorno slušale braću i često je dolazilo do sukoba i tenzija i do povećane agresije u porodici. Prema rezultatima istraživanja, 75% muževa u porodicama koje su prolazile kroz ovakve oblike burne transformacije tuklo je svoje žene, ništa manje nego u „čisto“ patrijarhalnim porodicama.¹⁵⁴ Iz ovog kapitalnog istraživanja se da zaključiti da, uprkos tzv. burnim transformaci-

151 Vera Erlich, *Jugoslovenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela*, Liber, Zagreb, 1971, str. 250.

152 Ibid, str. 251.

153 Ibid, str. 66.

154 Ibid, str. 392, 222.

jama, ove su u mnogim segmentima bile kobne po žene. Npr. slobodnije stupanje u seksualne odnose mlade djevojke je reduciralo na status seksualnog objekta, a muškarci najčešće nisu preuzimali odgovornost za svoje postupke¹⁵⁵, pa je porastao i broj samohranih majki.

Imajući u vidu patrijarhalne vrijednosne obrasce koje su i formalno pravno podupirale važeće pravne norme, ženska udruženja i alijanse zalagale su se za jednakopravni status žena i muškaraca. Tako je npr. *Narodni ženski savez Srba, Hrvata i Slovenaca* 1925. uputio zahtjev Narodnoj skupštini da se muškarci i žene izjednače u nasljednom pravu i pozvao sve majke, žene kojima je na srcu sreća kćeri kao i sreća sina da prilože svoj potpis, ali je ovaj prijedlog odbačen u skupštini.¹⁵⁶ Uprkos tadašnjem neuspjehu, žene su i dalje ustrajavale u borbi za pravnu regulaciju koja bi dovela do ravnopravnosti muškaraca i žena. U listu *Žena danas*, koji je počeo da izlazi 1936. godine i bio pokrenut od strane Omladinske sekcije ženskog pokreta, žustro su kritikovane ovakve zakonske odredbe.¹⁵⁷ Ukazivano je i na druge oblike nepravdi kojima su žene izložene i koje se prepliću i ukrštaju jedne s drugima i djeluju kao samopojačavajući krugovi. Tako su npr. predstavnice *Jugoslovenskog ženskog saveza* negodovala kada su se iz javnih službi otpuštale udate žene i uopšte kada je došlo do ograničavanja zapošljavanja žena u javnim službama kao odgovor na ekonomsku krizu. Posebno je podvučeno da je neprihvatljivo da se u zemlji, u kojoj ima 70% nepismenih žena, njima zabranjuje intelektualni rad.¹⁵⁸

Časopisi ženskih udruženja, a posebno časopis *Ženski pokret*, pokrивao je čitav niz tema koje su se doticale žena u monarhiji, i tzv. ženskog pitanja koje je obitavalo na marginama društvenih tokova.

155 Što smo između ostalog mogli pratiti i u serijalima snimljenim po romanima Miri Jam (npr. *Ranjeni orao*) u kojima se opisuje građanski *Zeitgeist* kraljevine između dva svjetska rata, a koji su prikazivani i u BiH.

156 I. Pantelić, *Partizanke kao građanke*, str. 24.

157 Ibid, str. 36.

158 S. Vujković, *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878-1941*, str. 134.

Časopis je poklanjao pažnju i internacionalnim temama, naročito sa usponom fašizma u Evropi, na fonu antimilitarizma kao glavnog obilježja feminizma. Posebno je značajno da su i drugi časopisi stali uz ovakve ženske glasove (npr. časopis *Život i rad*) gdje je u jednom tekstu istaknuto da su žene bile prve koje su organizovale mirovne konferencije između nekad zaraćenih nacija, da su uvijek bile riješene da se potpuno posvete izgradnji mira i da je, između ostalih razloga, potrebno njihovo veće učešće u javnoj sferi (...) ¹⁵⁹

Uprkos tenzijama unutar pokreta, kao i tenzijama koje su pratile buran politički život Kraljevine, uprkos vlastitog bivanja na rubu, žene su i u ovu novu političku „posudu“ unijele duh, život i senzibilitet. Patrijarhat nije dovoljno poljuljan u složenoj državi, a jedan od uzroka su i lukavstva patrijarhata kojima se on i danas služi, a koji ne samo da ga mogu poljuljati već ga mogu i „uljuljkivati“. U te svrhe se najčešće koriste predstave žene kao zaštićene u paternalističkim okvirima. Kao što ukazuje Žižek, „moć može sebe reproducirati samo putem nekog oblika distanciranja, oslanjajući se na opscena poricana pravila i prakse koje su u sukobu sa svojim javnim standardima.“ ¹⁶⁰

Slično kao i u Evropi, u kojoj su ženama prije dodijeljena socijalna nego politička prava, slično je bilo i u Kraljevini – bio im je npr. zabranjen noćni rad, da rade u rudnicima i sl. Pod plaštom zaštite, i patrijarhat stare Jugoslavije ih je htio zadržati pod svoje okrilje što pak nije spriječilo brojne aktivistkinje, udruženja, alijanse i istaknute pojedinke da mu se suprotstave, i da njeguju autonomiju ženskog pokreta s onu stranu ovdašnjih oblika patrijarhata i tzv. nacionalnih tenzija koje su se sa usponom fašističke ideologije u Evropi sve više produbljivale.

Jer, dok disciplinujuće norme, i pravne i običajne, teže da, kako navodi Žižek, neutraliziraju prekomjernu životnu supstancu u meni, „da živim svoj zbiljski život kao da sam već mrtav, da odagnam

159 C. Howkesworth, *Voices in the Shadow. Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, p. 187.

160 S. Žižek, „Da Capo senza fine“, u: J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost. Suvremene rasprave na ljevici*, str. 218.

želju koja mi ‘daje osjećaj da živim’¹⁶¹, aktivizmom kroz ženski pokret se „rastaču“ ove simboličke fikcije ma koliko bile društveno djelotvorne i u predratnom kontekstu koji analiziramo, „kitnjaste“ i primamljujuće kroz jugoslovenski simulakrum francuskog ideala *le bourgeois*, koji se, nažalost još nije bio “uzdigao” do *le/citoyen/ne*. .

Taj „osjećaj da živim“ u pokret, kroz pokret i za pokret je bio životan, s onu stranu nametnute normalizacije buržuaskog društva koje pretenduje da bude građansko, a samim tim i uključujući da u pojam *demos*-a integriše i marginalne društvene grupe, nepriznate nacije i sl. Iz tih razloga je npr. dolazilo i do tenzija, naročito između tzv. starijih gospođa u pokretu koje su više njegovale jedan salonski feminizam. Sa formiranjem Omladinske sekcije, po ispovijestima tada mladih aktivistkinja, dolazi do šire popularizacije ovih ideja i do uspostavljanja kontakata sa drugim masovnim organizacijama.¹⁶² No, po riječima nekih od protagonistinja često su bile kritikovane od strane starijih liderica.¹⁶³

No, ovaj sukob je imao i dva Janusova lica. Naime, Omladinskoj sekciji su uglavnom pristupale Skojevke i omladinke privržene načelima Komunističke partije koja je bila zabranjena poslije Obznane. Komunistička partija kao zabranjena često je koristila ženska udruženja za promociju svojih ciljeva, uključujući i časopis *Ženski pokret*.¹⁶⁴ Posebno je potrebno podvući da su ženska udruženja organizovale antimilitarističke i antifašističke akcije, zalagale se za puštanje političkih zatvorenika uključujući i komuniste, tako da čudi kratkovidost same Komunističke partije koja na Petoj zemaljskoj konferenciji definiše feminizam kao desničarsku oportunističku silu (!). Ljevičarke iz Omladinske sekcije Ženskog pokreta učestvovala su u distribuciji marksističke literature, organi-

161 Ibid, str. 252.

162 I. Pantelić, *Partizanke kao građanke*, str. 20.

163 Ibid, str. 21.

164 Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918-1941*, Narodna knjiga: Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1978, str. 11.

zovale kružoke, logorovanja, predavanja i sl.¹⁶⁵

No, sa pobjedom socijalističke revolucije na ovim prostorima poslije Drugog svjetskog rata, bogatstvo i polifonost „žena u pokretu“ suziće se, tačnije interpretirati, na jednostran način u zvaničnoj historiografiji; ali će ostati upisan i ugraviran u duh i tijelo jugoslovenskih žena koje su doživjele, preživjele različite epohe i udarile im svoj pečat.

2.3. Rod i socijalistička (real)utopija

Socijalistički *modus vivendi* je otvorio, u zemljama u kojima je inaugurisan a koje su uglavnom bile manje razvijene (izuzev Čehoslovačke, Istočne Njemačke i donekle Mađarske), prostore za redefiniciju rodnihi uloga i uključivanje žena u javnu sferu. Glavna uporišta marksističke ideologije koja je vladala u tim zemljama je da je patrijarhalni brak okvirna institucionalna baza privatne svojine koja je okosnica kapitalističkih zakona reprodukcije. S tim u vezi, podređenost žena u tzv. buržujskom braku smatrana je analognom podređenosti proleterijata kapitalu.¹⁶⁶ Kao što je npr. radnik prividno slobodan da (ne) uđe u ugovorni odnos sa kapitalistom, tako je npr. i žena kolektivno prinuđena na brak, iako je navodno slobodna da u njega ne uđe.¹⁶⁷ Ukidanje kapitala, a samim tim i privatnog vlasništva, smatralo se ključnim aspektom oslobođenja i proleterijata i žena. I kao što su bjelkinje iz srednje klase na američkom kontinentu uvidjele zapanjujuću analogiju između vlastite deprivacije i robovskog statusa Afroamerikanaca, tako su i ljevičari uvidjeli sličnu analogiju između podređenosti žena i proleterijata.

No, dok je Fuko npr. primijetio da „u načelu odnosa moći (...) ne postoji binarna i sveobuhvatna opreka između vlastodržaca i

165 Jelena Petrović, „Društveno-političke paradigme prvog talasa jugoslovenskog feminizma“, *ProFemina*, br. 2/leto-jesen 2011, str. 69.

166 K. Pejtman, *Polni ugovor*, str. 142, 146.

167 Ibid, str. 142.

podvlaštenih¹⁶⁸, u marksizmu se, radi revolucionarne i agitprop-ovske učinkovitosti, pošlo upravo od takvih binarnih opreka. Klasnom dvoobličju (klasa vladajućih i eksploatisana klasa) išlo je pod ruku i rodno dvoobličje. Iz tih razloga, žene su posmatrane kao puko sredstvo u vlasništvu istorijske nužnosti prelaska u socijalizam a potom u komunizam, iako se težilo sveobuhvatnoj humanizaciji i ukidanju svakog oblika postvarenja i eksploatacije.

Semiotička analiza nekih od govora druga Tita upravo to dokazuje, npr.:

Žena danas br. 103.

Beograd 1953. str. 8.

Iz ovog govora jasno se očitava da žene nisu autonomni politički subjekt, već da su kćeri (nove) Jugoslavije odnosno socijalističke revolucije. I dalje, da će im ta činjenica donijeti plodove čije uživanje će im garantovati narodnooslobodilačka vojska i žene (partijke) koje stoje u prvim redovima ove borbe. Na taj način uvodi se hijerarhija između samih žena, a koja je utoliko značajnija što su partijci bili ti koji su zauzimali čelne političke pozicije.

No, uprkos tome, socijalistička emancipacija žena dovela je do njihovog značajnog iskoračenja u sferu javnog, političkog i do poboljšanja njihovog sveukupnog društvenog položaja. Izvjesno je takođe da je učešće žena u partizanskim jedinicama utrlo put njihovoj

¹⁶⁸ Michel Foucault, *Znanje i moć*, Globus, Zagreb, 1994, str. 67.

emancipaciji.¹⁶⁹ Ispovijesti i *her stories* partizanki ukazuju na njihov veliki doprinos u borbi, na mogućnosti za različite oblike edukacije, usavršavanja i aktivnosti u okviru partije i na činjenicu da je borbeni pa i puritanski moral koji su partizani težili da izgrade onemogućio da budu tretirane kao puki objekti revolucije već kao njeni su-kreatori. Partizanska borba bila je osnivački mit novog društva, a u ovim mitovima stalno se isticala borba i doprinos drugarica. Najznačajniji oblik organizovanog učešća žena u revolucionarnoj borbi i izgradnji društva je svakako antifašistički front žena – AFŽ, formiran u Bosanskom Petrovcu 1942. kada je održana Prva zemaljska konferencija AFŽ-a. Na konferenciji koja je trajala tri dana učestvovalo je 166 delegatkinja, koje su bile iz redova rukovodilaca partije, predratnog ženskog pokreta, aktivnih omladinki i partizanki.¹⁷⁰ Način na koji je AFŽ funkcionisao bio je pod uticajem principa sovjetskog 'Ženotdela', kao već izgrađenog socijalističkog modela za edukaciju i političko djelovanje žena.¹⁷¹ Značajan mehanizam ove edukacije predstavljala je štampa, te je uprkos teškim uslovima u toku rata povremeno štampano 30 listova namijenjeno ženama. U toku rata fokus AFŽ-a, naravno, bio je na oslobođenju zemlje od okupatora i fašizma, ali uz isticanje ideološkog opredjeljenja da žene trebaju biti ravnopravne sa muškarcima, i daju doprinos socijalističkoj izgradnji zemlje i uživati plodove ovog svog doprinosa. U tom duhu je Josip Broz Tito u svom obraćanju na konferenciji istakao značaj ženskog doprinosa revolucionarno-oslobodilačkoj borbi. Ovo manifestno zalaganje na terenu svakako nije išlo glatko, npr. po riječima poslijeeratne predsjednice AFŽ-a Cane Babović, žene su dolazile na sastanke AFŽ-a, ali uz prethodnu saglasnost muževa!

Poslije rata fokus djelovanja AFŽ-a bio je na učešću žene u obnovi i izgradnji zemlje, ali i na onim djelatnostima koja po etici

169 Ivana Pantelić, „Partizanke i antifašistički front žene Jugoslavije (1945-1953)“, *ProFemina*, leto/jesen 2011, str. 81.

170 Ibidem

171 Gordana Stojaković, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, Novi Sad, 2011, (Doktorska teza), str. 29.

brige tradicionalno pripadaju ženama: briga o siročadi, starijima, invalidima, kolonistima. No, paralelno se dešavala i edukacija žene za njihovo učešće u značajnim privrednim djelatnostima i na važnim političkim funkcijama. Formiraju se i sekcije s ciljem koordiniranja ovih raznovrsnih aktivnosti: privredna, kulturno-prosvjetna, organizaciona, socijalna i ideološko-politička. Žene su dobile mogućnost da biraju i da budu birane i u ovim aktivnostima AFŽ je zauzimao značajnu funkciju. Formiraju se i mjesni odbori AFŽ-a po svim selima i gradovima. Može se reći da je u periodu poslije rata najveći fokus bio na organizovanju analfabetskih tečajeva zbog velike nepismenosti stanovništva uopšte a naročito žena, kao i na zdravstvenim i domaćičkim kursevima. To se ne bi trebalo sa ovolike vremenske distance tumačiti samo kao produžavanje patrijarhalnog modela unutar socijalizma, već i kao proizvod realnog stanja na terenu zbog raširenosti zaraznih bolesti i potrebe za obnovom porušenih domova. Važno je istaći da su liderice AFŽ-a bile svjesne opasnosti njegovog svodenja na humanitarnu organizaciju, iz čega svjedoče i govori aktivistkinja kao što su Mitra Mitrović i Vida Tomšić. Prva je tako na prvom plenumu AFŽJ istakla:

„(...) Naš pokret treba na svim poljima, a naročito na ekonomskom i privrednom, uvući u borbu i ne dati mu da se pretvori u neku humanitarnu ili kakvu drugu organizaciju u kojoj će izgubiti onaj svoj borbeni revolucionarni karakter, koji je stekao svojim postupcima u toku Narodnooslobodilačkog rata (...)“¹⁷²

Pored samokritike, tokom 1947. javlja se i kritika od strane KPJ. Ukazivalo se na nedovoljnu aktivnost mjesnih odbora AFŽ-a, kao i na to da još uvijek veliki broj žena nije došao pod okrilje ove organizacije. Kritikovana je sadržina pojedinih ženskih listova i istaknuto da AFŽ ne smije da postane „izolovana feministička organizacija“ (!).¹⁷³ Kao što primjećuje Ivana Pantelić, ove preporuke su

172 Pr. I. Pantelić, „Partizanke i antifašistički front žene Jugoslavije (1945-1953)“, *ProFemina*, leto/jesen 2011, str. 88.

173 Ibidem

kontradiktorne: „Na jednoj strani, AFŽ-u je zamerana neaktivnost, a njegovom rukovodstvu pasivnost i nesamostalnost, dok je na drugoj AFŽ usmeravan ka Narodnom frontu i podstican da ne pođe putem feminizma (...)”. U našoj najpoznatijoj analizi AFŽ-a od strane Lidije Sklevicky ukazano je da su mnoge žene u AFŽ-u uvidjele opasnosti koje im se spremaju, pa su čak i predvidjele ukidanje AFŽ-a. U nekim dokumentima AFŽ-a je tako kritikovao Narodni front koji AFŽ tretira samo kao tehničku ispomoć. Istaknuto je takođe i da mnogi ugledni partijski rukovodioci ne puštaju svoje žene da se uključe u rad AFŽ-a!¹⁷⁴ Javni prostor bio je prezasićen neformalnim komentarima o bespotrebnosti ovakvih aktivnosti, budući da su žene ne samo ravnopravne, već čak i nadravnopravne.¹⁷⁵ No, one nisu bile ništa drugo do proizvod (ne i subjekt!) novog društva u koje su se zapravo uklopile njima pripisanim tradicionalnim vrijednostima i ulogama budući da „su dovoljno nerisikantni nosioci značenja“ – poštenje, plemenitost, samopožrtvovanost¹⁷⁶ itd. (...), što će se više nego jasno obznaniti u procesima koji su slijedili, a koji su vodili u (samo) ukidanje AFŽ-a.

Tokom 1948-1950. rad AFŽ-a fokusiran je na podršku petodogišnjem planu, sa fokusom na industrijalizaciju i uvođenje žene u privredu. Godine 1948. organizuje se Drugi kongres AFŽ na kojem se usvaja statut kao i odluka da je AFŽ frontovska organizacija i utvrđena je njegova subordinacija Narodnom frontu.¹⁷⁷ Na trećem kongresu izbijaju na vidjelo neusklađenosti na ravni NF-AFŽ, kao i konkretni problemi sa kojima se AFŽ suočava. Iako je najavljeno da će fokus rada biti na položaju žena na selu (što je bila i zvanična tema kongresa), ukazano je i na probleme samih principa na kojima se pristupa organizovanju i djelovanju žena u okviru

174 Lydia Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, Zagreb, Ženska infoteka, 1996, str. 124.

175 E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, p. 59.

176 S. Slapšak, „Žensko telo u jugoslovenskom filmu: status žene, paradigma feminizma“, u B. Arsić (prir.), *Žene, slike, izmišljaji*, str. 30.

177 G. Stojaković, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, str. 34.

AFŽ-a. Mara Naceva suptilno je primijetila da se rad AFŽ-a tretira jednostrano od strane partijskih rukovodstava. Ovi ga svode na mobilizaciju žena za učešće na radnim akcijama, pri čemu se zapostavlja politički i prosvjetni rad sa ženama. Vida Tomšić takođe uviđa razliku između potrebe za sveobuhvatnim učešćem žene u društvenoj obnovi i potrebe da se ženama pristupi na specifičan način zbog njihove dosadašnje potlačenosti i opšte zaostalosti u shvatanju položaja žene.¹⁷⁸ Postavljena su i pitanja višestruke opterećenosti žena, ali nisu riješena, niti su formirane naredne direktive za dalji rad AFŽ-a.¹⁷⁹ Ove i druge brojne protivrječnosti dovele su do tzv. „samoukidanja AFŽ-a“ i njegovog transformisanja u labav Savez ženskih društava na četvrtom kongresu 1953. (što je trebalo da reflektuje tzv. demokracijski trend, jer je i KPJ transformisana u Savez komunista Jugoslavije – SKJ). Činjenica da je AFŽ iz poluautonomne organizacije, poslije Drugog svjetskog rata prerastao u samo jedan od brojnih segmenata partijske organizacije (tzv. kišobran organizacije) olakšao je ovo „samoukidanje“. Iza masovnosti AFŽ-a krila se oligarhijska struktura, a ženska partijska oligarhija, u daleko lošijoj poziciji od muške partijske oligarhije, nije bila u mogućnosti da se suprotstavi ovim trendovima, a ni da preraste u autentičnog tumača ženskih potreba i ciljeva. Iako je sama Vida Tomšić u svom izlaganju na četvrtom kongresu ispred izvršnog odbora AFŽ-a predložila ukidanje AFŽ-a u njegovoj dosadašnjoj formi, ostaje činjenica da je u svojim izlaganjima uočila probleme usljed formulisane težnje za jednakim statusom žena i muškaraca i potrebe da se ženskom pitanju priđe na specifičan način usljed višestruke opterećenosti žena, najavivši teme koje će se tek kasnije dublje razmatrati u nadolazećem feminističkom talasu. AFŽ aktivistkinje bile su svjesne činjenice da se patrijarhalna kultura ne može ukinuti dekretom, te se u ženskim listovima iz 1950. i 1951. ukazivalo na potrebu vaspitanja djece

178 I. Pantelić, „Partizanke i antifašistički front žene Jugoslavije (1945-1953)“, *Pro-Femina*, leto/jesen 2011, str. 91.

179 G. Stojaković, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, str. 34.

u duhu jednakosti, kao i na činjenicu da „(...) po povratku kući ženu čekaju još mnoge neizbežne dužnosti (...) gde miran stav oca i večita užurbanost majke stvara utisak gospodara i potčinjenog.“¹⁸⁰ Sve to ukazuje da su žene bili svjesne neizbježnosti borbe protiv nasljeđa patrijarhalne kulture i promjene porodičnih odnosa koji i dalje onemogućavaju stvarnu društvenu i političku jednakost. Žene su to uočavale, ali su u okviru postojećih političkih modela i dalje opstajale strukture koje su kočile dublje društvene promjene. Aktivistkinje su i te kako uvidjele da se aksiomske poruke koje su same slale ne mogu tek tako ostvariti. Neke od visokopozicioniranih žena u partiji su i same usvojile patrijarhalni model – npr. Cana Babović u svojim javnim nastupima i pisanoj riječi govori *mi* – misleći na partiju i *one* – misleći na žene, što pokazuje da su „žene za nju drugo i drugačije.“¹⁸¹

Trend povlačenja žena iz javne sfere koji počinje 1950. uočen je i kritikovan (kao najvažniji uzrok navodi se uvođenje dječijeg dodatka, te žene postaju demotivisane za rad u privredi), ali u okviru ideologije koja je, monopolišući primat na istinu, spriječila dublje sagledavanje činjeničnog stanja. Tako je Vida Tomšić isticala da je zbog takvog stanja kriva malograđanština i preživjeli odnosi iz starog sistema.¹⁸² To naravno ne osporava značaj njene i borbe drugih AFŽ aktivistkinja kao ni činjenicu da su, iako unutar matrice zvanične ideologije, ove žene dale vlastita tumačenja situacije unutar novonastalog društvenog i ideološkog sistema i doprinijele da rodni diskursi dobiju svoje mjesto u političkom životu.

Rodni diskurs u SFRJ, kao i u ostalim socijalističkim zemljama, uglavnom se fokusirao na ulogu žene u procesu industrijalizacije, s tim što je u socijalističkom modelu pokušano usklađivanje i integracija radnih sa funkcijama koje žene obavljaju u privatnoj sferi s akcentom na materinstvo. Tzv. žensko pitanje je po sebi definisano

180 *Žena danas*, br. 89/1951, str. 18.

181 G. Stojaković, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, str. 137.

182 Vida Tomšić, „Postoji li kod nas žensko pitanje“, *Žena danas* br. 99/1952, str. 1.

kao dio klasnog pitanja, te se specifičnosti položaja žene iz takve jednodimenzionalne perspektive i ne mogu sagledati. Ravan ekonomije je najznačajniji pokazatelj položaja žene u društvu, s obzirom da je ekonomija u modernom društvu „politička“, državna ekonomija. Po Hani Arent to je moderni presedan i svojevrsan okvir da ekonomija „proguta“ politiku, da *oikos* zaniijeka *polis*, odn. da privatni interesi koji pokreću modernu ekonomiju postanu mjerilo za *res publica*.¹⁸³ To su u socijalizmu pokušalo riješiti kolektivizacijom i društvenim vlasništvom, što ekonomiju u potpunosti čini *političkom ekonomijom*. No, ovo srašćivanje ekonomskog i političkog legitimiziralo je stajališta da je ulazak žena u sferu plaćenog rada ključan indikator emancipacije, i poslužilo kao paravan iza kojeg su se krili različiti oblici marginalizacije žena.

Iako je, kada je o ekonomiji riječ, došlo do ogromnog porasta zapošljavanja žena, a u tome je i bio suštinski akcenat u zvaničnoj politici emancipacije, radi se o uspjehu koji ima dva Janusova lica. Ideološki entuzijazam za zapošljavanje žena bio je naročito visok u periodu poslijeratne obnove i izgradnje zemlje kada je svaki oblik radne snage dobrodošao. No, uslovi za rad često su bili veoma teški, a na radnim mjestima na kojima je falilo kadra (npr. u bolnicama) dešavalo se da žene rade prekovremeno u dvije smjene i u vrlo teškim uslovima rada.¹⁸⁴ Sa protokom vremena ideološki entuzijazam slabi, a slabi i obračunavanje sa patrijarhalnim shvatanjima koja se više ili manje otvoreno manifestuju. Dok su u toku NOB-a i poslijeratne obnove ova shvatanja oštro osuđivanja kao nazadna, od pedesetih godina pa nadalje ova oštrica otupljuje.¹⁸⁵ Uvođenjem samoupravljanja 1950. od preduzeća se zahtijeva rentabilnost što dovodi do smanjivanja subvencija za ustanove društvenog standarda. Dalje, uvođenje uredbe o dječjem dodaktu 1951. godine

183 v. Hannah Arendt, *Vita activa oder vom tätigen Leben*, Piper, München, Zürich, 2002.

184 Vera Gudac Dodić, *Žena u socijalizmu*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006, str. 56-57.

185 G. Stojaković, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, str. 56.

podstiče žene da napuštaju posao i budu sa djecom. Iako su se u socijalizmu mnoga tradicionalna muška zanimanja otvorila i za žene, one su nastavile da čine sastavni dio tzv. sekundarnog tržišta radne snage. Kada je o proizvodnom sektoru riječ, žene su najviše radile u sekundarnom sektoru tekstilne i kožne industrije, koji je bio najmanje plaćen. Kako navodi Stipe Šuvar, žene su u sekundarnom sektoru raspoređene po principu selektivne diskriminacije u grane u kojima je posao tobože ženski, ali najčešće sa zastarjelim tehnologijama, nižom obrazovnom strukturom, slabijim ličnim dohotkom i dohotkom OOUR-a.¹⁸⁶ Istraživanje Željke Šporer, a koje se odnosi na razdoblje 1965-1980. godine, pokazuje da je veće učešće žena u određenim privrednim granama uvijek povezano sa nižim ličnim dohocima u tim granama.¹⁸⁷ Dalje, žene su se u najvećem broju zapošljavale u oblasti obrazovanja, zdravlja, socijalne zaštite i ugostiteljstva odnosno na onim poslovima koji se smatraju logičnim nastavkom njihovih poslova u privatnoj sferi. Statistički podaci ukazuju na različite oblike diskriminacije žena na radnom mjestu: žena ima mnogo manje na rukovodećim mjestima, duže čekaju na unapređenje, a u zavisnosti od grane djelatnosti, prosječan lični dohodak žene niži je od prosječnog ličnog dohotka muškarca sa odgovarajućom stručnom spremom – u industriji se razlike kreću od 11% u grupi nekvalifikovanih do 33,8% u grupi kvalifikovanih radnika. Opisujući ovo stanje, Slobodanka Nedović ističe da je „Nepisano pravilo da se čak i u radnim organizacijama sa velikom većinom ženske radne snage na rukovodećim mestima nalaze muškarci.“¹⁸⁸ Participacija žena na rukovodećim mjestima bila je vrlo slaba, u prosjeku oko 6%, a po nekim istraživanjima oko 14%, u svakom slučaju riječ je podzastupljenosti žena na rukovodećim

186 Stipe Šuvar, „Diskusija u raspravi: Društvena svijest, marksistička teorija i emancipacija žena- danas“, *Žena*, br. 2-3/1972, str. 73.

187 Željka Šporer, „Feminizacija profesija kao indikator položaja žene u različitim društvima“, *Sociologija*, br. 4/1985.

188 Slobodanka Nedović, *Savremeni feminizam. Položaj i uloga žene u porodici i društvu*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2005, str. 110.

funkcijama. U mnogim izvještajima zvaničnih organa kritički se ukazuje na ovu činjenicu, i najčešće ističe da su predrasude glavni uzrok ovakvog stanja.¹⁸⁹

Poseban problem predstavljala je tzv. dvostruka opterećenost žena. Žena je, i kad je bila zaposlena, obavljala većinu poslova u domaćinstvu i najčešće bila odgovorna za podizanje i vaspitanje djece. Ako je imala ikakvu pomoć u tome, to je bila pomoć majke ili pak svekrve. Prema podacima iz '65. godine, žene su nedjeljno radile u prosjeku 60-70 sati, od čega je 20-30 odsto bio neplaćeni rad.¹⁹⁰ Da bi se to riješilo bilo je i nekih pokušaja podruštvljavanja poslova koji se obavljaju u domaćinstvu. Krajem pedesetih godina bilo je sve više uslužnih servisa, koji su osnivani na inicijativu ženskih društava. No, ove usluge koristio je mali broj žena, npr. po jednoj anketi sprovedenoj od samog servisa među korisnicima/ama usluga bilo je samo 1% radnica.¹⁹¹ U iste svrhe formirani su i restorani društvene ishrane, no njih su pretežno koristili muškarci samci, te je kućni rad i dalje absorbovao sate i sate rada žene.¹⁹²

U socijalističkom periodu je, stoga, na djelu bila polovična emancipacija žena. Problem leži i u činjenici da se tzv. žensko pitanje tretiralo na pojednostavljen način, što je onemogućilo sistemsko hvatanje u koštac sa ambivalentnostima ženskih identiteta i različitim formama marginalizacije. Primat je bio na klasnom i vjerovalo se da će se rješavanjem klasnog problema automatski riješiti i sva druga pitanja.¹⁹³ No, ostaje i činjenica da je način tretiranja ovog perioda takođe pojednostavljen, čime se sprečava kontinuiran pogled na postojanje i djelovanje ženskog pokreta na ovim prostorima. Iako je žena bilo manje u politici nego muškaraca, u nekadašnjoj Jugoslaviji procenat učešća žena u parlamentu SFRJ 1963. dostigao je procenat od 19,6%. Takođe, žene koje su tad bile

189 v. V. Gudac Dodić, *Žena u socijalizmu*, str. 75.

190 Ibid, str. 105.

191 Ibid, str. 107.

192 Ibid, str. 108.

193 S. Drakulić, *Sabrani eseji*, str. 133.

u politici obavljale su veliki broj istaknutih funkcija, što opet ima dva Janusova lica budući da su bile preopterećene, da nisu mogle da jednako dobro obavljaju veliki broj funkcija i da su na taj način zatvarale put drugim ženama, partijkama i/ili stručnjakinjama da se uključe u društveno-politički život.¹⁹⁴ No, one te funkcije nisu obnašale ne radi kvote ili forme, već na osnovu ličnih kvaliteta i doprinosa kao i šireg društveno-političkog opredjeljenja da položaj žene treba biti ravopraćen. Rad istaknutih pojedinki kao što su npr. Vida Tomšić na uvođenju novih zakona i adekvatnih praksi, kao i svijest da zakoni nisu dovoljni već da je neophodna daleko veća participacija žena u ekonomskom, političkom i društvenom životu¹⁹⁵ kao i šira društvena podrška, pokazuje da su svojim predanim radom omogućile da ženska emancipacija postane i ostane značajan segment zvanične političke agende. Radi kontinuiteta i daljeg razvoja ženskog pokreta na ovim prostorima, svakako je potrebno „sačuvati od zaborava autentična svjedočenja žena različitih generacija, imajući u vidu da ‘traganje za identitetom žena u socijalizmu ponovo otvara nasilno zatvoren vremenski album tog perioda’.“¹⁹⁶

2.4. Drug-ca žena: i aktivistkinja i naučnica?

Po mišljenju različitih teoretičara/ki, socijalizam, uključujući i jugoslovensku *soft* varijantu, ne trpi autonomne društvene pokrete, uključujući ni ženski. Po mišljenju Uge Vlaisavljevića, „istinski subjekti istinskog govora (...) bio je političar ili, tačnije, politički aktivist“, jer „između izobličene stvarnosti i lijepog prvida, ili uvida u

194 Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke*, Institut za savremenu istoriju, Erola, Beograd, 2010, str. 111.

195 Mateja Jeraj, „Tomšić, Vida“, in: Francisca de Haan et al (eds.). *A Biographical Dictionary of Womens' Movement and Feminism: Central, Eastern and South Eastern Europe. 19th and 20th Centuries*, p. 578.

196 Olivera Jovanović, *Žene i performativni socijalizam*, <http://www.libela.org/vijesti/1453-zene-i-per-formativni-socijalizam-1453/>

stvarnost koja to još nije, trebalo je stalno posredovati¹⁹⁷ (podvukla Z.P.M.)

Češći posrednici bili su političari, a daleko rjeđe političarke. I u periodima najveće zastupljenosti žena u organima odlučivanja, njihov broj jedva je premašivao 20% (npr. '63 u skupštini SRBiH).¹⁹⁸ Kada je 1974. uveden tzv. delegatski sistem, došlo je do izvjesnog rasta zastupljenosti žena na faktički svim nivoima i do njegove stabilizacije. Od 1978. broj žena delegatkinja u Skupštini SRBiH iznosio je 22,17% i od tada bilježi tendenciju blagog rasta.¹⁹⁹ Iako ni ove brojke nisu zadovoljavajuće, u vrhu društveno-političke piramide bilo ih je još manje. Tako je npr. 1985. godine u Centralnom komitetu BiH bilo ukupno 13% žena, a u Predsjedništvu CK-BiH samo 7,4 %.²⁰⁰ Takođe, i u jugoslovenskom obliku industrijske demokratije, poznatom kao samoupravljanje, primjetan je diskriminatoran odnos prema ženama, koje su bile zastupljenije samo u delegatskim tijelima svojih OOUR-a, a više simbolično kada se ova delegatska struktura odvaja od baze²⁰¹, znači daleko manje na višim nivoima.

No otvara se pitanje da li bi veće formalno-pravno učešće, bolje reći puko prisustvo žena u organima odlučivanja, dublje izmijenilo postojeće rodne i uopšte šire društvene odnose. U svojoj poznatoj analizi jugoslovenskog društva, Zoran Đinđić primjećuje da tzv. socijalistička društva nisu političke već prirodne zajednice, pojmljene kao izvorno homogene, „gde prirodni poredak sam od sebe reguliše odnose između pojedinačnog i opšteg.“²⁰² To vodi u

197 U. Vlasisavljević, *Rat kao kulturni događaj. Ka semiotici entonacionalizma*, str. 29.

198 Z. Spahić-Šiljak, *Žene, religija i politika*, str. 141.

199 Ibid

200 Ibid, str. 142.

201 S. Radović, Činionici samoupravnog angažovanja žena u organizacijama udruženog rada (magistarski rad), pr. I. Pantelić, *Partizanke kao građanke*, str. 119.

202 Zoran Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Narodna biblioteka Srbije, Fond Zoran Đinđić, Beograd, 2010, str. 161.

pravcu metafizičkog reprezentovanja, gdje ono opšte nije rezultat usaglašavanja pluralnog već „izvorna homogenost koja diskvalifikuje sve razlike.“²⁰³ Iz tih razloga, ni veće učešće žena u organima odlučivanja ne bi dovelo do nekih bitnijih iskoraka zbog paradoksalnosti ovakvog jednog metafizičkog predstavljanja.

Dublje analize, i to sa feminističke pozicije, uradila je i Blaženka Despot, takođe filozofkinja po vokaciji, koja je uvidjela da filozofiju žena zanima samo anegdotski²⁰⁴. I ona se zapitala zašto socijalizam ne podnosi feminističke i uopšte autonomne društvene pokrete. Njen rad je utoliko značajniji što ne ostaje u okvirima svođenja rodne ravnopravnosti na tzv. „žensko pitanje“²⁰⁵, kao što je to činila zvanična ideologija, već što interpelira u ono podležeće ograničenoj emancipaciji žena u socijalizmu. A korijen je u (ne)mogućnosti novog, epohalnog načina proizvodnje života koji odbacuje tzv. agresivno shvatanje slobode, koje je u ležištu različitih teorijskih pravaca i društveno-političkih uređenja, uključujući i socijalistička. Novi socijalni pokreti u tome imaju ključnu ulogu, jer studentski, antirasistički, ekološki, feministički pokreti se „više ne mogu miriti s paradigmom političke emancipacije etablirane slobode, već traže slobodu od ovako shvaćene slobode.“²⁰⁶ Oni dovode u pitanje nekritičku vjeru u napredak koji donosi moderna (a koju nekritički prihvata i marksizam), i koja proizvodi stalnu krizu ovako pojmljenog napretka. Ženski pokret Blaženka Despot analizira u kontekstu ostalih progresivnih društvenih pokreta i njihovoj težnji ka novoj društvenoj spiritualnosti i socijabilnosti koje je nemoguće pojmiti u okvirima postojećih političkih paradigmi. „Grijehe“ socijalizma, Despot ne vidi u nemogućnosti socijalizma da obezbijedi željeni i obećani napredak, već u nesposobnosti otvaranja pogleda na

203 Ibid, str. 161, 162.

204 Milena Karapetrović, *Ona ima ime (o filozofiji i feminizmu)*, „Lara“ Bijeljina, ART print, Banja Luka-Bijeljina, 2007, str. 52

205 Blaženka Despot, *New Age i moderna*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1995, str. 7.

206 Ibid, str. 66.

„socijalističku prirodu“. Ukidanjem vlasništva i podruštvljavanjem sredstava za proizvodnju, socijalistička društva „nisu ozbiljila slobodu čovjeka ni prema državi, niti su promijenila odnos spram prirode kao stvari.“²⁰⁷ Iz tih razloga socijalizam ne podnosi feminističke pokrete, jer je ostao uronjen u moderni koncept napretka, a što, ne ometan od tzv. partikularnih interesa koji dolaze od građanskog društva, sprovodi na još drastičniji način.²⁰⁸ Žena se ni kod Marksa ne može konstituisati kao subjekt, ona je to samo po svojoj formi, ali i dalje ostaje u predziđu istorije kao mjestu ozbiljenja slobode kao ahistorijska radalica.²⁰⁹ Naime, pretvaranje prirode u stvar, što je osnova markističkog poimanja tzv. humanizacije prirode, ne propituje odnos čovjeka i prirode čime se ne problematizuje moderna postavka filozofije slobode kao volje za moć.²¹⁰

Ograničeni pogledi na slobodu kao volju za moć i etabliranu unutar socijalističke države, kao što je uočila Despot, dozvoljavali su da se ženska emancipacija svede na žensko pitanje i da se ono dekretom proglasi riješenim i da se to rješavanje potkrepljuje pukim ponavljanjem floskula i fraza o dostignutoj emancipaciji. Društveni sistem JU-socijalizma težio je vlastitoj produkciji čak i kad realne postavke za njegovo ozbiljenje nisu postojale, pa se proizvodnja poželjne stvarnosti sprovodila dogmatizmom u teoriji iz koje, budući da ova odgovara „prirodnim“ zakonima dijalektike, treba da slijedi društveno poželjna praksa. Uzmicanje stvarnosti od ideala pravdalo se dijalektičkom prirodom društvene stvarnosti, koja je kao takva puna unutrašnjih protivrečnosti, a umesto rješavanja, došlo je do dalje objektivizacije i petrifikacije ovih protivrječnosti.²¹¹ U takvom jednom kontekstu, u kom se sistem održava dogmatskim

207 Ibid, str. 101.

208 Ibid

209 Pr. Gordana Bosanac, Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji, *Filozofska istraživanja III*, god. 28, sv. 3, str. 633.

210 B. Despot, *New Age i moderna*, str. 68.

211 v. Gordana Bosanac, „Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji“, *Filozofska istraživanja III*, god. 28, sv. 3, str. 626.

sredstvima i unutar vlastitog diskursa samoreprodukcije, intervencije u ovakav diskurs sa marksističke pozicije, kao što je npr. ona praksisovska, dale su plodan okvir da se o sistemu govori sa njegove vlastite pozicije, ali opet izvan njegove logike – zahvat koji može biti opasniji od bilo kakvog ideološkog skretanja. A upravo će jedan takav događaj uzdrmati ovu nekritičku bezupitanost nad simbolikom postojećeg prošaranog eshatologijom o životu u budućem komunističkom (k)raju.

Kako je uprkos navedenom dogmatizmu ex-YU socijalizam bio „mekši“ i otvoreniji, u urbanim centrima žene su dobile veće mogućnosti i na raspolaganju su imale ne samo bolje institucionalne, već i simbolične resurse emancipacije. To im je omogućilo bolje korišćenje postojećih mogućnosti kao i pronicljiv uvid u postojeći model rodnih odnosa. Žene iz akademskih krugova su, takođe, putujući po zapadnoj Evropi i SAD-u, dobile mogućnost da se upoznaju sa feminističkim pokretom i literaturom i da analiziraju i posmatraju vlastito društvo iz novog ugla. U takvim okolnostima zbilo se i svojevrstan presjedan, organizovanje prve feminističke konferencije u nekoj socijalističkoj zemlji. Konferencija „Drug-ca žena. Žensko pitanje – novi pristup“ organizovana je u Beogradu u Studentskom kulturnom centru 1978, a glavnu ulogu u organizaciji imale su Žarana Papić, Nada Ler-Sofronić i Dunja Blažević, tadašnja direktorica SKC-a. Pitanja koja su obuhvaćena na konferenciji bila su raznolika i vođena potrebom demistifikacije položaja žene i razvoja novog pristupa u razgradnji mehanizama rodne represije. Tematska pitanja konferencije uključivala su sljedeće aspekte: psihološki, socijalni i istorijski uzroci rodne nejednakosti; položaj žene u buržuaskom društvu; uspon ženskog pokreta i njegova postignuća, problemi i ćorsokaci; teorijski rezultati feminističke analize na individualnom i kolektivnom planu, kao i pitanja šta se zapravo dogodilo se emancipacijom žene u socijalizmu i da li je ova emancipacija zaista promijenila tradicionalne odnose u porodici. Teme, posebno ponuđene za razmatranje bile su: žene – kapitalizam – revolucija: analiza položaja žene u kapitalizmu, uloga porodice u kapitalističkoj produkciji i odnos privatno – javno; savremeni

ženski pokret – oblici organizovanja, tipovi aktivnosti, specifičnosti u pojedinim zemljama, problemi, postignuća, dileme; psihoanaliza – seksualnost – identitet žene: uloga psihoanalize u buržuaskom društvu, interpretacije ženske seksualnosti, norma heteroseksualnosti, društveni uslovi formiranja Erosa; žene i kultura – odsustvo žena iz nauke, umjetnosti, filozofije, lingvistička analiza, sistemi mišljenja koji opravdavaju subordinaciju itd.²¹²

Na konferenciji su manifestovane i brojne tenzije na relaciji između domaćih učesnika/ca i gošći. Gošće su negodovala što na konferenciji učestvuju i muškarci dok su domaće isticale da se bez muškog učešća i ne može promijeniti položaj žena i da se treba boriti i protiv diskriminacije muškaraca. Domaće učesnice dolazile su iz akademskih ustanova i nisu, za razliku od zapadnjakinja, imale iskustvo u aktivističkom radu. Takođe, nisu istupale protiv sistema već su ukazivale na odstupanja od zvaničnih težnji u samoj praksi, čime su, po mišljenju zapadnjakinja, i dalje ostale „zaro-bljene“ unutar muškog mišljenja. Zapadne gošće su, takođe, bile daleko kritičnije prema mogućnostima oslobođenja putem liberalne emancipacije kroz zakone kao i emancipacije žena kroz klasnu borbu.²¹³ Domaće učesnice su svoje negodovanje izražavale stavovima da učesnice sa strane ne poznaju dovoljno dobro ovdašnju situaciju i da nisu u poziciji da „uče“ domaće o njihovom položaju. Uprkos ovih tenzija, prouzrokovanih i teškoćama oko prevoda i tehničkim problemima, jer je na konferenciji prisustvovao veliki broj neregistrovanih učesnika/ca, izrodila su se prijateljstva i saradnja. Po riječima Vesne Pusić, učesnice iz Jugoslavije su svoja izlaganja na prvom danu konferencije počinjale rečenicom: „Ja, iako nisam feministkinja, mislim to i to“, da bi trećeg dana sve počinjale svoja izla-

212 Pr. Chiara Bonfiglioli, *Remembering the Conference „Drugarica žena. Žensko pitanje- novi pristup?“*. *Thirty Years After*, M.A. Thesis, str. 125-130.

213 M. Stojčić, „Proleter i svih zemalja- ko vam pere čarape? Feministički pokret u Jugoslaviji 1978-1989“, u: Đ. Tomić i P. Atanacković (ur.), *Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Cenzura, Novi Sad, 2009, str. 116.

ganja sa: „Ja kao feministkinja, mislim to i to.“²¹⁴ Po riječima Nade Ler-Sofronić, učesnice iz Sarajeva, konferencija je dala zamajac da žene shvate da trebaju svoj, autonomni pokret i da se za svoja prava moraju boriti solidarno sa drugim ženama.²¹⁵

Zvanična reakcija nije zaostala. Na 12. kongresu SKJ predsjednica *Konferencije za aktivnost i ulogu žena u društvenom razvoju Jugoslavije* Branka Lazić istakla je da se radi o tuđim shvatanjima našeg socijalističkosamoupravnog društva, te je stoga potrebno ista suzbiti i eliminisati. Brojne društveno-političke organizacije su takođe požurile sa osudom, ističući da su se jugoslovenske žene još u ratu izborile za ravnopravnost i da je stoga „novi pristup“ suvišan.²¹⁶ Feministkinje su takođe reagovala. Isticale su da je i marksizam ideja koja je nastala na zapadu, i na činjenicu da je novi ženski pokret nikao iz '68. gibanja i da je povezan sa radničkim pokretom i socijalizmom. Ženski pokret predstavlja progresivnu društvenu snagu, te je neutemeljeno povezivati ga sa konzervativizmom.²¹⁷ Ističe se da je dilema klasno ili žensko lažna dilema, i da je neophodno izaći iz zatvorenog kruga mišljenja i fraza koje više nikoga ne animiraju.²¹⁸ Iz tih razloga, aktivistkinje su nastavile i u narednom periodu sa serijom predavanja u SKC-u koja su bila otvorena za javnost i koja su predstavljala alternativni javni forum za promišljanje postojeće društvene stvarnosti i drukčije vizure političke zajednice. Iako među protagonistkinjama ne postoji slaganje da li se tada moglo govoriti o ženskom pokretu u punom smislu značenja i naboja koji ovaj pojam nosi – Žarana Papić i Rada Iveković su npr. isticale da smo imali feministkinje i feminističke teoretičarke ali ne i pokret, dok npr. po mišljenju Nade Ler-Sofrenić i ovi oblici djelovanja imali su obilježja društvenih pokreta, te ih kao takve ne

214 Danijela Dugandžić Živanović, „Fragmenti ženskih sjećanja, 1978. i danas“, *ProFemina*, leto/jesen 2011, str. 128.

215 Ibid, str. 127.

216 S. Drakulić, *Izabrani eseji*, str. 125, 129.

217 Ibid, str. 130.

218 Ibid, str. 133.

treba nivelisati. Po mišljenju profesorice Ler-Sofronić, žene su na konferenciji shvatile da im je potreban autonoman pokret i da su oblici djelovanja, koji su se kasnije javili, imali obilježja pokreta, kao što su kreativnost puna naboja i različitih oblika, oblici naučne i umjetničke produkcije koji su se uzajamno preplitali. Kao takvi, predstavljali su pravi kulturni pokret i prevrat koji je ne samo analizirao, već i mijenjao stvarnost, iako nije postojala šira socijalna baza u punom smislu riječi.²¹⁹ U prilog tvrdnji da možemo govoriti o ženskom pokretu ili bar protoženskom pokretu govori i činjenica da su mnoge istaknute teoretičarke, kao npr. rano preminula Lidija Sklevicky, teoriju živjele – osamdesetih godina su pokrenule prvi SOS telefon za pomoć žrtvama nasilja u porodici, a Sklevicky je radila na ovom programu. Pored naučnih radova, pisala je i novinske članke i uspješno izbjegavala status salonske, akademske feministkinje zbog svog šarolikog rada. Svojim antidogmatizmom, naučno utemeljenom ironijom i ekscentričnošću, plijenila je pažnju i izvanakademske krugove.²²⁰ Feminizam je od zabranjene teme ušao u akademski diskurs i autorke su svoje brojne radove objavljivale u časopisima kao što su: *Naše teme*, *Marksizam u svetu*, *Gledišta*, izlazeći izvan okvira socijalističkog *mainstreama*. Takođe, pišu se i novinski članci i kolumne u analitičko-publicističkom stilu, a koji su dostupni široj javnosti; često sa puno duha i iskričavog cinizma koji plijeni – u tom duhu su npr. pisani tekstovi Slavenke Drakulić efektnih naziva kao npr. *Mitologija mudologije*, *Tko je tko u mudologiji*, *Mudologija kao disciplina*, objavljeni u *Dugi* 1981. Otvaraju se i pitanja seksizma u medijima, nasilja u porodici, kritički analizira mit o majčinstvu i na novi način reinterpreтирају „zvanične“ teme kao što su rad, zapošljavanje i reproduktivno zdravlje žena.²²¹ Redovno se organizuju žive i plodne diskusije u Studentskom kulturnom cen-

219 v. D. Dugandžić Živanović, „Fragmenti ženskih sjećanja, 1978. i danas“, *Pro Femina*, leto/jesen 2011, str. 138-141.

220 Biljana Kašić, „Sklevicky Lydia“, u: F. de Haan et al (eds.). *A Biographical Dictionary of Womens' Movement and Feminism: Central, Eastern and South Eastern Europe. 19th and 20th Centuries*, p. 519.

221 Sandra Prlenda, „Lomeći valove u socijalizmu“, *ProFemina*, ljeto/jesen 2011, str. 164.

tru u Beogradu, koje okupljaju šaroliku publiku, rađa se novi svijet koju vladajući dogmatizam u teoriji i praksi više ne može a i nema snage da kolonizuje i kooptira. Po našem mišljenju ovo je izuzetno bitno zbog preovlađujućih tumačenja koja buđenje pokreta isključivo vezuju za tranzicione devedesete, čime se ženski pokret sužava na reakciju na tadašnji rat i militarizam odn. na „feminizam iz nužde i nuždi iz feminizma“, čime mu se oduzima uporište i memorija kao podstrek za dalje djelovanje.²²²

To naravno ne negira činjenicu da su u kontekstu buđenja etnonacionalizma feministički ekskursi bili više nego potrebni, zbog sebi inherentog antimilitarizma, solidarnosti i tzv. receptivne čulnosti nasuprot represivne produktivnosti (Markuze), a što će uskoro pokazati i zbivanja na prostoru bivše Jugoslavije.

222 Ibidem

‘How feminists tried to destroy the family’

Daily Mail, 2007

‘Warning: Feminism is bad for your health’

Independent, 2007

3. ŽENSKI POKRET U BIH U RATNOM I POSTDEJTONSKOM PERIODU

3.1. Žene i uspon etnonacionalizma

„Moram zakrpati duše žena“, Monica Hauser²²³

Uspon etnonacionalizma na prostorima bivše Jugoslavije je „ras-tao“ uporedo sa mizoginijom, imajući u vidu da je baziran na izrazito herojskoj i maskulinoj mitologiji.²²⁴ Opadanje legitimnosti sistema i vjere u temeljne vrijednosti socijalizma i samoupravljanja²²⁵ jača trend društvene retradicionalizacije – povratka starim, provjerenim vrijednostima u čemu se vidi izlaz iz krize legitimizacije jugoslov-

223 M. Hauser, *Ne prestajati počinjati*, <http://www.medicazenica.org/download/Monika_Hauser-Ne_prestajati_pocinjati.pdf>, str. 59

224 Tanja Renner & Mirjana Ule, „Back to the future. Gender, nationalism in post-socialist societies“, in: R. Wilford and R. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism. The Politics of Transition*, Routledge, London and New York, 1998, p. 108.

225 v. npr. istraživanja Sergeja Flerea, Bore Kuzmanovića s kraja osamdesetih.

enskog „soft“ komunizma.

Imajući u vidu da se različiti politički stavovi iskazuju rod-nim aluzijama, i da se rod mobilizira u različitim diskursima i tzv. predstavljачkim strategijama u svrhu pravdanja društvenih distink-cija, fraktura i hijerarhija²²⁶, (zlo)upotreba žena i ženskog u svrhu političke manipulacije i etnomobilizacije je svakako značajan as-pekt. Jedan od primjera takvih manipulacija je npr. bila medijska akcija u Srbiji 1987-1989. prepuna priča o bestijalnim Albancima, kao nižim, tribalnim bićima koji siluju Srkinje na Kosovu.²²⁷ Al-banke su pak u ovom diskursu prikazivane rijetko, a žrtve silovanja su uglavnom bila „aseksualna“ tijela srpskih monahinja, djevojčica i starica. Time se u političku žižu, kada je o ženama riječ, stavlja pitanje časti i moralnosti kao patrijarhalnih kategorija, a žene re-duciraju i postvaruju na pasivnu ulogu žrtve, ili pak na nevidljivost kada je riječ o ženama iz kruga etnički Drugog i Drukčijeg.

Povratak naciji psihoanalitički može se tumačiti i kao čin re-gresije. Riječ je o povratku zalutalog sina pravoj majci, od kojeg ga je otrgla Jugoslavija, personifikacija zle maćehe koja je svoju „pravu“ prirodu krila pod plaštom ideologije „bratstva i jedinstva“.²²⁸ Po ne-kim tumačenjima, pak, nacionalizam nije jednostavno zamijenio so-cijalizam kao ideologiju, budući da se i u socijalizmu brižljivo vodilo računa o raspodjeli političkih funkcija po tzv. nacionalnom ključu i modelima balansa u podjeli političke moći²²⁹, i da je i jugosloven-ski socijalizam, između ostalog, počivao na egzistenciji „etničkih

226 Elissa Helms „Ljubi se Istok i Zapad: rod, orijentalizam i balkanizam u bošnjačkim diskursima“, u: R. Jambrešić Kirin i S. Prlenda (ur.), *Promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti. Radovi sa posljediplomskog seminara 28.5-1.6.2007*“, str. 25, 29-30.

227 v. Svetlana Slapšak, „Žene i rat u bivšoj Jugoslaviji“, *Republika*, br. 145-146, 1.-31. avgust 1996, preuzeto 12.08.2013, sa: <http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/96/145/145-16.html>

228 T. Renner & M. Ule, „Back to the future. Gender, nationalism in post-socialist societies“, „“, in: R. Wilford and R. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism. The Politics of Transition*, p. 108.

229 E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future*, p. 66.

grozdova“ koji su dijelili narative o zajedničkom neprijatelju – u slučaju ex-YU društva, Nijemcu, a posebno je intrigantno, kao što apostrofira Vlasisavljević, da neprijatelj nije bio fašista – već Nijemac kao etnička kategorija.²³⁰ Takođe, kao što primjećuju Rener i Ule, i socijalizam i nacionalizam počivaju na pretpostavci postojanja homogene, beskonfliktne zajednice, a Mladen Lazić posebno apostrofira tzv. homologiju vrijednosti – primitivnog egalitarizma, antiindividualizma, kolektivizma u oba sistema.²³¹ (Re)konstrukcija nacionalnih identiteta kao takva nije fiksna i stabilna, ali se bazira na revociranju već postojećih tradicija, mitova, naracija i reprezentacija.²³² I ne samo to. U kontekstu postsocijalizma, nacionalizam se manifestuje kao „još-ne-oboreni-komunizam (...) te svi nacionalisti Istočne Evrope tvrde da su angažirani u borbi da se obori još-ne-oboreni-komunizam.“²³³

Uprkos nekim preklapanjima između ex-YU realsocijalizma i realnacionalizma, postoje i bitne razlike²³⁴, između ostalog, i kada je riječ o (re)produkciji roda kao društveno-kulturne kategorije. Nacionalizam obično na početku mobilise žene radi ostvarivanja svojih ciljeva, ali ih ubrzo potom isključuje iz dobiti koje je ostvario nacionalistički projekat i teži njihovom zatvaranju u privatnu sferu.²³⁵

230 v. Ugo Vlasisavljević, „Bosnia and Herzegovina: The Continuity of Ethno-Politics in the Age of European Integration“, in: *Twenty Years After: Post-Communist Countries and European Integration*, Heinrich-Böll Stiftung, European Union, Brussels, 2009, pp. 78-79.

231 Mladen Lazić, *Promene i otpori*, Filip Višnjić, Beograd, 2005, str. 22.

232 Catherine Hall, „Gender, nationalism and national identities“, *Feminist Review*, p. 104.

233 U. Vlasisavljević, *Rat kao najveći kulturni događaj. Ka semiotici etnonacionalizma*, str. 18.

234 Jedna od vrlo bitnih razlika je da je jedan od temeljnih postulata socijalizma internacionalizam, doduše proletrske provinijencije, dok je svaki nacionalizam u većoj ili manjoj mjeri zatvoren i isključiv i proizvodi nadziruće i isključive stereotipije.

235 Rosalind Marsch, „Women in Contemporary Russia and Former Soviet Union“, in: R. Wilford, R. L. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism: The*

Kada je pak o socijalizmu riječ, ono što je naupitno je da su žene u socijalizmu imale poseban status kao specifična kategorija radnog naroda Jugoslavije u političkom biću nekadašnjeg sistema, i njihova emancipacija i uključenost u sistem je ostala pri vrhu političke agende (iako je vremenom slabio entuzijazam i ideološka mobilizacija za njeno ostvarenje, te se ona na kraju svela na postvarenje kroz ponavljanje ideoloških fraza i floskula koje više nikoga ne animiraju). Usponom etnonacionalizma, žene gube ovaj politički značaj i sa jačanjem etnonacionalističke retorike postaju puko sredstvo u kandžama etnopolitike, budući da su muškarci – ratnici uzdignuti na pijedestal borca za opstanak nacije. Sličan scenario, ali sa nešto drugim premisama, desio se i u drugim tzv. zemljama tranzicije. Mjesto nekadašnjih političkih subjekta – radničke klase, omladine, partije, a gde su i žene imale relativno povlašćeno mjesto, doduše u okvirima socijalistički pojmljene emancipacije, na javnu scenu nastupaju novi subjekti – preduzetnici, nove političke partije, religijske organizacije (...) ²³⁶

S druge strane, žena je često korištena kao personifikacija nacije – „žena kao Nacija je voljena, željena, zaštićena“ ²³⁷, no ona nije na pijedestalu već muškarac koji je njen zaštitnik i ljubavnik ²³⁸ i koji personifikuje državu kao moćnog zaštitnika nacije, budući da je država institucija koja ima monopol na legitimnu upotrebu nasilja, da se poslužimo veberijanskom sintagmom. Žena (kao) nacija je stoga nezaštićena bez muškarca (kao) države – stoga je stvaranje nacionalnih država na vrhu političke agende. U isto vrijeme, žena kao nacija je i nedostižna. Jer, nacionalni identitet nikad se ne može zaokružiti i uspostaviti jer zapravo počiva na imaginarnoj pripad-

Politics of Transition, Routledge, London and New York, pp. 82-83.

236 Jacqui True, *Gender, Globalization and Postsocialism*, Columbia University Press, New York, 2003, p. 140-141.

237 Vivijana Radman, „Žena kao nacija“, u: Đ. Knežević (ur.), *Žene i politika. Feminizmi na istočni način*, str. 65.

238 v. T. Renner & M. Ule, „Back to the future. Gender, nationalism in post-socialist societies“, in: R. Wilford and R. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism. The Politics of Transition*, p. 108.

nosti, te su mu stoga neophodne predstavljачke strategije interpelacije i (nasilna) upisivanja u tjelesno da bi preživio u svojoj imaginarnoj opstojnosti. Time se potvrđuje „podmitljivost“ ženskog i nacionalnog – na to npr. ukazuju analize ex-YU kinematografije Vivijene Radman iz perioda devedesetih godina, gdje se (ratni) sukob između muškaraca često personifikuje kao sukob i borba za osvajanje (podmitljive) žene. Ovu podmitljivost i nedostižnost žene koja, navodno, personifikuje Naciju najbolje simbolizuje tijelo kurve koja je seksualno dostupna, ali u isto vrijeme i nedostižna u svojoj punoći kad se obavi čin trenutnog podavanja. Žene su, kako primjećuje Rada Iveković, i prostor miješanja i susreta, te se „preko njih napadaju oni koji žele ‘pročistiti’ svoje porijeklo ‘oslobađajući’ ih od Drugoga i nijekajući Drugo“, pri čemu nastaje potreba da se žene stave pod kontrolu.²³⁹

S tim u vezi, ne čudi činjenica da su tzv. antimilitarni skupovi žena često reprezentovani kroz dvije sintagme, žene majke i žene kurve, koje su i same žene preuzimale. Žene okupljene na skupu u Beogradu su tako npr. uzvikivale da su majke a ne kurve. Mediji u Zagrebu su pak u svojim izvještavanjima minimalizirali da se radi o majkama, implicitno i eksplicitno podvlačeći da su zloupotrebijene od „mračnih sila“, i politika koje se kreiraju negdje drugde.²⁴⁰ Na taj način je javni prostor definisan ne samo kao mjesto koje nije za žene, već i kao sfera u koje žene kad uđu postaju žrtve manipulacije. U hrvatskim medijima žene na slikama sa ovih protesta nisu prikazane kao agresivne, već kao mirne i ozbiljne, kao da iščekuju dalja politička uputstva.²⁴¹ U beogradskim pak medijima naglašavana je njihova majčinska i brižna uloga, one su tu „samo“ kao majke koje se brinu za svoje sinove, benevolentne a samim tim i naivne dok se agresivni seccionistički planovi kuju negdje drugo, van Beograda koji

239 Rada Iveković, „(Ne)predstavljivost ženskog u simboličkoj ekonomiji: Žene, nacija i rat nakon 1989. godine“, u: B. Arsić (prir.), *Žene, slike, izmišljaji*, str. 25.

240 Danijela Cenani, *Konstruktionen von Weiblichkeit, Männlichkeit und Ethnizität im kriegerischen Konflikt des ehemaligen Jugoslawien*, Institut für Vergleichende und Internationale Beziehungen, Frankfurt am Main, 2005, (Abschlussarbeit), S. 47.

241 Ibidem

pretenduje na jugoslovenstvo i univerzalizam. U isto vrijeme, iscrpnim izvještavanjem sa protesta beogradski mediji su intonirali da su žene majke ne samo miroljubive već i ponosne i odlučne, neko i nešto, čija je moralnost ugrožena i napadnuta. Uprkos razlikama, i hrvatski i srpski mediji dijele nešto zajedničko: viktimizacija žena sa protesta u hrvatskim medijima data je u pozadini i kroz prizmu manipulacije, dok je u srpskim medijima ona izrazito naglašena²⁴², no s razlikom da su uprkos viktimizaciji žene u srpskim medijima sa protesta u Beogradu prikazane kao pobjednice u svojoj čistoti i moralnosti.²⁴³

Sa izbijanjem rata, rodne strategije dobijaju na snazi i „težini“. Mediji su se često služili slikama masakriranih tijela, kojima su bestijalno otrgnuti različiti organi – bilo da je riječ o očima ili ušima, ovakve slike metaforički referiraju na strahote kastracije, koje proizvodi nekontrolisani falus etničkog Drugog.²⁴⁴ Simbol nekontrolisanog falusa ujedno simboliše i nekontrolisanu eskalaciju sukoba, koja se tako proizvodi kao nezaustavljiva. Pri tome su npr. „srpski muškarci“ koji su se protivili ratu u srpskim medijima najčešće opisivani kao homoseksualci, što potvrđuje važnost feminističkih uklona i teorijskih interpretacija o važnosti tijela i seksualnosti za pravdanje i „tumačenje“ sukoba²⁴⁵, i za pokušaje artikulacije drukčijih uklona ratu kroz teorijsko-aktivističke prakse otklona.

Manipulativnost srpsko-hrvatskog konflikta se svom težinom obrušio ubrzo i na Bosnu i Hercegovinu, svojevrsnu metaforu jugoslovenstva jer je riječ o jedinoj republici bez etničkog predznaka i titularne nacije, koja se samim tim može „legitimno“ prisvajati i osvajati, kroz, između ostalog, i ženskog tijela.

242 Ibid, p. 48.

243 Ibid, p. 49.

244 T. Renner & M. Ule, „Back to the future. Gender, nationalism in post-socialist societies“, in: R. Wilford and R. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism. The Politics of Transition*, p. 111.

245 D. Cenan, *Konstruktionen von Weiblichkeit, Männlichkeit und Ethnizität im kriegerischen Konflikt des ehemaligen Jugoslawien*, S. 60.

3.2. Marginalizacija žena – silovanje kao čin i kao metafora

Marginalizacija žena na prvim demokratskim izborima u svim republikama jasno prikazuje gore opisane tendencije, budući da su žene u novoizabranim republičkim parlamentima sjedile u minimalnom broju. Nakon tzv. prvih demokratskih izbora, žene su u Parlamentu BiH zauzele 2,92% mjesta, a na lokalnom nivou 5%.²⁴⁶ Kada je o vaninstitucionalnom aspektu riječ, tzv. pokreti majki uglavnom su bivali kooptirani od strane nacionalističkih režima: slike zabrinutih majki zbog pretećeg ratnog vihora zamjenjuju medijske slike majki koje sa suzama radosnicama ispraćaju svoje sinove u odbrambeni rat. Kao što je primijetila Anđelka Milić, ova glorifikacija žena ne predstavlja glorifikaciju žena uopšte ili pak žena pojedinki, već isključivo glorifikaciju njihove reproduktivne funkcije čime im se zapravo negira status čovjeka i građanke.²⁴⁷ No, ove tendencije reprivatizacije žena i ženskog imaju i tzv. tranzicijsku dimenziju, budući da je politička pasivnost žena i svojevrsna „vidljiva odsutnost“ nastala u svim tranzicijskim zemljama.²⁴⁸ No ona ima i globalnu dimenziju u kontekstu neoliberalizma kao ideologije globalizma koji postulira radikalni individualizam, čime se partikularnost i razlika delegira, kako primjećuje Chantal Mouffe, iz javne u privatnu sferu što ima brojne negativne konsekvence po same žene.²⁴⁹

Rasuti feministički glasovi ostali su i opstali, ali u medijskom i svakom drugom mraku nisu mogli doći do značajnog broja ljudi, ostavši na taj način skućeni na urbane centre ex-YU republika.

246 Z. Spahić-Šiljak, *Žene, religija i politika*, str. 155.

247 Anđelka Milić, „Nationalism and Sexism: Eastern Europe in Transition“, in: R. Ceplán and J. Feffer (eds.), *Europe's New Nationalism: States and Minorities in Conflicts*, Oxford University Press, New York, p. 175.

248 v. T. Renner & M. Ule, „Back to the future. Gender, nationalism in post-socialist societies“, in: R. Wilford and R. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism. The Politics of Transition* p. 105.

249 Chantal Mouffe, *The Return of the political*, Verso, London and New York, 2005, p. 81.

Iako su Slovenkinje pokušale da „osvoje“ skupštinu i da se u Ustav uvede i odrednica o tzv. „svetosti života“ ovaj pokušaj nije uspio.²⁵⁰ Nije uspio ni pokušaj okupljanja mirovnjakinja iz svih republika na (mogućem) masovnom protestu u Beogradu koje je spriječila vojska i policija, ostavivši gorak ukus poniženja i aktivističke nemoći. Kako navodi Bojan Bilić, (post)jugoslovenski feminizam karakteriše mnoštvo različitih oblika saradnje, otpora i napetosti.²⁵¹ Po mišljenju ovog autora, on nikad nije uspio da učini suštinsku intervenciju u društvenu stvarnost, s obzirom da je zbog svog antipolitičkog stava prema društveno-političkoj etnonacionalnoj hipokriziji, ostao izolovan od glavnih centara političke moći.²⁵² Organizacije kao što su Žene u crnom iz Beograda zbog svog radikalnog antinacionalističkog stava ostale su marginalizovane u javnoj sferi srpskog društva, insistirajući na paroli „Ne u naše ime“. To naravno predstavlja otvorenu kritiku dominantne srpske politike u tom periodu, ali ujedno i spram svake vlasti što se vidi u parolama kao što su „Uvek neposlušne“, „Uvek nelojalne“. ²⁵³ Subverzivnost ovakve artikulacije biva onemoćana činjenicom da je ona u suštini antipolitička, i da je situirana na paralelne sfere života u istini onako kako su ih definisali poznati socijalistički disidenti kao što su Havel i Konrad.²⁵⁴ Međutim, njena prednost je u tome što ona na taj način ne biva kooptirana od nacionalističkih režima i narativa kao što je bio slučaj sa nekim hrvatskim feministkinjama i udrugama.²⁵⁵ Ona

250 v. Svetlana Slapšak, „Žene i rat u bivšoj Jugoslaviji“, *Republika*, br. 145-146, 1.-31. avgust 1996., preuzeto 12.08.2013, sa: <http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/96/145/145-16.html>

251 Bojan Bilić, „OPIRANJE ZLU: jedno sociološko promišljanje (post)jugoslovenskog antiratnog angažmana“, *Republika*, br. 520-521, 31.03.2013, str. 19.

252 Ibidem

253 Marija Perković „Ženska mirovna politika“, u. A. Zaharijević (prir.), *Neko je rekao feminizam*, str. 385.

254 v. Alfred Linc i Huan Stepen, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.

255 Ellissa Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, University of Pittsburgh

ustaje protiv zabrana koje pokušavaju da konstruišu rodni identitet i koje kao takve već pripremaju tlo za pobunu protiv sebe, budući da se, kako dalje Slavoj Žižek, „radikalni antagonizam može predstaviti samo na iskrivljen način, putem pojedinačnih razlika koje su unutarnje sustavu.“²⁵⁶

A da je, makar i antipolitičan i rasut i marginalan, pa čak i unutaranji sistemu odakle bi mogao dobiti impetus da ga razgradi (bilo to u skladu sa ovim dubinskim teorijskim nanosima ili ne) bio više nego potreban (a samim tim i djelotvoran) pokazaće se upravo na primjeru Bosne i Hercegovine, evropske zemlje u kojoj se desio najkrvaviji ratni pohod poslije Drugog svjetskog rata, a čiji se bilans još uspostavlja: više od 100.000 mrtvih, 2/3 industrije je potpuno uništeno, pola kuća i društvenih objekata devastirano, polovina stanovništva raseljena, siromašna ruralna populacija je u ogromnom broju pobjegla put gradova. Kada je Dejtonski sporazum potpisan decembra 1995, 1,2 milion ljudi se nalazilo u statusu izbeglica.²⁵⁷ (Post)jugoslovenske feminističke mreže i marginalne zone afirmišu život i Eros na kritičkim granicama autoritarne etnonacionalne moći i provociraju njeno izmještanje.²⁵⁸ Solidarnošću i građanskom hrabrošću, šalju i organizuju podršku s početkom oružanih sukoba, ali i po završetku rata ukazujući neprestano na činjenicu da se gotovo nesmetana proizvodnja ratnih subjekata nastavlja i u postratno vrijeme. Iz tih razloga je, po nekim shvatanjima, došlo do (anti) politizacije (post)jugoslovenskog feminističkog angažmana i njegovog udaljavanja od centara političke moći.²⁵⁹

Jer, kao što je feministkinja i akitivistkinja Zilka Spahić-Šiljak

(Doctoral dissertation), 2003p. 57.

256 Slavoj Žižek, „Klasna borba ili postmodernizam? Da, molim“, u: J. Butler, E. Laclau i S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost*, p. 95.

257 Ristin Thomasson, *To make room for changes. Peace strategies from women organizations in Bosnia and Herzegovina*, Kvinna till Kvinna, Johannesburg, 2006, p. 10-11.

258 v. Dž. Batler, *Nevolja s rodom*, str. 42.

259 B. Bilić, „OPIRANJE ZLU: jedno (sociološko) promišljanje (post)jugoslovenskog antiratnog angažmana“, *Republika*, br. 520-521, 31.03.2013, str. 19.

u jednom intervjuu naglasila, nacionalističke ideologije koje su prigrabile vlast koriste žensko tijelo kao prostor preko kojeg se vojuju bitke, a slično se apostrofira i u bosanskohercegovačkim i regionalnim feminističkim transverzalijama. Dok su muškarci viđeni kao borci, političari i uopšte branioci svetosti i časti nacije, boreći se za njenu državotvornost da bi lakše bila odbranjena ali i uspostavljena, žene su simbolizovale pasivnost, nešto što se treba zaštititi i odbraniti a žensko tijelo je po analogiji izjednačavano sa teritorijom koja se treba odbraniti.²⁶⁰ U nekim shvatanjima nacija (a i žena) je u ovim diskursima najčešće predstavljena kroz analogiju kuće, koji treba zaštititi od poniženja zaposedanja i okupiranja, ali i zatvoriti budući da su podmitljive i da se mogu podati drugima.²⁶¹ To direktno referira na retoriku u periodima nacionalnih buđenja u XIX i XX vijeku u kojima je nacionalna država percipirana kao „narodni dom“ (*the people's home*). Iako, kao što su mnoge istoričarke ukazale, rod može biti ključna simbolika nacionalnog buđenja, interesi i pozicije žena mogu biti u potpunosti marginalizovani²⁶², jer: „Žene nemaju naciju, one jesu Nacija, okupirani teritorij na kojem se zadržavaju muškarci.“²⁶³ A da bi ga uspešno „zadržali“ nacionalistički projekti često produkuju i sliku „nove žene“, no ona može predstavljati zapravo i „tradicionalnu ženu“, čija se *imago* koristi da bi se dokazala *differentia specifica*, ali i spiritualna superiornost u odnosu na druge kulture.²⁶⁴ Na ovo ćemo se posebno vratiti kada budemo govorili o rodnim diskursima u postratnom periodu, ali nam je i na ovom mjestu od stanovitog značaja kad „nova-stara“ žena kao simbol nacionalne spiritualnosti i superiornosti biva ukaljana i uprljana.

260 E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, p. 70.

261 v. V. Radman, „Žena kao nacija. Ljubavne priče u postjugoslovenskim kinematografijama“, u: Đ. Knežević (ur.) *Feminizmi na istočni način*, str. 68.

262 Catherine Hall, „Gender, Nationalism and National Identities: Bellagio Symposium Report“, *Feminist Review*, No 44, Summer 1993, p. 105.

263 V. Radman, *ibid*

264 v. Saruchi Thapar, „Women as Activists, Women as Symbols: A Study of the Indian Nationalist Movement“, *Feminist Review*, No 44, Summer 1993, p. 86.

Da bi se to bolje pojnilo, treba prethodno naglasiti neoborivu činjenicu: da su se u bosanskohercegovačkom ratu zločini, pogotovo masovna silovanja žena u ratu, koristila kao jedna od „najefikasnijih“ sredstava etničkog čišćenja. Genocid se stoga često s pravom imenuje i kao gendercid. Ova liturgija kažnjavanja sadrži dva fukoovska principa: načelo gonjenja i načelo tajnosti.²⁶⁵ Jer, žene su bile „plijen“ koji treba uhvatiti, ali i držati u tajnosti u tzv. ratnim bordelima za žene.

No, ona se često prešućuju što od samih žena koje se ne mogu ponovo suočiti sa traumom, što od patrijarhalnog društva koje na taj način lažno čuva njihov obraz i čistotu, a što je povezano sa naprijed navedenom spiritualnom superiornošću „nove žene“. Neri-jetko silovanje žena u ratu smatra se pukom kolateralnom štetom ratnih dešavanja, gdje se takođe polazi od premisa očuvanja navedene čistote. Ne čudi stoga što su npr. hrvatski mediji uglavnom izvještavali o masovnim silovanjima muslimanki, „braneći“ na taj način svetost i čistotu Hrvatica.²⁶⁶

No, s druge strane, pak, prisutna je i politizacija ovog pitanja koja se smatra nužnom da bi žrtve povratile svoj izgubljeni dignitet. No, ona je praćena i manipulacijom brojkama od strane etnonacionalista, kojima silovanje služi za pravdanje sukoba i mržnji (tako se npr. navodilo u hrvatskim medijima da je silovanje Srbima u genima!). Ne govori se o dignitetu silovanih žena kao osoba i ličnosti, već se one vide kao mobilizatorski resurs i u ratnim i poratnim strategijama. Ono što je takođe paradoksalno ali i upozoravajuće je da su čak i aktivističke grupe, vođene principima individualnog samoodređenja i individualnog iskustva, često u svojim pristupima negirale individualitet žena žrtava rata ne bi li ih unaprijed uklopile u svoje koncepte i okvire.²⁶⁷

265 M. Fuko, *Nadzirati i kažnjavati*, str. 47.

266 E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future. Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, p. 59.

267 Azra Hromadžić, „Challenging the Discourse of Bosnian War Rapes“, in: J. E. Johnson and J. C. Robinson (eds.), *Gender After Communism*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2007, p. 171.

Viktimizacija žena i ženskog tijela tako opstaje kao prostor, odnosno temelj kojim se opravdava državotvornost projekta *nation building*-a, čime se potvrđuje alegorija iz *Skadra na Bojani* kao „vječna“ balkanska metafora. Pri tome, voajerizam „evropskih medija pri izvještavanju o ovim stravičnim zločinama služi da potvrdi status Balkana kao Drugog unutar onog evropskog, jer: Balkan utjelovljuje paradoksalnu liminalnost Europe/suvremenosti te da je Bosna na više načina postala dislocirana traumatska jezgra uvijek već liminalnog Balkana.“²⁶⁸ Iz tih razloga, u svojoj borbi protiv depolitizacije ženskog i tjelesnog, a kroz koju se ukrštaju globalni-regionalni-nacionalni ekskursi, i gore opisanih politika upotrebe i zloupotrebe, žene organizuju autonomne ženske centre koji pružaju utočište svim ženama kojima je pomoć potrebna, tako je npr. Ženski centar osnovan u Zagrebu novembra 1992. bio zasnovan na ovim principima.²⁶⁹

No, još jedan od ključnih događaja baciće potpuno novo svjetlo na ova stravična dešavanja. U fokusu će biti žena – ne žena kao žrtva, već žena koja je preživjela i koja treba da se izbori sa traumom i ponovo sakupi svoje rasuto sopstvo, na zgarištima svog zapaljenog doma i ranama svog silovanog tijela. Do ovog preokreta dolazi sa dolaskom Monike Hauser u Zenicu, gradu koji je relativno bio zaštićen od nekih direktnijih sukoba iako je bio izložen sporadičnim granatiranjima. Kao što je ona istakla u svojoj knjizi:

„Godina je 1992, mjesec novembar. Već godinu dana bjesni rat na Balkanu. U srcu Evrope. Njemački mediji neprestano pišu o tome, izvještavaju o stanju na ratištima i o talasima izbjeglica. Mjesecima su, međutim, prećutkivalo jedno – nejasno je da li zato što se to ratnim reporterima činilo nečim nevažnim ili zato što su i same žrtve bježale od

268 Jasmina Husanović, „Feministički aspekti postkolonijalnog imaginarija Bosne“, u: R. Jambrešić Kirin i S. Prlenda (ur.), *Promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti. Radovi sa posljediplomskog seminara 28.5-1.6.2007*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za ženske studije, Zagreb, 2008, str. 65.

269 Bilić, B. „OPIRANJE ZLU: jedno sociološko promišljanje (post)jugoslovenskog antiratnog angažmana“, *Republika*, br. 520-521, str. 19.

kamera i mikrofona svjetske javnosti: u ovom ratu se siluju žene i djevojke. Dešava se to sistematično i masovno; pri likom osvajanja sela, u logorima, u posebnim bordelima sa ženama – ‘ratnim plijenom’.”²⁷⁰

Ono što je posebno potreslo Moniku Hauser je i nesenzibilnost i senzacionalizam sa kojim su svjetski mediji izvještavali o tome²⁷¹. Tako je u časopisu *Stern* pročitala članak koji u krupnom planu daje slike uplakanih žena i opisuje silovanje tako detaljno da joj je bilo jasno da se radi o voajerizmu medija unutar patrijarhalnih binarnih kodova koje ženu svode na tijelo kao abject (sintagma Julie Kristeve). Imajući priliku da radi sa žrtvama silovanja u tzv. „normalnim” okolnostima, bila je više nego svjesna posljedica ovog čina. „Trunem iznutra”, povjeriće joj se neke od silovanih žena koje je zatekla u Bosni²⁷². Iz tih razloga, snagom i entuzijazmom, uspjela je da nađe sredstva da se pomogne žrtvama i da se u Zenici formira prvi tim koji će činiti i lokalni stručnjaci/kinje, a koji je bio multietničkog karaktera. Monikino nezadovoljstvo odražava još jednu činjenicu, a to je da međunarodna zajednica „toleriše” bratoubilački rat, kao izgovor da se u njega ne umiješa. Takav se rat, kako primjećuje Rada Iveković, „tolerira na isti način na koji susjedstvo tolerira nasilje u porodici ili redovno premlaćivanje žene u komšiluku. U ovakvom slučaju ‘vanjski’ faktor ne smije intervenirati sve dok nasilje ostaje ograničeno na obiteljski dom i ne prospe se na ulicu.”²⁷³

No to ne niveliše značaj „zapađnjačkih” znanja o traumi, nasilju, zločinu i njegovom liječenju. Njegovanjem holističkog pristupa, u kojem žrtve najprije nalaze stabilnost da bi se sa njima moglo terapijski raditi – klasični ginekološki kao i terapijski pristup samo pojačava kod žene osjećaj žrtve i obnavlja traumatsko iskustvo. U

270 M. Hauser, *Ne prestajati počinjati*, str. 9

271 Ibid, str. 10

272 Ibidem

273 Rada Iveković, „(Ne)predstavljivost ženskog u simboličkoj ekonomiji: Žene, nacija i rat nakon 1989. godine“, u: B. Arsić (prir.), *Žene, slike, izmišljaji*, str. 24.

drukčijem pristupu Monike Hauser, prije nego što se započinje sa terapijom i suočavanjem sa strašnim posljedicama, osoba mora postići stabilnost, te se stoga rade različite vježbe da bi podsjetile ženu na njenu unutrašnju snagu: vježbe relaksacije, razgovori o njenim pozitivnim osobinama, imaginarna putovanja u bolja vremena kada je još imala muža ili sređeno domaćinstvo.²⁷⁴

Iako je za većinu žena samo šutnja izgledala kao jedina šansa da prežive, Monika i njen tim pokušavaju da dođu do njih u brojnim izbjegličkim kampovima, pri čemu su nerijetko morale da prolaze kroz teritorije koje su držale različite vojske. Pri tome se često izbjegavala riječ silovanje da se traumatizovane žene ne bi preplašile i koristile su se uglavnom riječi kao što su nasilje i sl. Na taj način je stvoren mobilni tim Zenica Medica, sastavljen od velikog broja stručnjaka/inja i entuzijasta/kinja, tim koji je dobio priliku da se obuču budući da se ni u predratnom periodu skoro ništa nije znalo o ovoj temi.²⁷⁵ Takođe, došlo je do upoznavanja i sa feminističkom literaturom i feminističkim pristupom, što je za mnoge predstavljalo više nego dragocjeno iskustvo. Monica Hauser posebno se oslanjala na američki pristup, gdje je ženski pokret bio dosta jak i koji je uspio da prođe i u medicinsku nauku. Na tom fonu, ona izbjegava da koristi termin žrtva, jer ženu reducira na bespomoćnost. Stoga su u SAD-u feminističke terapeutkinje i aktivistkinje uvele termin "war rape survivors"²⁷⁶, koji u središte postavlja snagu i volju za preživljavanjem zlostavljane osobe. Ovaj izraz je prihvaćen i u njemačkom govornom području, gdje je preveden kao „Überlebende sexualisierter Kriegsgewalt“ (preživjele osobe seksualiziranog ratnog nasilja), što je politički korektan prevod.

Zahvaljujući ovim i sličnim aktivnostima, ova tema je postala društveno prihvaćena, a senzacionalizam i medijski voajerizam osuđen i djelimično prevaziđen. No ono što ostaje je nespremnost

274 M. Hauser, *Ne prestajati počinjati*, str. 59. <http://www.medicazenica.org/download/Monika_Hauser-Ne_prestajati_pocinjati.pdf>

275 Ibid, str. 53, 55.

276 Ibid, str. 41.

društva da se u konačnici suoči sa masovnošću pojave silovanja u ratu, ali je uz pomoć predanosti i posvećenosti tima Zenica Medica nastala prva formalna ženska grupa koja je počela da primjenjuje i živi feminizam u svom predanom radu sa ženama nad kojima je počinjeno nasilje.

No, ono što se vremenom iskristalisalo kao problem ogleda se u tzv. fenomenu „hijerarhije žrtava”. Etnički zasnovano silovanje predstavlja novu i težu kategoriju od „običnog” silovanja, te se kao takvo interpretira kao prijetnja naciji, a ne kao povreda žene.²⁷⁷ Ovakva jedna zloupotreba koristiće se gotovo svakodnevno u medijskom i svakom drugom diskursu i u postratnom periodu, presijecajući tkivo bh. društva koje i dalje ustrajava kao etničko i hijerarhijsko, i gdje se u pravdanju društvenih dihotomija koristi metafora i čin masovnog silovanja „naših” žena. Kao što primećuje Jasmina Husanović, uspostavlja se svojevrсно upravljanje životom „nakon traume”: ono se ogleda u upravljanju materijalnim ostacima života u okvirima politika abjekcije i ideologija tzv. pomirenja, „kroz nasilno podređivanje ideološkoj laži etnonacije u tranziciji koja je zaposjela svakodnevni život kao jedino mjesto mišljenja i jedini horizont djelovanja.”²⁷⁸

277 Meznari, 1994, pr. E. L. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, p. 78.

278 J. Husanović, „Kultura traume i identitarna politika u BiH: kritika ideologije pomirenja“, *Diskursi*, Br. 3/2012, str. 13.

3.3. Profilacija bh. ženskog pokreta

Paradoksalno ili ne, viktimizacija i kult žrtvovanja obilježice uspon ženskog pokreta u BiH, ali će predanošću i aktivizmom čak i unutar ovih skučenih okvira žene iskoračiti iz ove nametnutosti. Upravo u ratu, kad nastaju mnoge formalne i neformalne ženske grupe, one se okupljaju s ciljem pružanja pomoći ugroženom stanovništvu kao takvom, ne referirajući na etnički predznak. Većina intervjuisanih aktivistkinja je u tom duhu ukazala:

„Mi smo se najprije okupile tokom rata neformalno jer smo pomagale građanima našeg grada koji su odlazili iz Banja Luke kao i izbjeglicama i raseljenim licima koje su pristizale (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Banjaluke

„Rat je doneo nedaće, ‘92 smo formirale neformalnu grupu da pomognemo jer su pristigle silne izbeglice. U svakom selu smo imale svoj aktiv, i imale 800 članica i pomagale ranjenicima i izbjeglicama (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Kaknja

„Na početku agresije na BiH i napada na naš grad, željeli smo pomoći našim najmilijim i svima onima kojima je u tom momentu pomoć bila potrebna.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Tuzle

Ovaj trend pomoći i usmjerenosti na humanitaran rad nastavljen je i nakon rata.

„U Kaknju je bio problem što su mnoga djeca u ratu otišla a stari roditelji ostali, a mi smo od Italijana dobili donaciju i par godina opsluživale stare i iznemogle (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Kaknja

Iako se ovakav oblik angažmana žena smatra kao društveno prihvatljiv jer odgovara normama patrijarhalnog društva i ideali-

ma žene kao benevolentne i nesebične njegovateljice, on postaje i prostor za međusobno upoznavanje, podršku ali i propitivanje. Tabuizirana svijest (post)konfliktnog društva otvara i pitanje da li poslije stravičnog nasilja i razaranja išta može pretendovati na status zaštićenog tabua i neprikosnovene istine. Žene se najprije prevashodno okupljaju s ciljem pomoći ugroženom stanovništvu ali se okreću i sebi, vlastitoj samodefiniciji i samosnaživanju kroz djelovanje i stvaranje alternativnih diskurzivnih prostora kao mjesta za pluralnost ličnih narativa i rekonstrukciju potisnutih sjećanja. Pitanje ratnog nasilja nad ženama je otvorilo prostor i za politizaciju pitanja nasilja nad ženama uopšte²⁷⁹, čime je stvoren okvir za primjenu feminističkih paradigmi poput one „Lično je političko“. „Sloboda od straha“, koja je neophodna da bi se uopšte uhvatilo u koštac sa rekonstrukcijom društva, imala je za cilj da žene ponovo dobiju nadu i snagu da kontrolišu vlastite živote i da se uključe u političke procese van kuće.²⁸⁰ Ženske grupe i organizacije su tako bile prve koje su dočekivale povratnike/ce, posjećivale ih, pružale im materijalnu i psihološku podršku u njihovom svakodnevnom životu, kao što je odlazak u prodavnicu ili pratnja djece u školu.²⁸¹ Pri tome su stvorile prostore za pričanje vlastitih iskustava, strahova, postavljanje pitanja i nalaženje zajedničkih odgovora.²⁸² Ovakve aktivnosti su pretpostavljale ne tako malu dozu građanske hrabrosti, što ilustruje priča jedne od intervjuisanih aktivistkinja:

„Mi smo od prvog dana radile mirovne akcije, sastajale se sa ženama iz Federacije jer smo to stvarno htjele. Željele smo da izanemo iz geta, ranije smo svi živjeli normalno a sad ne možeš kao žena ovo ne možeš kao žena ono (...) Kad se desio prvi povratak mi smo dočekale prve povratnice i tad je nastao kamen spoticanja, neki u opštini su se bunili šta će

279 B. Einhorn and C. Sever, „Gender, civil society and women's movements in Central and Eastern Europe, p. 43.

280 R. Thomasson, *To make room for changes. Peace strategies from women organizations in Bosnia and Herzegovina*, p. 21.

281 Ibid, p. 23 .

282 Ibidem

one nama, ali nekako smo išle, radile i borile se. “

Intervjuisana aktivistkinja iz Višegrada

Pri tome su prošle pravi pakao kada je riječ o odnosu vlasti prema ovoj formi udruživanja. Kako je Istočna Bosna područje u kojem su izvršeni najgori ratni zločini i kako su mnoge strukture iz ratnog perioda očuvale svoju moć i u poslijeratnom periodu, uglavnom putem mehanizma „demokratskih“ izbora, ovaj vid udruživanja građanki i građana bio je pravi trn u oku vlasti koja je željela da i dalje drži sve pod svojom kontrolom. Nefunkcionalnost i krhkost formalnih institucija dodatno je ojačala ove paralelne kanale moći uspostavljene tokom rata.²⁸³ Po riječima intervjuisane aktivistkinje iz ovog dijela zemlje, udruženje je tako često pohodila policija, aktivistkinje su zvane na informativne razgovore a njihova djeca su u školi trpila stalne uvrede i bila šikanirana od strane nastavnika i drugih đaka.

Na taj način, „reparativni feminizam“ usmjeren ka odbrani i zaštiti „golog života“ dobija mogućnost da se pretače u transformativni feminizam usmjeren ka političkoj promjeni u „lice moći.”²⁸⁴ Jer, ako žene povratnice izjavljuju da imaju veće povjerenje u zaštitu žena iz druge etničke grupacije, a koje rade u ženskim centrima u mjestima u koja su se vratile nego u policiju, sudove, ali i međunarodne mirovne trupe²⁸⁵, predstavlja ne samo izjavu o vlastitim sentimentima već i artikulaciju zahtjeva da se nazovi mirovni *status quo* i novouspostavljeni politički red stvari promijeni. Na taj

283 Solveig Richter, Saša Gavrić, „Das politische System Bosnien and Herzegowinas“, pr. Zlatiborka Popov-Momčinović, „Političke stranke u Bosni i Hercegovini“, u: S. Gavrić i D. Banović (prir.), *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini*, Sarajevski otvoreni centar, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2012, str. 260.

284 v. J. Husanović, J., „Feministički aspekti postkolonijalnog imagerija Bosne“, u: R. Jambrešić Kirin i S. Prlenda (ur.), *Promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti. Radovi sa poslijediplomskog seminara 28.5-1.6.2007*, str. 70.

285 R. Thomasson, *To make room for changes- Peace Strategies from Women Organization in Bosnia and Herzegovina*, p. 23-24.

način se etnonacionalističke zabrane koje pokušavaju da konstruišu, između ostalih i rodne identitete, i uspostave, navodno novi poređak, „ogoljavaju” u svojoj nemoći.

Ono što je posebno bitno a što se npr. apostrofira i u izvještaju Kvine til Kvine urađenom na osnovu samih susreta i intervju a sa bh. aktivistkinjama, jest uloga identiteta. Kao što smo već istakli, kada smo govorili o pristupima izučavanju društvenih pokreta, sa usponom novih društvenih pokreta pitanje identiteta se nameće kao glavno a na „štetu” teorija mobilizacija resursa. Žene su kroz aktivizam jednim dijelom uhvaćene u mreže identitarne politike (što je dijelom posljedica donatorskih politika koje visoko kotiraju na političkoj agenda, pitanje međuetničkog pomirenja i žene biva-ju involvirane u ovakve aktivnosti²⁸⁶), ali otkrivajući sebe i druge kroz ovakve aktivnosti ujedno učestvuju u njihovoj demistifikaciji i de(kon)strukciji. Ne radi se o pukom, pomalo banalnom uviđanju da pored etnonacionalnog postoje i drugi identiteti (klasni, regionalni, transnacionalni itd.) uključujući i rodne, već da se oni interpeliraju i na svojevrsan način obrušavaju na svaku aktivistkinju ponaosob kao i na samu dinamiku djelovanja svake ženske grupe, ali i intergrupne dinamike. Organizovanjem prvih susreta poslije rata, tzv. *Rooms for Conversations* u kojima su učestvovala žene iz Federacije i žene iz Republike Srpske, najprije u Zenici a potom i u Banjoj Luci²⁸⁷, otvaraju se i svojevrsni poligoni ne samo za susret i saradnju, već i za potenciju oslobađanja od nametnutih rodni uloga i identitarnih politika. A upravo se kroz isprepletenost humanitarnog rada sa pitanjima veće uključenosti žena u politici i uopšte pitanjima preobražaja bh. društva sa kojima su se aktivistkinje uskoro počele hvatati u koštac vidi ova isprepletenost. Bh. društvo, kao društvo ostalih, nestalih i preostalih, djeluje kao biopolitička kvazizajednica,²⁸⁸

286 v. E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future*, p. 107.

287 R. Thomasson, *To make room for changes. Peace strategies from women organizations in Bosnia and Herzegovina*, p. 28, 29

288 v. J. Husanović, *Kultura traume i identitarna politika: Kritika Ideologije pomirenja*, *Diskursi*, Br. 3/2012, str. 13.

koja otvara ujedno i prostor za radikalne feminističke ekskurzije u ove zabranjene/zaboravljene prostore smještene između imaginarnog, realnog i stvarnog. Gdje bivanje=bavljenje (feministikinjom-feminizmom) (p)ostaje mnogo više od puke tautologije i teži da postane produktivna politika nade.²⁸⁹

A ovakva produktivna *politika nade* se ne dotiče samo pitanja suočavanja sa prošlošću i ponovne izgradnje etničkog povjerenja u *multikulti* projekcijama ali i paravanima poželjne budućnosti, već prodire i u druge oblike produkcije i reprodukcije bivanja ženom. Jer, iako je zakonom zabranjeno da se prilikom razgovora za posao ženama postavljaju intimna pitanja, istraživanja pokazuju da je ovakva praksa više nego dominantna.²⁹⁰ Ženske grupe ne samo da lamentiraju nad ovakvim stanjem, već učestvuju i u različitim istraživanjima i pružaju pomoć ženama izloženim diskriminatorskim praksama i uopšte sveobuhvatnim podхватima promjene dominantne svijesti koja ovakve prakse uzima zdravo za gotovo. Na taj način reaktueliziraju feminističku sintagmu *lično je političko*, strukturalno je pritom situirajući u društveno-političke mehanizme nepravde i obezvređivanja jedne polovine društva.

3.4. Dometi i ograničenja ženskog pokreta

Jedan od zadataka sprovedenog istraživanja je utvrđivanje dometa, ali i ograničenja ženskog pokreta u BiH. U ovom dijelu naglasak će biti na preciznijim varijablama podložnim mjerenjima koje se mogu operacionalizovati pomoću specifičnih kategorija, kao što su zastupljenost žena u civilnom društvu, saradnja i solidarnost, brojnost,

289 v. J. Husanović, „Feministički aspekti postkolonijalnog imagerija Bosne“, u: R. Jambrešić Kirin i S. Prlenda (ur.), *Promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti. Radovi sa posljediplomskog seminara 28.5-1.6.2007*, str. 70.

290 Sanela Bašić i Milanka Miković, *Rodne (ne)jednakosti na tržištu rada u BiH. Ženska strana priče*, Udruženje žene ženama, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2012, p. 85.

predanost, sve ono što je poznati teoretičar i istraživač društvenih pokreta Čarls Tili navodio govoreći o tzv. WUNC obilježjima. Naglasak će biti na projektima i potencijama saradnje i osnaživanja radi prevazilaženja paradigmi viktimizacije i žene kao objekta i abjekta koje postulira i proizvodi etnonacionalistički diskurs.

Imajući u vidu da su žene daleko zastupljenije od muškaraca u civilnom društvu (proporcija 2/3: 1/3)²⁹¹, cilj nam je bio da utvrdimo domete ali i antinomije ovakvog jednog angažmana žena u civilnom društvu Bosne i Hercegovine. Takođe smo imali u vidu ono što smo rekli u uvodnom dijelu, a to je da društveni pokreti imaju i mogu imati dva Janusova lica – mogu biti sfera kreativnosti, oslobođenja i proširenja ljudske slobode, ali i sfera reprodukcije postojećeg kao i različitih oblika postvarenja gdje se pod plaštom vrijednosti civilnog društva mogu kriti interesi nevidljivih struktura, kao što je npr. slučaj u bh. udruženjima koja djeluju kao produžena ruka nekih političkih partija ili etnooligarhija i kao etnosubjektivitet.²⁹²

Uprkos činjenici da je i ovo istraživanje otkrilo neke negativne pojave i tendencije u oblicima djelovanja žena i za žene, neupitno je da je ženski pokret najjači segment civilnog društva Bosne i Hercegovine. Sama činjenica da žena ima daleko više od muškaraca u sferi civilnih inicijativa, ukazuje da su se žene unutar bh. civilnog društva izborile za vlastiti prostor i da su motor njegovog razvoja. No, priča ima naravno dvije strane budući da civilno društvo djeluje i kao alternativa političke participacije žena koje su marginalizovane u zvaničnoj politici kroz postojeće institucije i organizacije. Takođe, kako je rad u civilnom društvu nesigurnog karaktera – zavisnost od donacija, nepostojanje slobodnog vremena, maksimalno trošenje osobe, i da po svojoj izvornoj definiciji i značenju predstavlja rad *pro bono*, dominacija žena u ovoj formi političkog djelovanja ne omogućava samo ženama da se bore za poboljšanje svog društvenog

291 A. Maglajić Reima, A., E. Hodžić, „Political Participation. Is there full citizen participation in public life?“, u: S. Dizdarević et al (eds.), *Democracy Assessment in Bosnia and Herzegovina*, p. 335.

292 I. Sejfija, *Povijesne predispozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH*, str. 46-47.

položaja već i da ga, paradoksalno, na jedan drugi način petrifikuju i održe. Kao što su neke aktivistkinje i primijetile i izjavile tokom intervjua, moć u društvu je patrijarhalno konstruisana i pozicira žene u sferi civilnog društva, jer je tu manje novca i uticaja. No, činjenica da se u diskursu bh. civilnog društva ženski pokret imenuje i na njega se referira (ne govori se npr. o ekološkom pokretu, građanskom pokretu i sl.), ukazuje da se značaj učešća žena u civilnom društvu ne treba nivelisati. Žene u civilnom društvu imaju više slobode i prostora, tu se radi ne samo iz potreba već i iz ljubavi, te je aktivizam bio i ostao uvijek nešto više od profesije i aktivistkinje to prepoznaju i cijene. No cijena toga je nerijetko sagorevanje²⁹³, nerazdvojenost privatnog i javnog, imajući u vidu da aktivizam obuhvata biće u cjelini i da predanost pitanjima od javnog značaja ne poznaje idealtipsku konstrukciju 8h rada, 8h odmora i 8h spavanja.

3.4.1. Problemi s elitizmom

Upitnici na koje je odgovorilo 132 aktivistkinja iz različitih ženskih grupa ukazuju na složenost procesa na koje težimo referirati. Od problema koje smo uočili, kada je o upitnicima riječ, jeste diskrepancija između formalnog članstva u ženskoj grupi i udruženja i aktivnog rada u njemu. Tako je faktički polovina ispitanica (njih 45,5%) izjavilo da je mali broj formalnih članica istinski aktivno, 22 % je izjavilo većina, 22% oko polovina, dok se ostali broj opredijelio za poslovičan odgovor ne znam. Naravno, ako saberemo odgovore „većina“ i „oko polovina“ dobićemo gotovo isti procenat koji je odgovorio „mali broj“, što ukazuje na raznovrsnost angažmana kao i neangažmana i na raznovrsnost u doživljavanju i interpretacijama ovakvog stanja. Mali broj angažovanih aktivistkinja ukazuje i na tendenciju elitizma u ženskim grupama i organizacijama, a što smo posebno ispitali. Među pitanjima koji se tiču elitizma je i pitanje

293 v. Džejn Beri sa Jelenom Đorđević, Šta će mi revolucija ako ne mogu da plešem, Antitrafiking centar, Beograd, 2010, str. 24-25, 79-80.

izraženo u formi stava *Mnoge aktivistkinje nemaju dodira sa problemima običnih žena*. Tu je distribucija odgovora bila sljedeća: Dok se više od polovina aktivistkinja (ukupno 56,1 %) slaže sa navedenim stavom, kod ne tako beznačajnog broja je uočena i ambivalencija – njih 30,3% se niti slaže niti ne slaže sa navedenim stavom, što se da tumačiti da iz određenih slučajeva elitizma koje su aktivistkinje primijetile ne žele izvoditi uopštene generalizacije. Pored elitizma ličnosti, pojedinih aktivistkinja i liderica, postoji i elitizam grupe, organizacije, koja je iz ovih ili onih razloga bolje pozicionirana u sferi civilnog društva u odnosu na neke druge ženske grupe. Da bi se utvrdio elitizam i na ovoj ravni, ispitivani su stepeni slaganja sa sljedećim stavovima: *Ženske organizacije sa više iskustva nesebično pomažu mlađe i još nedovoljno profilisane organizacije*, i *Ženska mreža u BiH u principu dobro funkcioniše*.

U odgovorima na oba ova stave utvrđen je stepen ambivalencije iznad 40%, kao i stepen slaganja od nešto iznad 20% (u prvom slučaju 27,3% a u drugom slučaju od 20,5%). Budući da su normativni ideali civilnog društva podrška kroz solidarnost i antihijerarhiju, vidimo da je aktivistkinjama teško da odrede u kojoj su mjeri ovi normativni ideali postignuti. Pri tome ne treba prenebregnuti da se više od 30% aktivistkinja ne slaže da su ovi normativni ideali postignuti.

Imajući u vidu da je elitizam kao problem uočen i u nekim drugim istraživanjima u drugim tranzicijskim zemljama²⁹⁴, da bi ga bolje shvatili i razumjeli poslužili su nam dubinski intervjui, budući da se jedino kroz dublji uvid u stavove aktera/ki mogu shvatiti dublji i složeniji procesi koji „uzmiču“ kvantitativnim mjerenjima i upitnicima koji poslije svakog pitanja daju ograničen broj odgovora za koji se može opredijeliti. Ono što je posebno uočeno u intervjuima je da aktivistkinje najčešće ističu da to nije slučaj u njihovoj organizaciji, već da postoje (druge) organizacije u kojima liderice sve

294 Anastasya Posadskaya (ed.), *Women in Russia: a New Era in Russian Feminisms*, Verso, London and New York, 1994, p. 143; T. Renner, M. Ule, „Back to the future: Nationalism and gender in post-socialist societies“, u: R. Wilford, R. L. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism*, p. 108.

kontrolišu:

„U ženskim NVOima ima surevnjivosti, liderstva kao i u političkim strankama, liderice sputavaju mlađe koje dolaze, ali u našoj organizaciji toga mislim nema, ali čujemo iz iskustva drugih da to postoji“.

Intervjuisana aktivistkinja iz Banjaluke

Same liderice, pak, svjesne da se pred njihovim očima odigrava proces smjene generacija u ženskom pokretu, ističu da se mlađe aktivistkinje koje dolaze nerijetko uključuju iz prozaičnih ciljeva kao što je zarada, sticanje radnog iskustva i da nemaju onaj žar i posvećenost koje su one same imale.

„Kad sam se ja uključivala u nevladine organizacije to je bilo potpuno iz drugih razloga, druga namjera, misija, a sad kad žene dolaze to je drugo (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

Za vrijeme intervjuja jedna od liderica je npr. odbrusila mlađoj da je ona (liderica) išla na obuku za rad na SOS telefonu sa ženama žrtvama nasilja nekoliko mjeseci u Beogradu, a da danas ta obuka traje svega tri dana! Sve to ukazuje da je pitanje elitizma i saradnje složeno, da ono ima organizacionu dimenziju budući da se, u okolnostima kada ženske NVO djeluju po principima projektizacije, saradnja svodi na zajednički rad na projektnoj implementaciji; ali je to ujedno i pitanje mikro, *face to face* interakcije budući da se u okolnostima življenja za ženski pokret i u ženskom pokretu lične frustracije ali i zadovoljstva zbog uspjeha i vlastitog doprinosa tom uspjehu nerijetko manifestuju i kroz sukob i česte međusobne trzavice. Kao kuriozitet može se navesti izjava koja možda sažeto ilustruje ovaj problem, budući da se pitanje solidarnosti i saradnje prelama intergeneracijski i da su animoziteti prisutni i na relaciji aktivistkinja iz starog sistema i današnjeg, novog, još neprofilisanog i tranzicijskog:

„Ali ako ti budeš imala priliku pa vidiš Bebu Mahić ženu

koja je u pokretu žena Sarajevo bukvalno od '45. i ona se registrovala kao nevladina organizacija, ona npr. kaže ne možete donositi odluke vi od juče (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

Jedna aktivistkinja nije krila razočarenje što je to tako, ali je pokušala da to objasni i individualnom psihologijom, odnosno potrebom da se bude prvi i da se dobije priznanje za ono što se uradilo i postiglo, kao i politikom stranih donatora i uopšte projektizacije koja pohranjuje različite oblike surevnjivosti:

„Surevnjivosti i elitizma ima, bilo bi nepošteno reći da nema, i ja sam, iskreno bila iznenađena kada sam to prvi put vidjela. Ima toga a šta je uzrok tome ja ne znam, da li su neke lične sujete u pitanju, neka potreba da se čovjek stalno dokazuje i bude prvi, meni je jako teško naći neko racionalno objašnjenje. A možda i to, da neke od žena koje su bile rodonačelnice ženskog pokreta poslije rata žele da to što su one uradile i postigle bude priznato, a tog priznanja nema, nema u formalnom smislu (...) Razlog bi mogao da bude i to što npr. određena organizacija ima pet projekata a nama nisu prošla tri već smo ostale na dva. To nema veza sa ličnim već sa donatorskim politikama tako da i to može biti razlog.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Banjaluke

Elitizam i liderstvo vidimo dijelom proizlazi iz *project-driven approach* tj. projektizacije kao glavnog modela djelovanja kada je o ženskoj civilnoj sceni riječ, a koja vodi u kompetenciju, elitizam i surevnjivost između samih aktivistkinja. Aktivistkinja iz manjeg mjesta je prilikom intervjuja plastično opisala kako su liderice tzv. glavnih ženskih organizacija na jednom prijemu „okupirale“ ambasadora i ambasadoricu, dok je ona razmišljala da li ima dovoljno novca da se vrati kući iz Sarajeva. S druge strane, riječ je o pukoj reprodukciji zakona koji vladaju na političkoj ali i na široj društvenoj sceni, a koji se prelivaju i na civilno društvo. Tako se npr. sa stavom

„Žene uspijevaju u životu i politici ako prihvate norme ponašanja muškaraca“ potpuno slaže 16,7% aktivistkinja, a uglavnom se slaže njih 47%. Ambivalencija je izražena kod njih 28,8%, dok se samo 7,6 % uglavnom ne slaže, a nijedna nije zaokružila odgovor uopšte se ne slažem. Iz toga se da zaključiti da žene čak i unutar civilnog društva, da bi uspele zarad viših ciljeva kao što su npr. pomoć ugroženim ženama i „namicanje“ sredstava za izgradnju sigurnih kuća, često prisežu za modelima ponašanja koji se pokazuju profitabilnijim, a koji nisu u skladu sa postulatima i idealima civilnog društva kao sfere slobode, autonomije i antihijerarhije.

No, i ova priča ima drugu stranu. Po nekim navodima liderke obavljaju poslove za nekoliko ljudi, što traži nadčovječansku energiju i napore u mukotrpnom nošenju sa unutrašnjim i spoljašnjim okruženjem.²⁹⁵

3.4.2. Političarke u ženskom pokretu?

Usponom tzv. femokratije u okvirima države blagostanja, čime je ženski pokret jednim dijelom priznat kao važna društvena snaga a njegovi ciljevi legitimni od strane sistema, postavilo se i pitanje uloge političarki u ženskom pokretu. To je međutim dovelo i do svojevrsnih tenzija u ženskom pokretu na zapadu budući da su tzv. radikalne grupe insistirale na autonomiji, antihijerarhiji i stvaranju vlastitih, alternativnih prostora i na opasnosti kooptiranja od patrijarhalne države. Druga struja je pak u ovome prepoznala mogućnost za veću vidljivost, prodornost uopšte, ali i za žensku saradnju i solidarnost, što je takođe jedan od ideala ženskog pokreta. Takođe, isticale su da su mnoge pojedinke na taj način dobile mogućnost da npr. napuste neodrživ brak bez straha od siromaštva, čemu su posebno izložene samohrane majke.²⁹⁶ Kao što vidimo, pitanje je

295 Dž. Beri sa J. Đorđević, Šta će mi revolucija ako ne mogu da plešem, str. 65.

296 B. Hobson, „Feminist Theorizing and Feminisms in Political Sociology“, in: T. Janonski et al (Eds.), *The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies*

složeno, odgovori još složeniji, a u kontekstu bh. društva su još dodatno komplikovaniji.

Naime, kako u BiH političke institucije još nisu konsolidovane a država je faktički dvadeset godina poslije Dejtona i dalje prilično nefunkcionalna, ovakve diskusije u BiH nisu se pokazale bitnim. U stalnoj i grčevitoj borbi za resurse, vidljivost pokreta i iniciranje dubljih društvenih promjena žene su nerijekto koristile različite strategije bez dubljih diskusija o samoj prirodi tih strategija, što je vodilo u opasnosti stalnog proklizavanja u neku vrstu „neprosvećenog aktivizma“, koji je sam sebi svrha i prijeti da sklizne u hegelijansku „lošu beskonačnost“. Po nekim tumačenjima, ovakva jedna nasumičnost vodi i u neodlučnost koja nije sposobna da arikuliše politički *novum*.²⁹⁷ Kako su žene političarke neko ko je unutar sistema (bar djelimično), one su svakako značajan resurs u svakodnevним izazovima i borbama – da se zajedničkim snagama nešto postigne, npr. „progura“ neki zakon, obezbijedi neka donacija od države i sl., no treba imati u vidu da ovakve aktivnosti, ma kako značajne bile, ako im fali emancipatorska dimenzija prijetu da skliznu u puko bavljenje partikularnim problemima bez vizure šireg projekta emancipacije čime se gubi kontrakulturalna oštrica koja društvene pokrete i čini pokretima.

Dalje, upitnici pokazuju da aktivistkinje prilično negativno percipiraju ulogu političarki u procesima rodne senzibilizacije. Samo se 2,3% aktivistkinja opredijelilo za odgovor da im političarke daju podršku u njihovom radu, a 10,6% da se bore da promene stanje u strankama i društvu. Ostali odgovori ukazuju da se rad i podrška političarki percipira prilično negativno: 18,9% smatra da su političarke nedovoljno osvještene kao žene, 23,5% da gledaju samo svoje pozicije i interese, a čak 41,7% da su poslušne liderima i stranačkoj strukturi. Iz toga se da „iščitati“ da aktivistkinje u strankama prepoznaju prepoznavanje autoritarnosti i tzv. gvođenog zakona oligarhije, zbog

and Globalization, p. 146.

297 v. Chela Sandoval, *The Methodology of the Oppressed*, University of Minnessota Press, Minneapolis and London, 2000, p. 16.

čega se veliki broj njih upravo okreće civilnom društvu kao (potencijalno) sferi antihijerarhije i autonomije, uprkos ograničenjima sa kojima se suočavaju i u svom civilnom angažmanu.

Jedan od indikatora prepoznavanja značaja političarki za ženski pokret je poznavanje njih i njihovog rada. Na pitanje „Navedite imena do pet političarki u BiH“, dobili smo sljedeće odgovore: veliki broj (ukupno 35,6%) nije znao ili nije htio (!) da navede ime ni jedne političarke, dok je 21,2% navelo imena tri političarke, a 12,9% jedne. U ostalim ponuđenim odgovorima dobijeni su odgovori od približno 10%, iz čega se može zaključiti da je prosječan broj poznavanja političarki 3. Takođe treba naglasiti da je pitanje bilo otvorenog tipa što zahtijeva veći angažman ispitanica, pa možda iz tog razloga nisu sve navele političarke koje poznaju.

Kada je o ocjeni saradnje sa političarkama riječ, tu su dobijeni sljedeći rezultati:

Iako samo mali procenat navodi da je ova saradnja dobra i korisna (svega 2,3%), značajan broj (41,7%) navodi da je ta saradnja dobra no uprkos tome ipak još uvijek nedovoljna. No, nije nezamisliv ni broj (39,4%) ispitanica koje smatraju da je ta saradnja više formalna a manje suštinska. No, ovakva distribucija odgovara ukazuje da saradnja postoji ali da se različito procjenjuje, s tim da 15% ispitanica nije znalo kako da je procijeni.

Da bismo bili u mogućnosti da bolje razumijemo ove procese kada je riječ o eventualnoj uključenosti političarki u ženski pokret i procese osnaživanja i veće vidljivosti žena, pitanja o ulozi političarki smo postavili i tokom dubinskih intervjuva. Aktivistkinje tu nisu zadovoljne, iako su dosta vremena i truda upravo uložile u osnaživanje žena političarki. No, glavni problem nisu pak same žene političarke u koje se ulagalo i sa kojima se sarađivalo a od kojih aktivistkinje nisu nikad dobile nikakvu podršku – mada su navedeni i takvi slučajevi (npr. slučaj parlamentarke Dušanke Majkić), već političke stranke odnosno struktura BiH političkog sistema koji funkcioniše na principu zastupanja i očuvanja tzv. vitalnih interesa konstitutivnih naroda.

„Kod nas u BiH postoje nacionalni torovi i nacionalne stranke su sigurne u svoje glasačko tijelo, i vrlo je mala vjerovatnoća i tako misli lider neke nacionalne stranke da neki pod navodnicima pravi Srbin, Hrvat ili Bošnjak neće glasati za njih. I uvijek pred izbore se bacaju kosti među narod, uvijek neki ekcesi da se to desi, i žene su tu onda kao poslušnice (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Mostara

Takođe, političke stranke vide se kao elitističke i hijerahijske i tu nema prostora za žene, koje, ako žele da „uspiju“ u politici moraju da se prilagode i prihvate postojeća pravila igre, u čijem kreiranju same nisu učestvovala s obzirom na svoju konstantnu podzastupljenost u sferi gdje se donose ključne političke odluke za društvo.

„Lejla Mesihović na federalnom nivou nije u parlamentu a toliko je uradila već je neka deseta Dijana, ni Suada Hadžović isto nije ponovo ušla a najviše je glasova dobila, Zlatko je prekrizio, ti meni ne odgovaraš imaš jezičinu (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

S obzirom na jednu takvu strukturu i konstelaciju političke moći, žene su se u civilnom društvu borile i za veću zastupljenost žena u politici i to je sastavni dio misije mnogih ženskih organizacija. Ženske NVO su se posebno borile i zalagale da se izmijeni izborni zakon i obezbijede izborne kvote za žene smatrajući da će lobiranjem političarki koje su u parlamentu moći da utiču na promjenu bitnih zakona. Kako je veliki broj organizacija, koji je nastao u ratu i u poratnom periodu, bio fokusiran u svom radu na pružanje psihosocijalne pomoći ženama žrtvama rata, problem nasilja nad ženama je i dalje ostao u centru djelovanja budući da se razvila svijest da je nasilje nad ženama prisutno ne samo u ratnom i poratnom periodu kao posljedica doživljenih trauma, već da je oduvijek postojalo. Ono što pak nije postojalo je svijest da je to javni problem, prevashodno jer su žene socijalizovane u patrijarhalnom modelu i

učene da je gotovo normalno da žena trpi nasilje u porodici. A da bi se problem nasilja nad ženama sistematski riješio i konačno postao pitanje za *res publica*, uvidjela se potreba da u politici bude više žena koje bi takve zakone „pogurale“ kroz institucije. Sa čim su se pak aktivistkinje suočavale u svom zalaganju, vidi se i iz brojnih prepreka sa kojima su se suočavale prilikom donošenja zakona o većoj zastupljenosti žena u politici:

„Možda ste čuli onu priču kad je prva verzija zakona o ravnopravnosti spolova otišla pred komisiju, najveći problem im je bio onih 30%, i čak su izjavili da u BiH nema dovoljno pametnih, obrazovanih žena, a bio je tu i tim koji je prezentirao prijedlog, i kad su se Jasna Bakšić-Muftić i ekipa 'frapirali' onda su oni rekli pa dobro možda Sarajevo, Banja Luka, Tuzla, ti veći centri, a oni tamo što sjede kao pametni (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Mostara

Opet, promjena izbornog zakona nije donijela značajne novine, budući da brojčani porast učešća i prisustva žena u političkim strukturama i institucijama nije donio neki novi kvalitet. Naknadno uključivanje žena u politiku kroz političke stranke koje već imaju oblikovane strukture, ustaljenu distribuciju moći i koje su, čak i kad pripadaju tzv. građanskoj opciji, sastavni dio tronacionalnog sistema odlučivanja, što samo po sebi ne može da donese neku bitnu promjenu u političkom životu kao i načinu poimanja učešća žena u njemu.

„Ovi zadnji izbori nisu donijeli ništa posebno. Mi smo radile mnoge aktivnosti po tom pitanju, međutim u izbornoj jedinici 6 na posljednjim republičkim izborima nijedna žena nije izabrana, tako da i ne možemo pričati o nekoj situaciji kad nijedna žena nije izabrana. Te žene koje su na listi tu su samo pro forme i one nisu imale neke svoje programe, kako će djelovati i za šta će se zalagati. Npr. kad smo pravile radionice za njih one nisu znale ni kako ni odakle da krenu a eto našle su se na listama samo da zadovolje kvote. To su bile žene koje inače nisu ni po čemu prepoznatljive, ne kažem da

moraju biti, ali ipak kad biramo predstavnike osvrćemo se na to da li ih znamo, da li su nešto postigli u svom dosadašnjem radu, ili na njihovo zvanje. Zato, od kada su se ženske NVO pokrenule po pitanju toga, uviđamo da je situacija loša kada je riječ o zastupljenosti žena u politici.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Trebinja

Stranke se često oglašuju na mnoge prijedloge i inicijative koje dolaze iz civilnog društva, što pokazuje da ne uvažavaju u dovoljnoj mjeri ovaj segment političke participacije građanstva. Na pitanje o preprekama svog djelovanja, aktivistkinje su referirale na nepovoljan politički kontekst i na činjenicu da ih vlast često tretira ili kao opoziciju, ili kao perifernu društvenu snagu:

„Pred jedne izbore par političkih organizacija sam pitala da pošalju svoje predstavnike u udruženje da razgovaraju sa ženama o svojim programima ali samo su mi se svi nasmijali. Zašto neko ko je na listi ne može da dođe pred 50 žena i obrazloži zašto da se glasa za taj program? A ona forma od 30% je samo reda radi, i ta koja je na listi je toga svjesna i ne bori se za sebe (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Zenice

Ono što je, takođe, uočljivo iz razgovora jeste da su se ženske grupe u svom djelovanju za ravnopravno učešće žena u političkom životu na kraju suočile sa činjenicom da je mali dio tih žena osvješteno i da je uglavnom riječ o istaknutim pojedincima iz političkih stranaka na koje se mogu osloniti.

„Ali ni tih 17% ne znam može li se na nekih 10 žena osloniti ukupno na svim razinama vlasti. Trebalo bi od početka pokrenuti ta pitanja, šta njih pokreće ili priječi da budu aktivne, jesu li one zadovoljne time, samo sjediti tamo tek onako, doduše primati dobru plaću ali znate, treba izaći iz parlamentarnih klupa na ulicu, da te ljudi gledaju (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Mostara

„Ima političarki koje sa nama surađuju i koje su naše lobistice, ali smo se za tu suradnju izborile mi a ne one, i neke od njih su u nekom momentu prepoznale značaj našeg djelovanja i zajedničkog rada, ali većina naših političarki imaju muški model ponašanja (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Banjaluke

U tom kontekstu se najčešće pominju Besima Borić iz SDP-a i Nada Tešanović iz SNSD-a, i većina aktivistkinja ih smatra dijelom ženskog pokreta.

„(...) Nada Tešanović, Dodikova članica, iz SNSD-a- stranke koju mi ne podržavamo, ali svaku njenu ću skoro potpisati (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

Žene se stoga u većoj mjeri okreću civilnom društvu, budući da je na taj način moguće vršiti pritisak na vlast u ime građanstva mimo postojećih hijerarhija, stranačkih i etnonacionalnih podjela, i same svjesne da je pitanje ravnopravnog učešća žena u politici borba na duge staze. Naime, ne radi se samo o formalno-pravnom učešću žena u politici, već i u načinima na koje se ono percipira i interpretira u javnost ali i ukršta sa privatnom dimenzijom: tako se npr. kroz različite neformalne komunikacijske kanale šire negativne predrasude o ženama političarkama i u neformalnim krugovima se podsmijava muškarcima koji su „dozvolili“ politički angažman svoje žene.²⁹⁸

Ono što takođe treba podvući su *nemogućnosti razumijevanja žena kao „subjekta“ u okviru predstavljачkih sistema* (podvukla Z. P. M.) zapadne kulture, uključujući i parlamentarne oblike predstavljanja.²⁹⁹ Iz tih razloga dolazi do stvaranja tzv. fetiša predstavljanja

298 v. Zlatiborka Popov-Momčinović, „Govor mržnje i/ili sloboda govora – jedan prilog artikulaciji važnosti feminističke sintagme ‘Lično je političko’-“, *Diskursi*, br. 4, str. 47-48.

299 Dž. Butler, *Nevolja sa rodom*, str. 77.

npr. kroz ženske kvote koje kad se „nakaleme“ na patrijarhalne obrasce ne prerastaju u novi, gender senzitivniji kvalitet i, po nekim shvatanjima, sprečavaju konstituisanje žena kao „mi“ grupe.³⁰⁰

Dâ se naslutiti da su aktivistkinje svjesne ovog svojevrsnog batlerovskog paradoksa. Aktivistkinje uviđaju da se u svom zalaganju ne bore za veće učešće žena u formalnoj politici po sebi, već i za drukčiji model demokratije od onog koji postoji u BiH. Dok se u BiH sistemu demokratija svodi na puko, tačnije manipulativno predstavljanje nacionalnih interesa tri konstitutivna naroda od strane etnooligarhija, aktivistkinje se zalažu za istinski reprezentativan model u kojem bi glas marginalnih grupa mogao da se čuje, a na fonu radikalnih demokratskih zahtjeva koji ukrštaju ideju univerzalnog javnog dobra sa polifonim aspektima u njegovo uključivanje i na različitim osnovama (klasnim, etničkim, rodnim, seksualne orijentacije i dr.), koje se takođe prepliću.³⁰¹ Politički subjekt nije nikad homogen već ispresijecan različitim pozicijama i društvenim relacijama sebe kao subjekta.³⁰²

Sa druge strane, pak, veći i vidljivi angažman žena u civilnom društvu se takođe tumači i kao indirektno podržavanje patrijaralnog sistema vrijednosti budući da NVO u postojećim okolnostima kad mnoge institucije ne funkcionišu ima funkciju pružanja pomoći ugroženim kategorijama stanovništva. Naime, krhka postsocijalistička država, a pogotovo nefunkcionalna BiH, jednostavno delegira ženskim organizacijama dio svoje odgovornosti za marginalne i ugrožene slojeve.³⁰³ U ovom njihovom radu svakako im je potrebna i podrška političarki, no one su i dalje prilično nevidljive i nečujne u formalnim političkim institucijama. Jedno

300 B. Einhorn and C. Sever, „Gender, civil society and women’s movement in Centar and Eastern Europe“, in: J. Howell and D. Mulligan (eds.), *Gender and Civil Society. Transcending Boundaries*, p. 32.

301 Chantal Mouffe, *The Return of the Political*, Verso, London and New York, 2005, p. 71.

302 Ibid

303 v. Bilić, B. „OPIRANJE ZLU: jedno sociološko promišljanje (post)jugoslovenskog antiratnog angažmana“, *Republika*, br. 520-521, str. 19.

skorije istraživanje, doduše sa akcentom na ulogu mladih žena u procesima kroz uspostavljena tijela odlučivanja, ukazuju na tendencije da se ove žene stapaju kada dođu na ključne pozicije sa većinom, i takođe gube dodir sa „običnim“ građanima/kama, što je i razlog njihove nedovoljne vidljivosti i uopšte uvažavanja njihovog doprinosa pokretu.³⁰⁴ Većina aktivistkinja je tokom intervjua navela poimence samo par žena koje su im pružale stalan oslonac i podršku, što je svakako bitno ali nije dovoljno kada je riječ o nekim bitnijim promjenama. No, uprkos tome, i aktivistkinje i tih par političarki tu i tamo uspijevaju da „provuku“ neku inicijativu ili zakon, kao što je npr. nedavno usvojen zakon o sigurnim kućama koje su konačno došle u nadležnost države na nivou Federacije BiH. Ovaj stanovit uspjeh je svakako posljedica zajedničkog rada, posvjećenosti i sinergije između bh. političarki i aktivistkinja.

3.4.3. Ženski pokret i pitanje „okruženja“. *Za sve je kriva neosvještenost!*

U jednoj od teorija i pristupa istraživanju društvenih pokreta poseban fokus stavljen je na aspekt okruženja – tako su npr. američki istraživači/ce posebno ukazivali kako je povoljan društveni okvir, kao što je naklonost značajnog dijela političke elite i američke javnosti, doprinio uspjehu pokreta za građanska prava Afroamerikanaca. Kada je o ženskom pokretu pak riječ, javnost je bila polarizovana ali je pokret vremenom i ustrajnošću uspio da, zajedno sa drugim progresivnim društvenim pokretima, doprinese promjeni društvenog ozračja i klime.³⁰⁵ Iz tih razloga, u mnogim istraživanjima fokus je i na ulogu tzv. *third role parties* čija podrška npr. u okolnostima oštre društvene polarizacije može biti presudna.

304 Mirna Dabić et al, *Mlade žene- agentice pozitivnih promjena. Istraživanje: Zastupljenost rodne ravnopravnosti u akcionim planovima za mlade (Bosna i Hercegovina, Republika Srbija, Republika Hrvatska)*, CURE, Cesi, autonomni ženski centar Beograd, Sarajevo, 2013, str. 33.

305 V. Gosse, *Rethinking the New Left: An Interpretative History*, p. 163.

Kada je o BiH i ženskom pokretu riječ, pitanja vezana za tzv. okruženje postavili smo i u upitnicima. Kada je riječ o percepcijama i doprinosu vlasti postavili smo pitanje u formi stava „Kod predstavnika vlasti je sazrela svijest o važnosti saradnje sa ženskim NVOima“. Sa ovom tvrdnjom u potpunosti se složilo 4,5 % aktivistkinja, a 22% se uglavnom složilo. Za odgovor niti se slažem niti ne slažem opredijelilo se 35,6% aktivistkinja, dok je uglavnom se ne slažem izjavilo 33,3% aktivistkinja, a 4,5 % uopšte se ne slažem. Iz odgovora na ovo pitanje uočena je raspolućenost u stavovima (iako je veći procenat odgovora koji negativno percipiraju sazrelost vlasti), ali je zanimljiva činjenica da vlast i nije tako negativno ocijenjena kao u nekim drugim istraživanjima (sa sličnom ili drukčijom tematikom).³⁰⁶

U samim intervjuima, aktivistkinje su referirale da ih vlasti ne doživljavaju kao partnere već kao opoziciju, i da često ignorišu zahtjeve koje dolaze iz civilnog društva. U nekim projektima koje podržavaju strani donatori često je potrebna podrška odnosno učešće npr. opštine ali, kako je navela Minva Hasić iz *Orhideje* Stolic, dešava se ne samo da podrške nema već da se ne dobije nikakav odgovor na upit a što ukazuje na ignorantski odnos vlasti. Uprkos tome, ova aktivistkinja je zadovoljna jer ih građanke i građani prepoznaju i cijene sve što su aktivistkinje *Orhideje* učinile za ovu malu, etnički podijeljenu hercegovačku opštinu. U nekim drugim slučajevima, kao npr. u opštini Derventa, aktivistkinje su zadovoljne saradnjom sa lokalnim strukturama i po riječima Nade Dodig, predsjednice *Udruženja žena Derventa*, načelnika smatraju svojom članicom.³⁰⁷ Protivrječnost ovih odnosa treba i šire kon-

306 Npr. u istraživanju *Reconciliation and Trust Building in BiH* u kojem sam i ja učestvovala, a koje je sproveo Centar za istraživanje religije u BiH u saradnji sa Univerzitetom u Edinburghu, političari su dobili najniže ocjene kada je riječ o njihovom doprinosu pomirenju i izgradnji povjerenja (u poređenju sa drugim akterima/kama kao što su nastavnici/e, umjetnici/e, žene, vjerski lideri- veće povjerenje je dato vjerskim liderima na lokalnom nivou i druge javne ličnosti).

307 Pri tome treba imati u vidu da se tradicionalno arene građanskog učešća u modernom političkom poretku smatraju država, tržište i bojno polje a što

tekstualizovati: naime, u postsocijalističkim društvima često se na državu i vlast gleda negativno, dok se civilno društvo hipostazira kao sfera slobode, autonomije i nesmetane komunikacije, što često vodi u situaciju da ljudi koji su angažovani u ovim sferama imaju sasvim drukčiji pogled na svijet, i da je čak i pojmovni aparat kojim se jedni služe onim drugima nerazumljiv.³⁰⁸

Slična raspolućenost u stavovima uočena je i kada je o medijima riječ. Imajući u vidu da je jedna od bitnih odrednica savremenih društava njihova orijentisanost na medije i da su ljudi često i nesvjesno izloženi medijskim sadržajima³⁰⁹, od velikog su značaja predstavilačke strategije koje mediji koriste kada je o ženskom aktivizmu riječ. Imajući u vidu da su mediji skloni senzacionalizmu a kada je o ženskom aktivizmu riječ i tzv. voajerizmu, postavili smo sljedeće pitanje u formi stava „Mediji na adekvatan način tretiraju ženski aktivizam u BiH“. S tim stavom se potpuno složilo 10,6% aktivistkinja, uglavnom se složilo 25,8 %, dok se za stav niti se slažem niti ne slažem opredijelilo 28,8% aktivistkinja. Uglavnom se ne slažem izjavilo je 30,3 % aktivistkinja, a uopšte se ne slažem 4,5%. I u ovom pitanju vidimo svojevrsnu raspolućenost u stavovima što sigurno zavisi od različitih iskustava koje različite aktivistkinje imaju u susretima i saradnji sa medijima, kao i od njihovih generalnih percepcija uređivačkih politika i generalne medijske scene u BiH. Tako npr. po riječima jedne intervjuisane aktivistkinje, za žene je u medijima uglavnom rezervisan segment koji se tiče zabave i razonode, dok su „ozbiljne“ teme kao što su npr. ekonomija i politika rezervisane za muškarce.

je u suprotnosti sa normativnim načelima civilnog društva kao i temeljnim feminističkim principima. Vidjeti: Alisson M. Jagger, „Arenas of Citizenship: Civil Society, the State, and the Global Order, in: M. Friedman (Ed.), *Women and Citizenship*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2005, p. 98.

308 Ibidem

309 v. Lejla Turčilo, „Rodno zasnovana diskriminacija u medijskoj ne/kulturi Bosne i Hercegovine“, u: Z. Popov Momčinović, S. Gavrić, P. Govedarica (prir.), *Diskriminacija- jedan pojam, mnogo lica*, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2012, str. 93-94 i dalje.

I brojna istraživanja ukazuju na postajanje tradicionalnih narativa o ženi kao majci, njegovateljici ili seksualnom objektu, uz prisustvo i tzv. hibridnih diskursa u kojima se ženama dodjeljuje proaktivnija uloga u ozbiljnijim temama kao što su politika, ekonomija, kultura, ali u kontekstu patrijarhalnog društva da se ne bi narušio primat „etnički osvješetnog muškarca.“³¹⁰ No, ono feminino se nikad ne poklapa sa ovom vanjskom materijalnošću i u tome upravo leži njegova kontrakturna snaga.

U američkim istraživanjima se pod okruženjem često posmatra i javnost u cjelini. Čak ni uspješna lobiranja političara/ki nisu dovoljna ako nisu stvoreni društveni konteksti koji će podržati ovakve promjene, ili ih prihvatiti kada se one donesu. Na to je posebno apostrofirano u istraživanjima koja su pratila aktivnosti afroameričkog pokreta za građanska prava, a gdje se podrška javnosti, odn. uloga *third role parties* smatrala presudnom. Po nekim stanovištima, ključ uspjeha ženskog pokreta u zapadnim zemljama leži upravo u činjenici da je uspio da dovede do promjene svijesti i da širu javnost učini blagonaklonom prema postavljenim zahtjevima. Mnoge vladine institucije i organizacije – profesionalna udruženja, crkve i sindikati – odobravale su većinu tema i zahtjeva, feminizam je dobrim dijelom postao dio *mainstream*-a i dolazi do nastanka fenomena koji je poznat kao femokratija – ulazak stručnjakinja feminističke orijentacije u vladina tijela i agencije. Femokratija predstavlja most koji povezuje ženske aktivistkinje sa institucionalnim strukturama, i neke autorke, naročito iz skandinavskih zemalja, ističu da dolazi do kombinacije feminističke politike „odozgo“ i feminističke politike „odozdo“ što rezultira u proširivanju političke participacije žena i njihovom uključivanju u aktivno građanstvo.³¹¹ Međutim, otvara se pitanje da li ova institu-

310 v.D. Majstorović, V. Turjačanin, „Predstavljanje žena u bosanskohercegovačkim dnevnim novinama: rodna i etnička podvojenost društva“, u: N. M. Bamburać, T. Jusić, A. Isanović (ur.), *Stereotipizacija: Predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*, str. 86, 103-104.

311 Barbara Hobson, „Feminist Theorizing and Feminisms in Political Sociology“, in: T. Janonski et al (eds.), *The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies and Globalization*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, p. 147.

cionalizacija suzbija oštrinu ženskog pokreta i da li, uprkos profesionalizaciji i ekspertizi, dolazi do gubljenja autonomije ženskog pokreta u odnosu na institucionalnu moć, te su neke radikalne grupe smatrale da je upravo zbog toga došlo do slabljenja pokreta.³¹²

Uprkos ovim nedoumicama, do uspona tzv. femokratije ne bi došlo bez legitimiteta koji je pokret stekao u očima javnosti i masovne i kreativne energije koju je uspio da okupi. Kada je o Bosni i Hercegovini riječ, postojanje neke kritične mase je više nego upitno. Ističe se da se usljed nepostojanja šire socijalne baze, ženske grupe u BiH ali i drugim tranzicionim zemljama okreću profesionalizaciji i samima sebi, a što je podstakla i politika međunarodnog faktora koji radi na promociji *gender* akcionih planova preko tzv. projekata u okviru paradigme *top-down empowerment*. No, po nekim tumačenjima na svjetskoj ravni profesionalizacija društvenih pokreta smatra se bitno strategijom njegove mobilizacije.³¹³ Pokreti otvaraju prostore za razvoj profesionalne karijere ljudi, naročito stručnjaka/inja, koji se u svom angažmanu kreću na relaciji vladinih institucija, agencija, univerziteta, fondacija, lokalnih organizacija i dr., što omogućava priliv različitih resursa, uključujući i finansijske i stalnu profilaciju ideja.³¹⁴

Da bismo stekli dublji uvid u složenost ovog fenomena u postdejtonskom BiH kontekstu, postavili smo pitanja u upitnicima i tokom intervjuva, a koja se tiču ne/postojanja šire socijalne baze ženskog pokreta. Na pitanje Ženska populacija u BiH nema dovoljno razvijenu svijest o važnosti ženskog aktivizma, dobili smo frekvencije koje pokazuju da se faktički čak 87,9% aktivistkinja slaže sa navedenim stavom, a ne slaže samo 3,8%. Ono što je zanimljivo je da je manje kritički stav bio izražen kada je riječ o odnosu medija i vlasti prema ženskom aktivizmu.

I razgovori sa aktivistkinjama kao da potvrđuju, doduše nešto

312 V. Gosse, *Rethinking the New Left: An Interpretative History*, p. 163.

313 J. Craig Jankins, William Form, „Social Movements and Social Changes“, u: Thomas Jasinski et al (eds.), *The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies and Globalization*, p. 336.

314 Kejt Neš, *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika i moć*, Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 137.

iznijansiranije imajući u vidu širi kontekst i splet faktora koji potkrepljuju navedene tvrdnje, dok se u upitnicima pitanja postavljaju odvojeno po varijablama odnosno indikatorima. Npr.:

„Projektna limitiranost jeste veliki problem, a generalno, problem je i kako mi doživljavamo rad u NVO. Mene je npr. jedna starija žena pitala da volontira kod nas i to je stvarno super ali i rijetko jer većina ljudi misli da će od volontiranja dobiti neku materijalnu korist, nema svijesti da možeš da dođeš i svoje slobodno vrijeme iskoristiš za opšte dobro bez neke nadoknade.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Banjaluke

Slično je elaborirala i aktivistkinja iz Mostara, kada je, između ostalih, postavljeno pitanje o postojanju ženskog pokreta. Ova aktivistkinja je istakla da je ženski pokret nešto dragovoljno, što je proizašlo iz potreba, i da one stalno moraju da podstiču građanke da učestvuju u nekim aktivnostima što ukazuje na nedostatak svijesti kada je generalno o ženskoj populaciji riječ. I aktivistkinja iz Stoca je npr. istakla da su žene masovno posjećivale seminare dok su dobijale dnevnice, a kad je to postalo nemoguće, zbog ograničenosti sredstava, došlo je do velikog pada učešća u ovakvim aktivnostima.

No, kao što neke studije civilnog društva u BiH pokazuju, to je i posljedica opšteg siromaštva i deprivacije koja sputava volonterski rad *en general*, te građanke i građani, u stalnoj borbi za preživljavanje, nisu u mogućnosti da se u značajnijem broju okupe oko različitih pokreta i inicijativa. Po mišljenju Slave Kukića, u zemlji sa više od 50% nezaposlenih naprosto je neprirodno očekivati neki veći zamah volonterskog rada.³¹⁵ Iako ne bez osnova, ovakva argumentacija se može posmatrati i kao racionalizacija za nepovoljno stanje, jer se uključivanjem u različite aktivnosti može raditi na poboljšanju, ako ne i preobražaju sistematskog stanja sveopšte deprivacije. Odgovornost za nedovoljnu masovnost ženskog pokreta leži i u samim oblicima djelovanja ženskih grupa i uopšte civilnog društva. Usmjereno-

315 Slavo Kukić, „Perspektive razvoja civilnog društva“, u: M. Mrđa (ur.), *Civilno društvo i lokalna demokratija*, Centar za promociju civilnoga društva, Sarajevo, 2001, str. 58.

st ka donatorima i vlastima kao izvorima finansiranja odvaja mnoge NVOe od samih građanki i građana čiji se aktivizam i entuzijizam treba dinamizirati, u protivnom značajni ljudski i društveni resursi odlaze u nepovrat.³¹⁶ Po nekim tumačenjima, *profesionalizovane ženske grupe imaju ulogu medijatora između vlasti i širih društvenih zahteva, „prevodeći“ opozicione zahtjeve na način da oni mogu postati objekt državne administracije, što može odvesti u depolitizaciju zahtjeva koji dolaze odozdo i do otupljivanja transformativne ostrice feminizma*³¹⁷ (Podvukla Z.P.M.).

Iako ženske grupe rade po principima umrežavanja, oni koji su van ovih mreža lišeni su potrebnih informacija i resursa budući da, kao što je Elise Helms u svojoj studiji pokazala, ženske mreže funkcionišu kao zatvoreni, i međusobno povezani profesionalizovani koncentrični krugovi.³¹⁸ Glavni kanali mreža uspostavljaju se preko interneta, koji nudi mogućnost za drukčije oblike komunikacije, dijeljenje informacija i iskustava, ali se još uvijek ne može govoriti, po mišljenju Ivane Dračo, o e-topiji iako postoje naznake otvaranja imaginarnog, „drugog prostora“ koji je strastven, ironičan, duhovit ali ujedno i podložan penetraciji virtuelnih voajera.³¹⁹ Uprkos tome, kao što navodi ista autorica pozivajući se na Slavoju Žižek, „puka potencija“ posjeduje izvesnu aktualnost u samoj svojoj sposobnosti da se omogući.³²⁰ Stoga je potrebno više raditi i na transparentnosti i povezivanju kroz načela otvorenosti i ne pozivati se pojednostavljeno na opšta mjesta kao što su nerazvijena svijest, siromaštvo, apatija i sl. Time bi se, kako ističe Jasmina Husanović, rubni dijelovi

316 v. Fadil Šero i Milan Mrđa, „Osvrt na današnju sliku i dostignuti nivo razvoja nevladinog sektora u BiH“, u: M. Mrđa, (ur.), *Civilno društvo i lokalna demokratija*, Centar za promociju civilnoga društva, Sarajevo, 2001, str. 118.

317 Alisson M. Jagger, „Arenas of Citizenship: Civil Society, the State, and the Global Order, in Marilyn Friedman (Ed.), *Women and Citizenship*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2005, p. 100.

318 E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future*, p. 43.

319 v: Ivana Dračo, „Feministička pobuna na mreži“, u: A. Zaharijević (prir.), *Neko je rekao feminizam*, str. 304, 310–311.

320 Ibid

približili središnjim i došlo bi do neophodnog produbljivanja moralnih i političkih granica³²¹ koje su neophodne da bi pokret okupio širu socijalnu bazu. Činjenica da se u aktivističkom i projektnom žargonu tzv. „obične žene“ često nazivaju korisnice, ukazuje na opravdanost ovakvih zahtjeva, imajući takođe u vidu činjenicu da su istraživanja u tzv. zemljama u razvoju pokazala da se na ovaj način samo potvrđuju i reprodukuju odnosi nejednakosti u društvu, čime se sputava unutrašnja demokratija ženskog pokreta i otupljuje njegova kontrakulturna oštrica. Kao što je primijetila Christina Ewig, između rada sa ženama koje su u depriviranom položaju i njihovog učešća u donošenju odluka koje se tiču ovih aktivnosti ne postoji znak jednakosti³²², što pojačava navodnu apatičnost ženske populacije *en general*.

3.4.4. Pitanje donatorskih politika

Poseban segment okruženja čine i strani donatori, bez čijeg bi se angažmana kao što je većina aktivistkinja rekla, malo moglo promijeniti u našem društvu. No, ostaje problem to što strani donatori nameću dnevni red civilnog društva, te nema dovoljno prostora za kreativnost i samoinicijativu. Sa tim se složilo čak 65,1% aktivistkinja, a 24,2% je izrazilo ambivalentan stav prema tome. Imajući u vidu značaj ovog pitanja, putem dubinskih intervjuva, imali smo namjeru „raščiniti“ ovakve stavove imajući u vidu „priznanja“ izrečena tokom intervjuva da se bez strane podrške malo toga može postići u BiH kada je o rodnoj ravnopravnosti riječ:

„(...) Tu su i Američka ambasada i EU, stranke ih uvažavaju kada je riječ o projektima, vi ćete lakše otvoriti vrata neke

321 J. Husanović, „Diskurs i/ili praksa“, u: Đurđa Knežević et al (ur.), *Seminar. Žene i politika: Feminizmi na istočni način*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000, str. 43.

322 Christina Ewig „The Strengths and Limits of the NGO Women’s Movement Model: Shaping Nicaragua’s Democratic Institutions“, *Latin American Research Review*, 34/3, p. 97.

institucije kada kažete da iza ovog projekta stoji Američka ambasada ili Evropska komisija, uglavnom to pali (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Mostara

I pored zahvalnosti na podršci donatorskih organizacija³²³, aktivistkinje su svjesne problema koji nastaju iz ovakvog mehanizama djelovanja, i na negativne efekte koji iz ovih mehanizama slijede. Najveći problem je npr. „da je sve postalo projekat“:

„Gdje je otišao aktivizam, nema ga, svi projekti ženski su nastali iz aktivizma a šta su danas – puka projektizacija (...) Stoga mi ne nedostaje rat već mi nedostaje ona voljnost, entuzijazam i pripadnost. Sad svi obavljaju nekakve projekte. Mi bismo se prije nalazile, razgovarale na prostoru bivše Jugoslavije a sad se ne možemo naći ni u svom gradu (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

Takođe, poseban problem je činjenica da se ne mogu značajne promjene i aktivnosti sprovesti u ograničenom, „projektom“ periodu određenom od strane donatora.

„Ne možete vi sa 50 tisuća za godinu dana nešto bitno promijeniti, jer je područje rada takvo, raditi na promijeni svijesti, donošenju zakona a to je vrlo teško. Ti kratki periodi implementacije projekta, a vrlo je nezahvalno nešto započeti, npr. sretnu Vas korisnice i pitaju dokle je ono naše (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Mostara

„Zavisnost od donacija je veliki problem jer npr. imaš neku projektnu aktivnost koja je super, fenomenalna, koja je 'boli glava' ali koja traži više od onog vremena koji donatori odrede. Sve je teže i teže te postoje neke stvari za koje su CURE odlučile nećemo nikad dopustiti da donatori utiču na nas pa

323 Predsjednica jednog udruženja je tako tokom intervjua u par navrata isticala koliko je npr. zahvalna OSCE-u na saradnji i podršci, i da je posebno ponosna na činjenicu da su im iz OSCE-a u više navrata ukazali da su im one najbolje organizacija.

tako samostalno organizujemo 'Pitchwise' festival, to nije nikakva projektna aktivnost (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

Zatim, jedan od problema je što su sredstva za ovakve aktivnosti iz godine u godinu sve manja.

„Mi smo svjesne da se donatori sve više povlače sa terena (...) Dosta je uloženo sredstava, ali se nisu uradili neki bitni pomaci. Budžeti su smanjeni, programi koje planiramo za 2012. su manji od onih od prethodnih godina (...) 2011. godina nam je baš 'čupava', sve je to borba za opstanak, živimo na kašičicu, odrazila se svjetska kriza na svim nivoima, i mislim da nam negativni efekti tek predstoje jer i prije krize stvari ovdje nisu funkcionisale.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Trebinja

Navodi se i činjenica da donatori imaju svoje prioritete i programe na koje lokalne organizacije ne mogu uticati, a kao jedini izuzetak koji potvrđuje pravilo navodi se švedska fondacija Kvinna Til Kvinna koja je uvijek imala veći senzibilitet prema potrebama samih organizacija kao i problemima koje same aktivistkinje lociraju kao bitne budući da su one te koje ovdje žive i rade na terenu, a sa čim strani donatori nemaju realan dodir i živ odnos.

„Što se tiče donatora primjetno je da je smanjena ponuda, a mi na to ne možemo uticati. Mi smo kao potencijalni kandidat oslonjeni na fondove EU i država bi se na to trebala fokusirati. Međutim, IPA fondovi se fokusiraju na turizam, srednje poduzetništvo i socijalnu koheziju, a mi iz NVOa na to ne možemo puno uticati (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Bihaća

„Projektizacija jest problem i društva i donatora koji donesu pare pa uslovljavaju šta se treba raditi, malo je donatora koji rade kao npr. Tinna Til Kvinna iz Švedske, one nikad nisu

nametale već su pitale šta je Vama potrebno i značajno.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Banjaluke

Hronična zavisnost od donatorskog faktora koji dolazi spolja sprovodi se i kroz diskurs, aktivistkinja iz Nahle je na fukoovski način eksplicitno formulisala kako ovakva jedna proizvodnja moći i zavisnosti funkcioniše, i kako je (ne)moć položena u govor, a koju sami aktivisti/kinje reprodukuju, a koja često deluje odbojno široj javnosti koja ovakav jedan diskurs doživljava kao nešto strano i nametnuto:

„Zavisnost se stvori, evo rodna ravnopravnost je tipični primjer, gdje zbog npr. američkih donatora organizacije su preuzele taj njihov diskurs tipa 'copy paste', a mi ne možemo bukvalno preuzeti američki diskurs o rodnoj ravnopravnosti. Ne kažem da je to a priori loše ali je smiješno gledati kako neki naši govore neke stvari iz kojih izbija taj diskurs koji nije prilagođen našem društvu, i to onda stvara čak i revolt kod ljudi a to je posljednje što bi nam trebalo (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

I dalje, manje organizacije koje nisu uspjele da se izbore za svoje mesto u projektnoj raspodjeli, pa i svojervrsnoj distribuciji moći unutar civilnog društva, takođe su nezadovoljne postojećim stanjem usljed navedene projektizacije. Riječ *projekat* ih nerijetko asocira na nepotizam, korupciju i slične negativne pojave koje i inače postoje u BiH društvu³²⁴:

„U zadnje vrijeme ja nit pratim više projekte nit hoću, jer nama i 50 KM predstavlja puno, dok izganjaš papirologiju, potrošimo pare a nema ništa od toga. Sad i ne apliciramo

324 Za vrijeme jednog od intervjua i po završetku razgovora, nakon što je diktafon bio isključen, jedna od prisutnih aktivistkinja je sa puno gorčine napomenula neki od slučajeva projektne krađe. Po njenim riječima, osoba koja je radila na odabiru projekta je njihov projekat dala drugom udruženju, a da organizacija koja je aplicirala nije bila uopšte obavještena o sudbini projekta, osim šturog e- maila u kojem se izražava žaljenje da projekat nije prošao.

više dok se nešto ne promijeni. A dešava se da se napravi dobar projekat i priloži, on zna završiti u drugom udruženju pod drugim imenom.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Zenice

„Mi smo na marginama projekata (...) Jake organizacije sve drže i njih donatori nerijetko unaprijed izaberu i zovu ih da konkurišu (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Kaknja

Manje organizacije, kao i tzv. jake organizacije u manjim mjestima koje imaju svoje projekte, ali još nisu dostigle visok nivo projektizacije i profesionalne profilacije kao neke jake organizacije u Sarajevu i Banjoj Luci, ističu takođe da neki donatori traže da organizacija ima stalno zaposlene. Ovakav pristup je pogrešan, jer angažman u civilnom društvu treba da počiva na dobrovoljnom, volonterskom radu i takva jedna politika sprečava istinsku profilaciju civilnog društva u BiH:

„Nama je npr. problem što nemamo stalno zaposlene i to se nekad ističe od nekih donatora da takve organizacije nisu ozbiljne, ali ja garantujem da mi kao volonterke radimo i dajemo mnogo više jer nama ne kuca radno vrijeme i to je ljubav i iz ljubavi se radi.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Dervente

Projektizacija i donatorske politike su problem koje sve aktivistkinje lociraju, proživljavaju i preživljavaju na vlastiti način. Ovakve politike ne doprinose razvoju svijesti o potrebi slobodnog angažmana u civilnom društvu budući da je izuzetno rijetko da se neko javi i angažuje ne očekujući nikakvu materijalnu nadoknadu za tzv. „volonterski rad“ u nekom udruženju.

„Projektna limitiranost jeste veliki problem, a generalno, problem je i kako mi doživljavamo rad u NVO. Mene je npr. jedna starija žena pitala da volontira kod nas i to je stvarno

super ali i rijetko, jer većina ljudi misli da će od volontiranja dobiti neku materijalnu korist, nema svijesti da možeš da dođeš i svoje slobodno vrijeme iskoristiš za opšte dobro bez neke nadoknade. I to je sve povezano, jer ako nama ne prođe dovoljno projekata da platimo zaposlene to dovodi u pitanje opstanak organizacije. Nema još svijesti pa OK, ako projekat i ne prođe mi možemo raditi masu nekih drugih stvari. Još smo daleko od toga, jer sve ovo je za nas još novo. Građansko udruživanje je još novo za ljude, prije rata imali smo samo crveni krst i folklorna društva pa smo još zatečeni kako da se sa tim nosimo.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Banjaluke

Kao što navedeni segment istraživanja ukazuje, ženski pokret u BiH djeluje u složenom i ambivalentnom okruženju. Vlast je sa jedne strane podložna kritici, a s druge strane se od nje očekuje i iščekuje veća rodna senzibilnost i podrška te su i stavovi prema vlasti podijeljeni. Mediji su skloni senzacionalizmu i stereotipizaciji, ali nisu prisutni jednoobrazni već raspolučeni stavovi, koji svakako zavise od različitih iskustava u saradnji sa vlastima i medijima, kao i u činjenici da su u možda kritičkiji stavovi „zatupljeni“ jer su prepoznati neki potencijali od strane nekih predstavnika/ca vlasti i nekih predstavnika/ca sedme sile. Ono što je zanimljivo jeste prilično negativna percepcija uloge stranih donatora, ali su dubinski intervjui ukazali na svojevrsnu raspetost ženskog aktivizma između podrške koju dobijaju od međunarodne zajednice i težnji da same artikuliraju vlastite potrebe i prioritete. U ovako jednom složenom okruženju, izvjesno je da nije lako snaći se i ustrajati na tegobnom putu izgradnje rodnoravnopravnog društva.

Na tragu toga, temeljno pitanje koje smo pokušali da adresiramo je da li ženske inicijative, usmjerene prema dobijanju pomoći od međunarodne zajednice i stranih fondacija i prilagođavanju njihovim ciljevima, postaju suviše dekontekstualizovane i dio *top-down gender mainstream-a*. Na štetnost ovakvog esencijalističkog koncep-

ta ukazano je na više mjesta, budući da on parcijalno obezbjeđuje inkluziju žena u društvu, ali ih u isto vrijeme onemoćava i marginalizuje. Brojne aktivistkinje i teoretičarke iz tzv. nerazvijenih zemalja ukazale su da rukovođenje modelima odozgo korumpira i manipuliše njihove vlastite inicijative i sprečava u izgradnji vlastitog identiteta.³²⁵ I žene iz inostranstva koje su djelovale kao donatorke ukazuju na ograničenosti vlastitog, „razmaženog“ pristupa koje su sa sobom donele u BiH, gdje se sam pristup i ne propituje već se, na osnovu unaprijed izvučenih zaključaka, odabire „dobro uhodani put 'komocije za nerazumijevanje prilika'“.³²⁶ U zemljama koje prelaze put iz nekadašnjeg socijalističkog u liberalno-demokratsko društvo, brojne ženske inicijative koje su nastale vodile su politiku prilagođavanja stranim donatorima, čime je došlo do jačanja kompeticije između samih ženskih inicijativa, fragmentacije i ekskluzivizma radi dobijanja strane pomoći, i na štetu političke mobilizacije žena i šireg društva uopšte.³²⁷ Efikasnost i menadžerske sposobnosti postaju najtraženija „roba“ na, uslovno rečeno, tržištu civilnog društva. Ovaj aspekt se posebno obrušava na BiH društvo, čiji opstanak zavisi od međunarodnog asistencijalizma a što dodatno umrtvljuje ljudske potencijale društva, devastira socijalni kapital i ograničava razvoj emancipativnih politika, uključujući i rodne.³²⁸ Ženski pokret u BiH prikliješten je i ukalopljen u okvire

325 Andrea Cornwall, Elizabeth Harrison and Ann Whitehead (Eds.), *Feminism in Development: Contradictions, Contestations and Challenges*, Zed Books, London and New York, 2007, p. 32.

326 Azra Džajić-Weber, „Suptilna teškoća bosanskog feminizma“, u: S. Gavrić i H. Stojić (ur.), *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga. Žene u Bosni i Hercegovini*, str. 75-76.

327 Barbara Einhorn and Charlie Sever, „Gender, Civil Society and Women's Movements in Central and Eastern Europe“, in: Francisca de Hann, Krasimira Daskalova and Anna Luotfi (Eds.), *A Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminism: Central, Eastern and South-Eastern Europe*, Central European University Press, Budapest and New York, 2006, p. 34.

328 Nada Ler-Sofronić, „Fragmenti o demokratiji, tranziciji, civilnom društvu i ženi“, u: S. Gavrić i H. Stojić (ur.), *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga. Žene u Bosni i Hercegovini*, str. 92.

(inter)nacionalnih režima upravljanja koji ga primoravaju da djeluje po određenim principima tehnokratske performativnosti, te se zajedništva, solidarnosti i nove emancipativne politike tek trebaju rasplesti.³²⁹ Otpori i kritičke refleksije koje su same aktivistkinje izrazile prema etnopolitičkim i (neo)liberalnim režimima istine, ukazuju da se, uprkos ograničenjima usljed zakona djelovanja koja su jednim dijelom nametnuta „odozgo“, otvaraju prostori kritičke, emancipativne nade i nove političke senzibilizacije. Jer, politika se ne može svesti samo na racionalnost, budući da upravo ukazuje i demistifikuje granice te iste racionalnosti³³⁰, ovoga puta projektne. Kontroverze ženskog pokreta BiH ne leže samo u načinu djelovanja i vladajućim percepcijama koje su prisutne kod ženskih grupa i aktivistkinja, već se kroz njih prelamaju globalni, regionalni i lokalni problemi, frakture i hijerarhije. Ideologija globalizma i popularna stajalište o kraju istorije umrtvljuju potencijale za političku akciju i ne predviđaju budućnost mnogo drukčijom nego što nam je sadašnjost.³³¹

3.4.5. Solidarnost oko WUNC obilježja?³³²

Projektizacija se ne reflektuje samo na probleme djelovanja svake organizacije odnosno ženske grupe ponaosob, već ostavlja

329 J. Husanović, „Feminističke ekskurzije, transversalnosti, traverzije: o punoljetnim iskustvima solidarnosti i zajedništva u proizvodnji znanja i emancipativnoj politici“, str. 50.

330 C. Mouffe, *The Return of the Political*, p. 115.

331 Nada Ler-Sofronić, „Fašizam danas: žene između vjerskog i tržišnog fundamentalizma“, *Zeničke svestke*, br. 7, juni 2008, str. 135.

332 Po stanovištu poznatog teoretičara društvenih pokreta Tilija, a kao što je već istaknuto, društveni pokreti imaju šarolik repertoar koji karakteriše: W- *worthiness* (Vrijednost ciljeva za koje se pokreti zalažu ne samo za sebe već i za širu društvenu zajednicu), U- *Unity* (jedinstvo oko ciljeva pokreta), N- *number* (da pokreti obuhvataju veliki broj ljudi, aktivista i aktivistkinja pokreta, formalnih i neformalnih grupa, mreža i koalicija), C- *commitment* (predanost i posvjećenost vrijednostima i ciljevima pokreta).

posljedice i na međusobnu saradnju ženskih grupa, koja prijeti da se svede isključivo na projektnu saradnju. No, nedvojbeno je da je bez saradnje i solidarnosti upitno da li postoji ženski pokret, budući da solidarnost inkorporira osjećaj pripadnosti kolektivu, omogućava individuama da prepoznaju svoj društveni položaj u drugom i podstiče na zajednički društveno-politički angažman.

Solidarnost je utoliko bitna budući da u BiH dominiraju redukcionistički i atomistički pogledi na civilno društvo kao takvo. U zdravorazumskim percepcijama polazi se od stanovišta da civilno društvo čine NVO-i koje postoje i djeluju disperzivno u društvenom prostoru i za čije djelovanje nije od suštinske važnosti postojanje dublje interakcije i trajnijih odnosa između različitih inicijativa i organizacija građanskog društva. Solidarnost je direktno povezana i sa pitanjima posvećenosti (*commitment*), budući da se bez svijesti o pripadnosti kolektivu ne može razviti osećaj afektivne vezanosti i moralne privrženosti koja podstiče „individualno investiranje“ u pokret.³³³ Solidarnost je ta koja dodatno podstiče posvijećenost, solo djelovanje je unaprijed osuđeno na neuspjeh, a zajedničko djelovanje čak i kad se željeni rezultati ne ostvare pomaže u održavanju aktivizma i potrebne energije za dalje delovanje. Kako je riječ o složenoj varijabli kroz koju se ukrštaju različiti indikatori (tzv. WUNC obilježja), u ovom dijelu smo se oslonili na eksplanaciju nauštrb puke deskripcije koju smo koristili u kvantitativnom segmentu istraživanja da bismo dobili presjek stanja analizirane pojave.

Analizirani intervjui sa aktivistkinjama pokazuju da su one svjesne problema (ne)solidarnosti između različitih ženskih grupa, te da one same ne usvajaju ovu redukcionističku definiciju civilnog društva. Djelujući i sazrijevajući kroz ovo djelovanje, razvila se i svijest da se partikularnim djelovanjem ne može doprineti suštinskim, temeljnim promjenama društva. Kako je rad u NVO-ima oblik djelatnosti bez definisanog radnog vremena i koji prožima

333 Scott A. Hunt, Robert D. Benford, Collective identity, solidarity, and commitment., u: D. A. Snow, S. A. Soule, H. Kriesi (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, p. 440.

cijelo ljudsko biće i egzistenciju, aktivistkinje odbacuju ovakvu jednu percepciju. Omoćavanje i osnaživanje žena uvijek je počinjalo kroz susret, razgovor i razmjenu iskustva i mišljenja i održavanje ovakvih susreta stvara prostor za dalje osnaživanje i čini aktivizam prohodnijim, održivijim, trajnijim. Pogotovu u okolnostima problema tzv. sagorevanja (*burn out*) kada se u borbi za društvene promjene mnoge aktivistkinje susreću sa brojnim preprekama, pa im solidarnost pomaže u održavanju aktivističke energije na potrebnom intenzitetu. Međutim, one uviđaju i otklon između onoga šta bi civilno društvo i ženski pokret trebao biti i onoga što on zaista jeste u postojećem kontekstu. Tu i tamo se navode primjeri saradnje sa određenim ženskim grupama koje dolaze iz istog mjesta ili regije, a istovremeno se ističe da je često lakše uspostaviti saradnju sa grupama iz susjednih zemalja nego unutar BiH zbog prisutnog animoziteta između BiH ženskih grupa i/ili liderica, ali i činjenice da postojeće uređenje zemlje nameće određena pravila djelovanja u skladu sa postojećom entitetskom strukturom.

U velikoj većini slučajeva aktivistkinje ističu da nisu one te koje podstiču animozitet, nesolidarnosti i kompeticiju, već da ih, naprotiv, raduje uspjeh svake ženske organizacije i da su one same predane i posvećene vrijednostima saradnje i solidarnosti.

„Ja ovo radim već 15 godina, ja lično cijenim i radujem se uspjehu svake NVO i ja nemam surevnjivost, jer mi ne radi-mo za sebe već za građane“.

Intervjuisana aktivistkinja iz Banjaluke

Aktivistkinje navode da je saradnja nerijetko samo formalna i da iz bezbroj aktivističkih mreža, koje su formirane u proteklom periodu i u koje je većina uključena, nije proizašao neki novi, dublji kvalitet i smisao odnosa koji bi nedvojbeno asocirao i upućivao na zaključak da je riječ o saradnji i solidarnosti:

„Ja bih voljela i stalno postoje pokušaji da se uspostavi neka masa, evo postoji oko šest mreža žena u BiH ali šta rade te mreže, po kojim pitanjima one reagiraju, eto ja to pitam.

Mi smo ti npr. članica u svakoj toj mreži ali šta to znači, nemaš svijesnost o tome ni u ... niti u bilo kojoj organizaciji. O kojem smo problem reagirale (...) tako da su mi i mreže postale projekt(...)"

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

U pojedinim situacijama, surevnjivost otvoreno izbija što nerijetko otvara pitanja o samom smislu djelovanja i daljem smjeru kretanja ženskog aktivizma:

„(...)Meni je doslovce direktorica iz (...) rekla mene to ne zanima, ja imam sredstva obezbijedena, meni ne trebaju druge ženske organizacije, ja znam da je Italijani finansiraju – znam njihov rad od '95, ali toliku bezobraztinu pokazati na takav način, to je za mene bio šok (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

Manje organizacije, koje su kako njihove članice navode na margini projekata, ističu da je saradnja loša i da su one same nezadovoljne načinom na koji su tretirane od strane drugih, tzv. velikih i jakih organizacija, koje ih ignorišu i ne uključuju u svoje aktivnosti. Nedovoljna saradnja takođe vodi do daljeg rasparčavanja pokreta budući da usljed nedovoljnog uključivanja šire mase u aktivnosti postojećih organizacija stvaraju nove organizacije, što dalje vodi u razmrvljenost i „usitnjava“ aktivizam.

„Tražile smo tako da nas neke ženske organizacije uzmu kao partnere ali nikad ništa. U Zenici je poslije nas registrovano još sličnih udruženja, a mislim da su se neka i ugasila, i problem je taj što smo mi rasparčane jer vlada mišljenje kad one mogu što ne bih i ja.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Zenice

Kuriozitet predstavlja stav aktivistkinje ženskog centra Nahla koja okuplja muslimanke-vjernice i koja ističe da su tzv. *faith-based* organizacije odbačene od strane *mainstream* civilnog društva koje

je rukovođeno sekularističkom paradigmom da religija nije poželja u političkom i javnom životu. To vodi brojnim negativnim konsekvencama budući da se aktivistički potencijali vjernica suzbijaju, a ove žene se dodatno getoiziraju i umjesto da ih se podstakne, one se povlače iz javnog života.

„Čini mi se da u društvu religija nije poželjna u javnom diskursu, do jednog nivou je prihvatljivo – kada je riječ o vjerskim praznicima npr. Bajramu a u smislu punog participiranja religije u društvenom životu to je mislim neprihvatljivo. Tako da žene koje su vjernice praktikantice ne osjećaju otvorenost da participiraju u javnom životu, te se te žene više getoiziraju, okreću se jedna drugoj, svojim organizacijama ili prostorima djelovanja, vjerovatno i zbog situacije u kojoj su rasle gdje im je govoreno da žena manje vrijedna što je slučaj u svim našim vjerskim zajednicama. Onda one koje nose maramu to im automatski otežava mnoge stvari i angažman, jer društvo, mislim, mainstream civilni sektor ne dozvoljava tim ženama da se uključe i budu dio toga a sa druge strane i one ne pokušavaju zbog otpora i nedostatka samopouzdanja. Mislim da je to šteta, one više imaju neformalne organizacije gdje se druže ali ne idu dovoljno u javnost i ne uključuju se u mainstream civilno društvo (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

Neke aktivistkinje daju iznijansirani pogled ističući da pitanje saradnje zavisi od tipa organizacije, njene misije i posvećenosti ciljevima. Ističe se da je poslije dugog niza godina u aktivizmu prepoznato ko istinski radi a „ko lovi u mutnom“, kao i da je surevnjivost i konkurencija mnogo manje izraženija nego što je ranije bio slučaj.

„Mi imamo dobru saradnju sa ženskim organizacijama iz BiH i regiona, ali ne može se generalizirati (...) 15 godina je od završetka rata i znamo se među sobom u pokretu, ko trči za parama i ko je posvećen ciljevima te sarađujemo sa

kolegicama koje sa nama godinama surađuju. Pomagale smo mlađe grupe u razvoju i radu, neke organizacije se osnivaju i brzo gase, ali to je zato što nisu imale posvećenost već su trčale za projektima.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Banjaluke

Pri tome, postoje i organizacije koje uopšte ne apliciraju i nemaju konkretne aktivnosti budući da samo okupljaju žene iz određene lokalne sredine na druženje, te se pitanje saradnje između različitih ženskih grupa njima i ne nameće kao bitno.

„Postoje ženske organizacije kod kojih postoji konkurencija, postoje ženske organizacije kod kojih ne postoji konkurencija i postoje ženske organizacije koje apsolutno nemaju donatora. Jednostavno rade u fazi da se okupljaju, druže, pričaju, razmenjuju iskustva i uopće nemaju želje da apliciraju da dobijaju donacije.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

Na kvalitet saradnje utiče i činjenica da još nije došlo do suočavanja sa prošlošću, pa mnoga nerazjašnjena pitanja i dalje „vise u zraku“. Iako žene nisu te koje su inicirale i učestvovalе u ratnohušakačkim i ratnim politikama, problemi neriješenih a nagomilanih nacionalnih pitanja i animoziteta, trauma i frustracija, odražavaju se i na njihov rad i na komunikaciju između aktivistkinja. Iako je organizovano dosta aktivnosti i projekata tzv. pomirenja, oni nisu doveli do dubljeg suočavanja sa ratnim traumama što se reflektuje i na nedostatku povjerenja između samih ženskih organizacija:

„Mi kao organizacije nismo sjele, radile smo sa ženama na pomirenju ali nismo to kao organizacije uradile. To između nas stalno visi, da li ću ja nešto reći a ti ćeš se uvrijediti jer si to, e pa ja sad neću to reći da ne bih tebe povrijedila. Mi se stalno ustežemo da se neko ne uvrijedi, nismo prošle stadij da smo sigurne jedne u druge (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Višegrada

Pitanje solidarnosti se ne tiče samo oblika interakcije između različitih grupa, već i unutar svake od grupa i organizacija, s obzirom da i u njima postoje formalni i neformalni kanali moći i uticaja. Kao što je navedeno u dijelu koji se tiče elitizma (3.4.2), uočeno je od strane pojedinih aktivistkinja da postoji surevnjivost i svojevrсни oblici sputavanja mladih aktivistkinja od strane starijih borkinja, kojima se spočitava nedovoljna posvećenost i priključivanje pokretu iz ekstrinzičnih (zarada, sticanje kontakta i sl.), a ne intrinzičnih motiva (kao što su samoaktualizacija, samorealizacija, rad za širu društvenu dobrobit itd.). Razlozi su dijelom strukturalne prirode jer proizlaze iz načina distribucije moći u civilnom društvu, a na šta je već ukazano, a djelom i psihološke budući da, kao što je jedna aktivistkinja istakla, pionirke poslije toliko dugog, posvećenog i predanog rada ne nailaze na dovoljno priznanja i takođe često sebi prebacuju stvarne i percipirane neuspjehe bh. ženskog pokreta.

Sve to ukazuje da je pitanje solidarnosti složeno i da se, na osnovu obavljenih razgovora, može zaključiti da je saradnja učeurena u formu zajedničke projektne implementacije, te je kao takva rezultat prozaične potrebe za lakšim dobijanjem donacija odnosno bolje projektne implementacije. Solidarnost se tako svodi na kalkulaciju izbora i interesa umjesto da reflektuje postojanje pozitivnih osjećaja prema članovima/icama određene grupe. Solidarnost je nešto što se ne samo opaža, već i osjeća. Utoliko više su izjave i ispovijesti aktivistkinja relevantne, s obzirom da se jedino na taj način može otkriti da li postoji solidarnost u ženskom pokretu, prije nego vanjskim, nazovi neutralnim posmatranjem. Iako su aktivistkinje svjesne vrijednosti ženske solidarnosti, postoji raskorak između ove načelne težnje i stvarne prakse djelovanja ženskih grupa i organizacija. I žensku civilnu scenu karakterišu uspostavljeni kanali moći, uticaja, uspjeha i neuspjeha, koji jedne marginalizuju i čine „neatraktivnim“ partnerom, a druge guraju u prvi plan. I sama saradnja se događa u ovim okvirima moći i hijerarhije koji su uspostavljeni u civilnom

društvu. „Uspjeh“, pak, ne zavisi samo od ličnog rada i posvećenosti već i od donatorskih politika koje jedne marginalizuju i ne definišu kao ključnog partnera i „civilnog igrača“. U takvom jednom kontekstu i saradnja ne može da preraste u novi kvalitet, budući da je limitirana različitim politikama i protivrječnostima koje obilježavaju razvoj civilnog društva kao takvog u kontekstu postratnog, postdejtonskog BiH društva.³³⁴ Uprkos tome i ograničenjima postojećeg, saradnja i solidarnost su vrijednosti kojima se teži, i na tome treba insistirati i stalno podvlačiti :

„Nama nije svrha da dođemo do kraja projekta već da se dalje širimo, radimo i sarađujemo sa ostalima (...) Mi volimo da nas ima više, da se šire te mreže, jer kad si sam nemaš sa kim da podijeliš ne samo posao već i pozitivna iskustva (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Dervente

3.4.6. U potrazi za velikim F

‘Has feminism turned women into wage-slaves?’,
Daily Telegraph, 2009³³⁵

Jedno od važnih pitanja sprovednog istraživanja predstavlja i odnos prema feminizmu bh. aktivistkinja odnosno pitanje

334 Kao kuriozitet mogu se navesti i lična iskustva koja sam imala dok sam tražila aktivistkinje koje bi se odazvale na intervju, a određen broj njih sam morala zvati i po nekoliko puta. Par organizacija pri tom nije odgovorio ni na e-mail niti je potvrdio učešće u istraživanju nakon obavljenih telefonskih razgovora. Primljen je i e-mail sa sljedećim sadržajem: „Nas se uglavnom sjete kad je neki upitnik u pitanju a preskaču sa projektima u koje bi nas mogli uključiti, čast izuzecima (...)“ Uprkos tome, dotična aktivistkinja se odazvala i sa njom je obavljen razgovor, no njen e-mail direktno referira na probleme nedostatka solidarnosti usljed tzv. projektizacije. U svrhu ubjeđivanja i sama sam se pozivala na žensku solidarnost, ostajući pri tom limitirana potrebama svog istraživačkog „projekta“.

335 Catherine Redfer and Kristin Aune, *Reclaiming the F-Word. The New Feminist Movement*, Zed books, London and New York, p. 3.

feminističkog ideniteta ženskih grupa, borkinja i pokreta u cjelini. Svako poglavlje, pa i ovaj podnaslov započeli smo sa citatima iz knjige *Reclaiming the F-Word. The New Feminist Movement*, a gdje je ukazano na preovladavajući diskurs u zapadnim medijima kada je o feminizmu riječ, a kroz prizmu referentnih štampanih medija kao što su *The Times*, *Observer*, *Daily Telegraph*, *Daily Mail*. Poruke ovih naslova (a koji su dati i na stranicama prije svakog poglavlja), više su nego jasne i ne trebaju neko posebno dekodiranje. Glavna poruka je da je feminizam *passé* i da se svijet danas nalazi u nekom obliku egalitarnog raja.³³⁶

Ovakav jedan diskurs ne predstavlja skorašnju novinu, budući da je svojevrstan zamor pokreta, počev od sredine osamdesetih godina prošlog vijeka, u zapadnim zemljama bio praćen i konzervativnim protivudarom na dostignuća pokreta a u koji su bili uključeni i mediji. Takođe se i u feminističkoj teoriji javlja idejna struja poznata kao postfeminizam. Ona je zasigurno dio postmodernističkog antiesencijalizma i antiepistemologije i tzv. postmodernog zaokreta u društvenim naukama.³³⁷ Izrazito individualistički nastrojen, postfeminizam dovodi u pitanje temeljne postavke feminističke teorije kao i aktivnosti ženskog pokreta, naročito njegov diskurs o ženskoj podređenosti i viktimizaciji. Ovaj svojevrсни kult žrtve je po postfeministkinjama sputao oslobođenje žena jer je, paradoksalno, slavio njihovu ranjivost. Nasuprot tome, ovdje se daje, tačnije proizvodi optimistična slika mlade, pouzdane, zadovoljne žene, ispunjene i u privatnoj i javnoj sferi. Nataša Volter u svojoj knjizi *The New Feminism* tvrdi da, gdje god da se okrene, vidi žene koje su slobodnije i moćnije nego što su žene ikad bile. Nasuprot diktatorske političke korektnosti ženskog pokreta i drugog talasa, na scenu stupaju žene čiji se život ne svodi na feminističke okvire i koje žive jedan slobodan, pragmatičan feminizam, kojeg ne sputavaju ideološke i političke granice, otvoren i za flert sa muškarcima.³³⁸ Insistiranjem

336 Ibidem

337 v. K. Neš, *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika, moć*, str. 42-55.

338 Stephanie Genz and Benjamin A. Brabon, *Postfeminism, Cultural Texts and*

na ženskoj moći, koja je tu samo je treba uzeti, postfeminizam ide ruku pod ruku sa navedenom medijskom politikom prema pokretu i feminizmu³³⁹, i proizvodi klimu da su suštinska pitanja individualnog, a ne društvenog i političkog karaktera.³⁴⁰

Iako se u slučaju bh. feminizma radi o skoro pa upotpunosti drukčijem kontekstu, postoje i određene sličnosti. One se najprije ogledaju u interpretacijama da je socijalizam doveo do prevelike emancipacije žena i da je njihovim „prisilnim“ uključivanjem u javnu sferu razorio brak i porodicu, a time i samo društvo. Takođe, jačanje konzervativnih i desničarskih političkih opcija i pokreta osamdesetih godina na zapadu dogodilo se i na prostoru bivše Jugoslavije. Specifičnost ovdašnjeg antifeminizma se pak ogleda u činjenici da je u socijalizmu feminizam bio posmatran kao buržuaska ideologija, a naše društvo se po riječima intervjuisane teoretičarke – aktivistkinje – još nije oslobodilo tog eha. Pored toga, a na šta ukazuje npr. Elissa Helms, politika stranih donatora u postdejtonskoj BiH nije protežirala grupe jasne i uslovno rečeno radikalne feminističke orijentacije, vjerovatno iz potrebe prilagođavanja lokalnom „mentalitetu“.³⁴¹ S druge strane pak, kao što je jednom prilikom ukazala uposlenica iz *UN Women* koja radi u BiH, postoji otpor prema riječi feminizam pa je možda pragmatičnije ne upotrebljavati samu riječ, ali raditi i istrajavati na feminističkim projektima. Po njenom mišljenju, to nije samo *specificum* BiH, već i mnogih razvijenih zapadnih zemalja.

Da bismo došli do još relevantnijih podataka, postavili smo i pitanja aktivistkinjama u upitnicima i intervjuima, a koja su referentna za bolje razumijevanje ovih varijacija ali i kontradikcija. Distribucija odgovora iz upitnika na pitanje *Da li se smatrate feministkinjom uka-*

Theories, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2009, p.66-67.

339 Sarah Gamble, „Postfeminism“, in. S. Gamble (Ed.), *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*, p. 48.

340 M. Seely, *Fight Like a Girl: How to Be a Fearless Feminist*, p. 5.

341 E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia*, p. 152

zuje da ima više aktivistkinja koje se deklariraju feministkinjom (ukupno 61,4%) od onih koje su ravnodušne prema tome ili čak izjavile „taman posla“, mada odgovor „ponekad, u određenim situacijama“ svakako uključuje probleme oko njegove interpretacije budući da smo i te aktivistkinje svrstali u kategoriju feministkinja (njih 30,3 u odnosu na 30,1% koje su izjavile da su borbene feministkinje).

Da bismo pak provjerili ovu deklarativnu privrženost postavljeno je i pitanje otvorenog tipa, a to je da se navedu imena nekoliko feminističkih teoretičarki, i više je nego interesantno da čak 75,8% ispitanica nije navelo ni jedno ime, što dovodi u pitanje relevantnost ove deklarativne opredijeljenosti. No, s druge strane može se tumačiti i kao svojevrsan jaz između aktivističkog i tzv. akademskog rada kada je o rodnom temama riječ, a koji je često praćen uzajamnim stereotipijama o tzv. salonskom akademskom feminizmu i aktivističkom seminarskom turizmu. Takođe, treba podvući da se radilo o pitanju otvorenog tipa koje traži veći angažman od samih ispitanica i veće investiranje u sam proces istraživanja.³⁴²

Iz analize intervjua kao najrelevantnije izdvojili smo sljedeće: većina aktivistkinja naglašava da je feminizam i dalje sporan pojam u Bosni i Hercegovini, riječ koja budi različite predrasude i „primitivne“ asocijacije budući da asocira na žene koje pale grudnjake ili imaju brkove, ali nemaju porodicu. Feministkinje se nerijetko imenuju „babuskarama“, „lezbačama“ ili frustriranim ženama, koje nemaju muškarca. Feminizam se u društvu doživljava kao *buzzword*, riječ koja kad se izgovori ljudi prestaju slušati. Aktivistkinje ukazuju da je feminizam sporan pojam o kojem se jako malo zna u društvu, a neke ističu i „priznaju“ da i same ne znaju puno o tome.

„O feminizmu se jako malo zna, npr. kaže se feministkinja pa se misli da treba sve muškarce pobiti i takvo mišljenje vlada među masom. Treba se raditi na svijesti i edukaciji šta je feminizam. Po meni treba da postoji feministički pokret ali i ja sama jako malo znam o tome. Više znamo o gejevima

342 Što nije bilo uvijek lako postići budući da su razgovori i ispunjavanje upitnika u pojedinim slučajevima bili prekidani zbog drugih, uglavnom iznenadnih obaveza koje su aktivistkinje imale toga dana.

nego o feminizmu jer je prvo više na TVu (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Zenice

Ističe se takođe da pojam feminizam nije prodro u samo društvo i da ima jako malo žena u društvu koje se tako deklarišu, iz čega se onda zaključuje da je ovaj koncept ograničen budući da je sužen na vrlo mali broj žena, a što prijeti da završi u elitizmu i akademizmu:

„Vidjeći svašta, kažem da sam borac za ženska ljudska prava, ali ne bih rekla da sam feministkinja jer za mnoge stvari i same žene su krive. U BiH ima samo par žena koje se tako deklarišu, njih ima i inteligentnih i kompetentnih, ali gdje su ostale žene?“

Intervjuisana aktivistkinja iz Trebinja

Takođe, nije rijedak slučaj da i mnoge uspješne žene bh. društva imaju problem da se tako deklarišu u javnosti i ova svojevrsna mimikrija sigurno ne omogućava popularizaciju i aktuelizaciju feminističkog koncepta:

„Znam puno naših koleginica, profesorica, uvaženih žena ovog društva, koje na svakom skupu ustanu i kažu nisam ja feministkinja da se ne bi slučajno pomislilo da jeste, a kad pričamo između sebe što tako, odgovore znaš li gdje mi živimo (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Banjaluke

Ukazujući na probleme sa feminizmom u BiH društvu zbog stereotipizacije i predrasuda, odgovor se nerijetko nalazi u interpretaciji feminizma kao zalaganja za prava žena:

„Uvijek se vrtimo oko nekih stereotipa kada je sama riječ feminizam u pitanju, da li je to bacanje grudnjaka ili razni pitchwise-i što je na ovim područjima još sporno (...) Ja bih citirala one koje kažu, ako je feminizam zalaganje za prava žena, jesam feministica i jesmo feministička organizacija, feminizam je ipak malo relativan pojam, jeste on kod nas

malo profan, ali da jesmo jesmo, to je zalaganje za prava žena i ženske djece.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Mostara

Jedna aktivistkinja je čak predložila strategiju da je trenutno bolje ne upotrebljavati ovaj pojam, već koristite mehanizme koje sad imamo i postepeno raditi na promeni svijesti kada je riječ o feminizmu:

„Vi kad kažete u BiH feminizam to je nekako skandalozno. Mislim da je bolje iskoristiti mehanizme koje imamo u društvu ili religiji, možda izbjegavati pojam feminizam jer se vrata zatvaraju time, tako da je dolazak do žena i muškaraca veći, to će se morati jednog dana nazvati pravim imenom ali mislim da sada nije vrijeme za to. Da li je to dobra strategija ili nije ne znam, ali me je strah da ta poruka neće doći do velikog broja sa ovim mentalitetom (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

Većina intervjuisanih pak na ovo pitanje nije davala šire odgovore, već je jednostavno odgovorila: mi nismo feministkinje jer u svom udruženju primamo i muškarce, što pak ukazuje da im nije jasno šta sam pojam znači, a koji ne implicira automatski (osim u određenim interpretacijama i strujama mišljenja koje insistiraju na separaciji od muškaraca u aktivističkom radu da se ne bi reprodukovao patrijarhat) ovakvu jednu separaciju. Na takvo jedno krivo a preovlađujuće tumačenje ukazano je i u jednoj od posjećenih ženskih grupa. Naime, jedan mladić ih je kontaktirao ali je pokazao rezervu zbog, kako je naveo, straha da li one sarađuju sa muškarcima, na šta mu je odgovoreno:

„Ja sam rekla čuj, to je najmanje bitna stvar, sarađujemo sa svakim ko ima 'feeling'. Mi smo još prije pet godina napravile majice gdje je pisalo ja sam feministkinja, ja sam feministica. Tko god se sa tim identitetom osjeća dobro, otimala se ova naša raja (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

Ono što je izvjesno jeste da samo mali broj organizacija sebe vidi i definiše kao feminističku. Ne postoji razvijena svijest o tome šta ovaj koncept predstavlja. Uviđa se da feminizam budi pogrešne reinterpretacije i asocijacije u javnosti, ali je konfuzija sa pojmom prisutna i kod samih aktivistkinja. Kao što je jedna od njih primijetila:

„I ono što ćeš rijetko čuti od bilo koje žene iz bilo koje NVO, prava je rijetkost da će neka da se izjasni kao feministkinja. Ako gledaš njihove sajtove nijedna se ne definiše kao feministička izuzev fondacije CURE, jer i dalje postoji potpuno pogrešna predstava pojma feminizam.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Banjaluke

Predsednica jedne NVO je izričito podvukla da je feministkinja i da je feminizam za nju način života, a u sličnom duhu su i aktivistkinje Fondacije CURE kategorično tvrdile da su feministkinje i da su feministička organizacija:

„Feminističke grupe nemaš koje se tako izjašnjavaju, one imaju problem da se tako izjasne zbog okoline, nama Curama je to prvo, i kao pojedinkama i kao organizaciji.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

Iz navedenog se da zaključiti da postoji konfuzija oko pojma feminizam, a koja je prisutna i u javnosti ali i kod samih aktivistkinja što odražava svojevrsnu ideološku konfuziju koja je karakteristična za sve tranzicijske zemlje, pa i Bosnu i Hercegovinu. No, feminizam svakako predstavlja značajan okvir u kojem se može graditi identitet ženskog pokreta, što se pak ne može pouzdano ustvrditi za bh. ženski pokret. Međutim, za ženski pokret je karakteristično da se u ženskom angažmanu u civilnom društvu na kreativan način razvijala i društvena praksa i teorija i jedna drugu obogaćivala, i da je feminizam oduvijek predstavljao konverzacioni okvir pokreta. Kao što upozorava Vilijem Gemson, „svaki pokret koji teži da održi

posvećenost na duge staze treba da teži uspostavljanju zajedničkog identiteta.³⁴³ Nepostojanje feminističkog identiteta i problemi sa kojima se pokret suočava usljed manjkavosti postojećih oblika solidarnosti i redukcionističke, „razmrvljene“ definicije civilnog društva sputavaju njegovu istinsku profilaciju. Organizacije koje se definišu ka feminističke i same na paradoksalan način podstiču ovu razmrvljenost. Naime, sebe vide kao posvećene i prosvećene, a ostale optužuju za nedostatak svijesti i posvećenosti usljed neprihvatanja feminističkog identiteta. To dalje vodi do redukcionističkog poimanja feminizma koji završava u elitizmu, separaciji, budući da samo „odabrane“ i prosvećene pojedinke „čuvaju“ feministički identitet u nepovoljnom okruženju, ali on kao takav nema veći i snažniji prodor u šire društvo. Na pitanja ko smo, šta smo, koji su nam ciljevi, svakako se ne može dat jednoznačan odgovor, i to je karakteristično i za društva sa razvijenijom i profilisanijom istorijom ženskog pokreta i u kojima je takođe upitna strategija univerzalnog sestrinstva karakteristična za drugi talas feminizma i pokreta. No, razmrvljeni, postmoderni koncepti mogu dodatno da dezintegrišu pokret i unaprijed onemoćaju pa i obesmisle njegove težnje za promjenama, pogotovo u društvima tranzicione i ideološke konfuzije u kojima su gotovo zdravorazumske stvari, ostvareni ciljevi i politička dostignuća žena upitna. Ono što je za naš prostor karakteristično je ne spor na relaciji feminizam – feminizmi, već je i sam koncept doveden u pitanje o čemu svjedoči i nedovoljno artikulirana svijest samih aktivistkinja. „Problemi sa rodom“ Džudit Batler se stoga kod nas manifestuju kao problemi sa samim feminizmom. Dok Džudit Batler iz feminističke pozicije dovodi u pitanje postojanje nekog pripisanog, ženskog identiteta na koji bi feminizam trebao „prirodno“ da se nakalemi, u ovdašnjim percepcijama je samo feminističko propitivanje upitno zbog navodne „nepovoljne“ klime u društvu koja se na taj način indirektno i (p) održava. No, *ženski aktivizam je bez feminizma nedovoljno snažan, dok je feminizam bez ženskog aktivizma u stvari prazan* (podvukla

343 William Gamson, „Commitment and Agency in Social Movements“, *Sociological Forum*, 6/1991, p. 27.

Z. P. M.). Bez feminističkog teorijskog alata je svakako upitno ne samo promišljati položaj žena u društvu, već i formulisati strategije njihovog osnaživanja. Ako je na zapadu glavno pitanje da li je uopšte moguće artikulirati specifičan položaj određenih žena (npr. Afroamerikanki) u neakvim univerzalnim kategorijama, na ovdje istraživanom području je unaprijed onemogućeno promišljanje npr. specifičnog položaja žene Romkinje sa feminističke pozicije, jer nema razvijene pa ni kultivisane svijesti o tome da nam je feminizam uopšte potreban. Stoga se može utvrditi da biti aktivistkinja u BiH znači biti manjina budući da ženski pokret nema širu socijalnu bazu, a biti i feministkinja i aktivistkinja, zbog nepopularnosti samog pojma, znači biti tzv. dvostruka manjina.

Postoji izrazita analogija između biti feministkinja i biti pripadnik/ca LGBT zajednice, iako ova dva pojma ne isključuju jedan drugi. Naime, dok je bh. društvo uslovno (tačnije više nego uslovno) „tolerantno“ prema LGBT pitanjima sve dok su ona sakrivena iza očiju javnosti i reduciraju se na individualnu stvar koju treba držati između četiri zida, slično je i sa feminističkim identitetom. Kao što je jedna aktivistkinja primijetila, poznaje puno uglednih žena ovog društva, profesorica i političarki koje na svakom skupu kažu da nisu feministkinje da se ne bi pomislilo da jesu, dok između sebe, kad nisu pod lupom javnosti „priznaju“ da su feministkinje. To ukazuje na postojanje dvostrukog, patrijarhalnog morala koji kontaminira faktički sve sfere bh. društva. Jer, biti aktivistkinja je OK, sve dok ne kažete javno da ste feministkinja, pa makar obavljali/e iste stvari i radili/e na istim aktivnostima na tegobnom putu stvaranja prosvjećenog društva. I biti gay je OK, sve dok obavljate svoje svakodnevne rutine i ne eksponirate taj dio svoje ličnosti javno, makar po cijenu da to ostavi psihičke i druge posljedice na Vašu raspolućenu ličnost. Poimanje feminizma kao identitarnog balasta je još jedan u nizu dokaza kontradikcija ovog društva koja idu na štetu njemu, a ne pojedincima/kama koji/e se tako izjašnjavaju, jer društvo ne uviđa njegovu kreativnu i transformativnu ulogu. Feminizam tako i dalje obitava, lakanovski rečeno, kao *objet petit*, mali objekt, „kost

u grlu“, strano tijelo koje ipak živi u samom srcu jer decentrira razliku između spoljašnjeg i unutrašnjeg³⁴⁴, i ukida lažne separacije i dihotomije. Pri tome treba imati u vidu, kao što je primijetila Elissa Helms u svojoj etnografskoj studiji, da je/su feminizam/feminizmi podložni interpretacijama, varijacijama i kontradikcijama koje se stalno odigravaju, a što zavisi ne samo od samih aktivistkinja već i od lokalnih sredina u koje su one situirane i prirode aktivnosti na koje su fokusirane.³⁴⁵ Uprkos tome, kao što je jedna intervjuisana teoretičarka-aktivistkinja istakla, iako imamo malo feminističkih ženskih grupa u pravom smislu riječi, po načinu na koje rade i zašta se zalažu možemo ih nazvati feminističkima na polifon način, jer djeluju po principima radikalnog feminizma, socijalističkog, feminizma etike brige i pravednosti itd. Jer, kao što su uočile Valerie Sperling, Myra Marx Feree i Barbara Risman (2001), postoji tendencija da se u tranzicijskim zemljama feminizam doživljava i posmatra kao osporovan pojam, čak i onda kada postoji duboka profilacija ženskog aktivizma i uopšte nebrojano mnogo aktivnosti podizanja svijesti o prodirućoj prisutnosti represije nad ženama.³⁴⁶

Takođe, kao i kad je o elitizmu kao propratnoj pojavi liderstva riječ, priča i ovdje ima dvije strane. U mnogim postautoritarnim zemljama se druge podjele, a ne one rodne, smatraju od veće važnosti. U društvima u kojima do skora niko nije imao prava, žene su demotivisane da se bore isključivo za svoja prava³⁴⁷, uprkos činjenici da je feminizam inkluzivan pojam koji se „obrušava“ na različite oblike proizvodnje nemoći, marginalizacije i destrukcije. Ideološka konfuzija nakon sloma socijalizma je karakteristična gotovo za sve tranzicijske zemlje, a u kontekstu istraživane tema

344 v. S. Žižek, „Klasna borba ili postmodernizam? Da, molim!“, u: J. Butler, E. Laclau i S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost*, str. 118-119.

345 E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia*, p. 115-116.

346 Pr. Barbara Einhorn and Charlie Sever, „Gender, civil society and women's movements in Central and Eastern Europe“, in: J. Howell and Diane Muligan (eds.), Routledge, London and New York, 2004, p. 25.

347 Ibid, p. 72.

ona se može tumačiti i kao vid različitog pozicioniranja unutar feminističkog aktivizma. Istraživanja pokazuju da se mnoge žene, akterke civilnog društva, zalažu za ženska prava, ali da se još uvijek ne žele deklarirati kao feministkinje, što je oblik strategije njihovog preživljavanja u javnosti koja feminizam posmatra kao neki oblik ekstremizma.³⁴⁸ Različiti oblici ideološke konfuzije prisutni su u tranzicionim zemljama ne samo kada je riječ o feminističkom pokretu, već i o civilnom društvu uopšte i drugim bitnim pitanjima.

Jedna od rijetkih feminističkih poruka na portalima bh. ženskih grupa.

Izvor: Fondacija CURE

³⁴⁸ Zilka Spahić-Šiljak, „Postajanje feministicom“, u: Zilka Spahić-Šiljak (ur.), *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije, Sarajevo, 2012, str. 230.

3.4.7. *Kontinuitet usred promjena*

Za ženski pokret pitanje kontinuiteta jedno je od ključnih pitanja. Naime, u epohi neoliberalizma koji postulira krajnji individualizam tačnije egoizam i življenje u „svijetu koji nam izmiče“ (sintagma čuvenog savremenog sociologa Anthony Giddensa i ideologa tzv. *Trećeg puta*), u kojem prostor i vrijeme nemaju značenje koje su imali jer nisu više vezani, kako ističe Giddens za konkretan društveni prostor i politička zbivanja³⁴⁹, ne čude stavovi koji su iznijeti u prethodnom dijelu da je sa feminizmom pa i pokretom gotovo, da su oni postali *passe*. Uspon trećeg talasa feminizma devedesetih najčešće se i zdravorazumski tumači kao radikalni jaz, prekid sa prvim a posebno drugim talasom. Naime, prethodni talasi su insistiranjem na borbi protiv „navodne“ viktomologije žena ovu zapravo samo petrifikovali pa i multiplicirali. U trećem talasu se stoga, u skladu sa epistemološkim postmodernim zaokretom u društvenim naukama, insistira na nepostojanju „opštih kategorija“, između ostalog i kategorije kao što je „žena“ na koje bi se zajednički interesi i oblici borbe samo „nakalemili“.

No, ovdje se ne radi o odustajanju od pojma, već o prihvatanju „nesuvisle nesuvislosti koju nadahnjuje istina dublja od 'logike' filozofskog diskursa.“³⁵⁰ Ovo je zapravo generalni odraz duha vremena. Jer, „pitanje o statusu znaka se postavlja u vremenu istrošenosti znaka (...), jer je znak izložen opasnosti da postane puki označitelj, a jezik da izgubi svoju referencijalnu moć“³⁵¹ u vremenu sveopšte akceleracije u kojoj gubimo tlo pod nogama.

No, istrošenost znaka ne ide linearно sa potrošenošću njegove reference, u protivnom će se stvarnost izjednačiti sa semiotikom, već ukazuje da univerzalnost nije nikad opšta. Ona se uvijek nalazi

349 Pr. K. Neš, *Savremena politička sociologija*,. *Globalizacija, politika, moć*, 78.

350 J. Derrida, *Pisanje i razlika*, str. 160.

351 U. Vlaisavljević, *Rat kao najveći kulturni događaj. Ka semiotici etnonacionalizma*, str. 31.

na 'praznom ali neiskorjenjivom mjestu'.³⁵² Tako se i u tzv. trećem talasu feminizma kontinuitet prepliće sa diskontinuitetom. Tako npr. istraživanja na Zapadu pokazuju da velika većina žena uvažava dostignuća i domete za koje se ženski pokret izborio u prethodnim periodima.³⁵³

Kako se na ovim prostorima feminizam tj. drugi talas desio u okvirima realsocijalizma, tj. njegove jugoslovenske varijante, ovo preplitanje kontinuiteta sa diskontinuitetom ispitivali smo na osnovu stavova, značenja i mapa koje aktivistkinje iščitavaju iz navedenog perioda, odnosno u njega upisuju, gradeći svoje aktivističke naracije na ovim tranzicijskim prelazima.

Preplitanje kontinuiteta sa diskontinuitetom na šta je ukazano, upravo se manifestuje kada je o odnosu prema socijalizmu riječ i tada vladajućoj paradigmi emancipacije. Ovaj odnos se na osnovu dubinskih intervjuova vidi kao ambivalentan, imajući u vidu da neke aktivistkinje ističu brojne prednosti koje su tada postojale po žene, ali uz istovremene tvrdnje da je sve ostalo u suštini isto i da je položaj žena uvijek bio nepovoljan. Navodi se takođe i da je socijalizam međutim bio uređen sistem i da su u stanju te uređenosti i žene imale svoje mjesto, ili pak da su generalno odnosi u društvu uopšte bili mnogo bolji pa je stoga i ženama bilo bolje. Iz toga slijedi da ne postoji jednoobrazna predstava o dometima socijalističke emancipacije žena u nekadašnjoj SFRJ, što otvara prostore za različita iščitavanja ovog perioda i korišćenja njegovih ostvarenja, posebno ako imamo u vidu da nema ni nekritičkog, olakog odbacivanja što je takođe značajno s obzirom na važnosti gradnje zajedničke ženske memorije i kulture sjećanja kao podsticaja za dalji razvoj pokreta.

„Starija“ generacija aktivistkinja naročito ističe da je nekad postojalo više solidarnosti i da je takav okvir obezbeđivao ženama

352 E. Laclau, pr. Butler, J. „Ponovno uprizorenje univerzalnoga: hegemonija i granica univerzalizma“, u: J. Butler, E. Laclau i S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost*, str. 36.

353 Astrid Henry, *Not my Mother's Sister. Generational Conflict and Third-Wave Feminism*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2004, p. 19.

mnogo veća prava. Problem je što je on bio nametnut, no ipak je predstavljao okvir koji se mogao demokratizovati. Organizacije koje su izrazito feminističke teže da sa tim periodom održe kontinuitet:

„Vezano za tvoje pitanje o socijalizmu, e to je ta rupa, koju smo pokušale da popunimo, ta konekcija koja je nama bitna sa onim starim ženama, npr. Zlata Grebo, to su žive biblioteke koje bi trebalo iskoristiti (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

„U Bosni je (ženski pokret) mogao da bude najjači jer imamo tradiciju AFŽ-a koji je ovdje rođen, i okupljao milion žena, ali nismo uspjele da tu poveznicu napravimo (...) ozbiljan događaj je konferencija drug-ca iz '78 koja je povijesno zabilježena kao pokušaj žena iz svih republika da se uspostavi taj neki temelj šta je ustvari ženski pokret.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

No, aktivistkinje ne idealizuju nekritički taj period ističući da žene nisu bile ni svjesne svoje „5struke“ opterećenosti, da su bile nesvjesne deprivacije drugih žena i nisu postojala raspoloživa dokumenta koja bi omogućila čitanja različitih oblika deprivacije i različitih ženskih iskustava. Stoga je i nastao otpor unutar socijalizma, što naravno ne sprečava već naprotiv podstiče da se održi kontinuitet sa tim vremenom i da se i na tim zasadima utvrđuje i potvrđuje ženska istorija i kritička refleksija. Žene su mogle samo da naslućuju da su deprivilegovane budući da je susret sa stvarnošću uvijek varljiv, imajući u vidu i „težinu realiziranja real-socijalizma“ i njegovu impozantnu konstrukciju.³⁵⁴ No, pomenuta konferencija Drug-ca žena je pružila okvir i ukazala da žensko pitanje ipak nije riješeno u socijalizmu, budući da pomirenje spolne razlike i univerzalnosti (tj. uključivanje spolne razlike u ono univerzalno) poprma mnoge paradoksalne oblike i taktike³⁵⁵, ovog puta socijalističke provincijencije.

354 v. U. Vlasisavljević, *Rat kao kulturni događaj. Ka semiotici entonacionalizma*.

355 J. Butler, Ponovno uprizorenje univerzalnoga: hegemonija i granica univerzal-

I aktivistkinje koje pripadaju mlađoj generaciji i koje nemaju tako jasne i žive slike o tom vremenu navode da su i onda žene bile dvostruko opterećene, ali da su imale veće mogućnosti nego sada – naročito se pri tom referira na veća socijalna prava, dostupnije obrazovanje i na veću prisutnost žena u javnoj sferi:

„U socijalizmu sam bila jako mala i ne sjećam se, nešto što sam čitala o tome ukazuje da je to u teoriji bilo dobro riješeno i da su žene u društvu imale svoju poziciju i mjesto, i dalje je postojala ta dvostruka opterećenost žena i onda su žene kao i danas birale rodno uslovljene profesije kao danas. Što se tiče obrazovanja ono je bile dostupnije, plaće su bile srazmernije. Meni se čini da je tada bilo više žena u javnosti, da nije bilo toliko opterećenja kao sada brojnim identitetima, nacionalnim, religijskim kao što je sada.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Sarajeva

Takođe, navodi se da je u tom periodu generalno stanje bilo bolje, pa se to onda reflektovalo i na bolji položaj žena:

„Danas se ne poštuje osoba kao osoba, radilo se o muškarcu ili ženi i to onda ide lančano, sada se krše razna prava a onda je nekako sve išlo svojim tokom (...)“

Intervjuisana aktivistkinja iz Mostara

„Ja sam odrastala više u tom ratnom i poratnom sistemu, i ne mogu reći da se žena poštovala više ali mislim da je globalno bilo više poštovanja među ljudima nego danas. Neki ti osnovni elementi ljudskosti su se spustili na najniži rang, najgore je što nema poštovanja. Tada se više poštovala druga osoba, bilo je nekih vrijednosti, danas se samo vidi interes, status, vidim te i poštujem onoliko koliko imam interesa da te poštujem. Ranije su se stvari radile radi nekih vrijednosti a ne interesa.“

Intervjuisana aktivistkinja iz Trebinja

izma“, u: J. Butler, E. Laclau i S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost. Suvremene rasprave na ljevici*, str. 37-38.

Samo je jedna intervjuisana aktivistkinja šturo odgovorila na pitanje bez šire elaboracije, pri čemu je istakla da je potrebna veća istorijska distanca da bi se stekao jasan uvid u položaj žene nekad i sad. Može se reći da žene nose raznovrsne predstave i slike na život uopšte kao i na položaj žena u socijalističkom periodu. Ističu raznovrsne prednosti nekadašnjeg sistema, ukazujući pri tom i na paradoske nedovršene emancipacije žena u okviru socijalizma. Nose i svoja iskustva, ali i dijele i prenose iskustva starijih generacija i svojih bližnjih. Npr. jedna aktivistkinja je izjavila da često razgovora o tom pitanju sa svojom majkom i da njena majka kaže da je sada ženama mnogo teže nego što je bilo ženama njene generacije za vrijeme socijalizma. Žene su uživale brojna socijalna prava, a dostupnost vrtića i socijalnih službi i uopšte društvena podrška im je omogućavala efektivnije uključivanje u javnu sferu. Žene koje su tada bile aktivne politički bile su mnogo jače ličnosti nego današnje političarke koje su obični pijuni u političkim strankama. Šta je socijalizam tačno donio ženama teško je utvrditi no, kao što je jedna intervjuisana aktivistkinja koja pripada starijoj generaciji aktivistkinja istakla, žene u BiH su danas u situaciji da se bore da im se ne oduzmu prava koja su im nekad u socijalizmu pripadala (npr. socioekonomska prava i pravo na abortus). Iz tih razloga potrebno je razviti svijest među ženama da ma koliko bilo dnevno-politički popularno³⁵⁶, ne treba olako odbaciti sve tekovine i dostignuća socijalističke emancipacije žene; i da radi proširivanja horizonata ženskog pokreta u BiH treba raditi i na promociji živih iskustava žena iz tog perioda. Po riječima intervjuisane teoretičarke/aktivistkinje, treba na tome raditi dok su akterke nekadašnjeg društveno-političkog života još među nama, jer ćemo ubrzo izgubiti tu šansu koju još uvijek imamo.

Proslave 8. marta, sjećanja na osnivanje AFŽ-a i na legendarnu konferenciju *Drug-ca žena* su konkretni povodi koji iniciraju ovakva

³⁵⁶ Ovdje treba istaći da u Bosni i Hercegovini i ovdašnjem javnom diskursu nekadašnji sistem i tzv. zajednički život nije izložen, bar ne u tolikoj mjeri, pojednostavljenim i stereotipnim interpretacijama kao što je to npr. slučaj u Srbiji i Hrvatskoj.

proaktivna sjećanja. Iako je 8. mart najčešće „srozan“ na besmislen praznik koji upravo potvrđuje parcijalnost ženske emancipacije u socijalizmu, on je i simbol koji inicira živa sjećanja i podstiče kritičku svijest i analizu odnosa između onoga što je bilo nekad i onoga što je sada:

„Ja obožavam 8. mart i to je jedna od rijetkih prilika da se tada prisjećamo naših baka, majki, koje su udarile temelje i ženski pokret je nastao na temelju onoga što su žene u bivšem sistemu stvorile i omogućile nama da danas uživamo. Šteta što se ne radi više na održavanju tog kontinuiteta. Ono što je tada bilo omogućeno ženama sada je nestalo, npr. nema više besplatnih vrtića što je bila bitna karika emancipacija žena. Ono što pak mnogi zamjeraju je da je žena tada bila duplo opterećena. E sad, ja danas ne vidim razliku, ja danas radim na poslu, radim u kući s razlikom da nema onih mehanizama podrške koje su tada vrlo dobro funkcionisali a koji više ne postoje što znači da je meni danas još teže“.

Intervjuisana aktivistkinja iz Banjaluke

Značaj ovih sjećanja je utoliko veći s obzirom da, kao i u većini tranzicijskih zemalja, ženski pokret prijeti da sklizne u puko sprovođenje strategija i platformi koji su definisani od strane međunarodnog faktora, koji se definišu ili van BiH konteksta ili na osnovu redukcionističkih pretpostavki šta taj kontekst jeste.³⁵⁷ Ova sjećanja i različite interpretacije nekadašnjeg perioda, kao i samih dometa ženskog pokreta, ukazuju da se aktivistički angažman ne može jednostavno svesti na puko preuzimanje ciljeva i projektnih zadataka koji dolaze od međunarodnog faktora. Ona su bitna i radi pospješivanja tvrdnji da ženski aktivizam nije nešto uvezano sa strane i u svrhe sprovođenja nekih, drugdje zacrtanih ciljeva, već da postoji značajna tradicija ženskog organizovanja i angažmana i na ovim prostorima, a koja potvrđuju samobitnost ovdašnjeg ženskog

357 v. A. Džajić-Weber, „Suptilna teškoća bosanskog feminizma“, u: S. Gavrić i H. Stojić (prir.), *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga. Žene u Bosni i Hercegovini*, 75-76.

pokreta. Na tome treba insistirati i zbog globalnih tendencija življenja u neorganizovanom kapitalizmu u kojem su prostor i vrijeme „izbrisani“, što npr. po tumačenjima Skota Leša i Džona Arija vodi u različite oblike manipulacije društvenim značenjima.³⁵⁸

Pored tvrdnji da je do profilacije ženskog pokreta došlo pod uticajem stranog faktora, prisutne su i tvrdnje da se on okupio i kao reakcija na ratna zbivanja, pa se feminizam javlja kao feminizam nužde i nuždi iz feminizma, a na šta je već ukazano. No, referiranje na nekadašnji period i oblike udruživanja ali i solidarnosti koji su tada postojali i insistiranje na rekonstrukciji potisnutih ličnih narativa i istorija pružaju širi okvir da ovdašnja ženska civilna scena sebe definiše sa određenim oblicima autonomije, da se ne posmatra isključivo kao produžena ruka zapadne *gender* industrije i da se feminizam posmatra i locira u našem društvenom kontekstu i da se prepozna svojevrсни kontinuitet pokreta u periodu različitih društveno-političkih promjena, koje mu, po nekim tumačenjima, nerijetko upravo i daju zamajac.³⁵⁹

Socijalističke norme kao ni svake „norme nisu statički identiteti, već utjelovljena i protumačena obilježja postojanja“.³⁶⁰ No ova normativnost nije zamisliva izvan psihičke stvarnosti, uključujući i „maštu u normi“.³⁶¹ Tako se 26,5% aktivistkinja potpuno slaže da su žene u SFRJ bile u boljem položaju nego danas, 34,1% se uglavnom slaže, 25% se niti slaže niti ne slaže, 9,8% se uglavnom ne slaže, a 4,5% se uopšte ne slaže. Na tvrdnju „Olako smo odbacile socijalistička dostignuća emancipacije žena“ dobijen je nešto manji procenat slaganja kao i veća ambivalencija, što proizlazi iz složenosti i prenapučenosti pojma emancipacija; kao i činjenice da

358 Pr. K. Neš, *Savremena politička sociologija. Globalizacija, politika i moć*, str. 78.

359 v. B. Einhorn and C. Sever, „Gender, civil society and women's movements in Central and Eastern Europe“, in: J. Howell and D. Mulligan (eds.), *Gender and Civil Society. Transcending boundaries*, p. 24.

360 J. Butler, „Ponovno uprizorenje univerzalnoga: hegemonija i granica univerzalizma“, u: J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost*, str. 153.

361 Ibidem

su ideali (kao što je npr. ideal emancipacije žena) dijelom proizvedeni na podsvjesnoj i nesvjesnoj ravni, ali da se ne mogu shvatiti bez referencije na njihova društvena uobličenja.³⁶²

3.5. Kontroverze van dometa: ženski pokret u postdejtonskom bh. kontekstu

Ženski pokret je najjači segment civilnog društva Bosne i Hercegovine. Sama činjenica da žena ima daleko više od muškaraca u sferi civilnih inicijativa ukazuje da su se žene unutar bh. civilnog društva izborile za vlastiti prostor i da su motor njegovog razvoja. Ova priča ima naravno dvije strane, budući da civilno društvo djeluje i kao alternativa političke participacije žena koje su marginalizovane u zvaničnoj politici kroz postojeće institucije i organizacije. No, u tome se nerijetko vidi njegova snaga budući da izmiče političkoj konvencionalnosti koja zapostavlja vizuru politike kao „umjetnosti nemogućeg“ i teži da kolonizuje „svijet života“ (sintagma Juergena Habermassa) taktikama vladanja „odozgo“ koje su po sebi korumpirajuće i kooptirajuće.

Takođe, ne postoji slaganje o stvarnom broju ženskih organizacija i grupa u BiH. Fondacija CURE, koja je posebno posvećena oživljavanju ženskog pokreta i jačanju feminističkih mreža, sprovela je npr. istraživanje i poslala upitnike na 300 adresa, uključujući i organizacije koje nisu čisto ženske, ali u nekim segmentima svog djelovanja dodiruju i ovu problematiku. No, odgovori su stigli od 99 organizacija i napravljen je direktorijum ženskih grupa BiH koji je poslužio kao baza i za ovo istraživanje (v. <http://zenskegrupe-bih.fondacijacure.org/>). Istraživanje je pokazalo slabu kapacitetnost nekih od organizacija i nepoznavanje temeljnih feminističkih konceptata. I dalje, za vrijeme istraživanja neke od aktivistkinja isticale su da je oko trideset ženskih organizacija istinski aktivno i da su

362 Ibid, str. 55.

se mnoge ugasile odnosno postoje samo na papiru. Takođe, istaknuto je da neke organizacije okupljaju žene radi druženja bez da rade konkretne projektne aktivnosti, ali su i ovakvi oblici djelovanja značajni jer je ženski pokret uvijek počinjao kroz susret, kroz djeljenje iskustva i prepoznavanja sebe u onom/j Drugom/j.

Potom, kako je rad u civilnom društvu nesigurnog karaktera – zavisnost od donacija, nepostojanje slobodnog vremena, maksimalno trošenje osobe, i da po svojoj izvornoj definiciji i značenju predstavlja rad *pro bono*, dominacija žena u ovoj formi političkog djelovanja ne omogućava samo ženama da se bore za poboljšanje svog društvenog položaja već i da ga, paradoksalno, na jedan drugi, pseudosuptilan način, petrifikuju i održe. Kao što su neke aktivistkinje i primijetile i izjavile tokom intervjua, moć u društvu je patrijarhalno konstruisana i pozicira žene u sferi civilnog društva, jer je tu „manje novca i uticaja“. No, činjenica da se u diskursu bh. civilnog društva ženski pokret imenuje i na njega se referira (ne govori se npr. o ekološkom pokretu, građanskom pokretu i sl.), ukazuje da se značaj učešća žena u civilnom društvu ne treba nivelisati. Žene u civilnom društvu imaju više slobode i prostora, tu se radi ne samo iz potreba već i iz ljubavi, te je aktivizam bio i ostao uvijek nešto više od profesije i aktivistkinje to prepoznaju i cijene.

Iako teži osnaživanju žena, aktivizam nerijetko vodi i onemoćavanju. Kako Veliki Drugi, protiv kojeg feminizam i pokret svjesno i provokativno nastupa, predstavlja patrijarhat koji se toliko dugo gnijezdi i cirkuliše u svim slojevima društvenog tkiva da bi se mogao jednostavno urušiti, to često vodi u osjećaj nemoći pa i aktivističke krivice kod žena.³⁶³ Takođe, tranzicijski kontekst vrši „raščinjavanje roda“ kroz forme „raščinjavanja ideje emancipacije žena“. U javnom prostoru se nameću diskursi koji se uglavnom vrte oko zdravorazumskih predstava o muškim i ženskim ulogama u porodici i društvu i koji se nerijetko usmjeravaju protiv prevelike

363 v. Džejn Beri sa Jelenom Đorđević, Šta će mi revolucija ako ne mogu da plešem, Fond za hitne akcije za ženska ljudska prava, Beograd, 2010, str. 32-35.

(!) emancipacije žena u socijalizmu koja nije donijela ništa dobro. Zanimljivo je da su nerijetko i disidentske grupe unutar socijalizma, idealizovale tradicionalnu, patrijarhalnu porodicu, kao „prirodnu“ instituciju nasuprot vještačkoj socijalističkoj državi“. ³⁶⁴ Kada su nekadašnji disidenti postali politički zvaničnici, ženska pitanja su marginalizovana. Da li paradoksalno, kada su nekadašnji tribuni civilnog društva ušli u državne strukture (u ex-YU kontekstu prije će biti riječi o očevima nacija – *founding fathers* jer su liberalni disidentski krugovi bili „progutani“ od etnonacionalističkih), došlo je istovremeno do marginalizacije ali i do feminizacije civilnog društva u tranzicionim zemljama. ³⁶⁵

Iako se feminizacija civilnog društva najčešće tumači kao njegovo onemoćavanje u tranzicijskom kontekstu, odnosno kao ženska javna sfera u kojoj one obavljaju funkcije od javnog značaja ali koje su propatrijarhalnog tipa (filantropski rad, briga o drugom...) i predstavljaju eufemizam za neplaćeni ženski rad, ne treba prenebregnuti da se time otvara prostor i za obnovu utopijskih energija, kao i, kako navodi Čarls Tejlor, antikvarnih vrijednosti republikanske tradicije koju zapostavljaju vladajuće atomističke društveno-političke paradigme. ³⁶⁶ Utopijsko nije ono čega nema, već ono što stvara višak značenja sa čije se visine na drugi način može posmatrati a i intervenisati u društvenu stvarnost i oblike normalizacije kojima ova teži. Stoga je ženski pokret bio i ostao kontrakulturalan, okrenut transformaciji kroz nespecifičnosti i oblike djelovanja koje izmiču strukturaciji i determinizmu bilo koje vrste (društvene, ekonomske, naučne, akademske itd.).

Ovim se naravno ne negiraju antinomije koje su i same aktivistkinje formulisale odnosno naslutile ili prešutjele, te smo stoga i samo

364 B. Einhorn, C. Sever, „Gender, civil society and women’s movements in Central and Eastern Europe“, u: V. Sperling (ed.), *Organizing Women in Contemporary Russia. Engendering Transition*, p. 35.

365 Jacqui True, *Gender, Globalization and Postsocialism*, Columbia University Press, New York, 2003, p. 140-141.

366 v. Čarls Tejlor, *Prizivanje građanskog društva*, Beogradski krug, Beograd, 2000, str. 178-179.

potpoglavlje nazvali *kontroverze van dometa*. Ovo, naravno, nije *novum* samo za ženski pokret već za različite oblike aktivizma koji teže društvenim promjenama. Jer, Butlerovski rečeno, „mašta u normi“ proizvodi i „paniku, užas, traumu, bijes, strast i želju u odnosu na te ideale (...)“³⁶⁷, odnosno lakanovski rečeno, imaginarnost Ja- ideala koji svjedoči o vlastitom nepoznavanju i iluziji autonomije.³⁶⁸

367 Ibid, str. 155.

368 Pol-Aran Asu, *Lakan*, Karpos, Loznica, 2012, str. 53.

‘When feminism went nuts’
The Times, 2009

‘Women less happy after 40 years of feminism’
The Times, 2009

4. UMJESTO ZAKLJUČKA: BH. ŽENSKI POKRET U GLOKALNOJ PERSPEKTIVI

Ono što svakako možemo zaključiti je da su se kroz civilno društvo žene izborile za svoje mjesto i vidljiv prostor u društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine. Dovodeći u pitanje vladajuće, tradicionalne percepcije *gendera*, organizovanjem žena i za žene stvarani su novi, komunikacioni prostori djelovanja koji predstavljaju otpor dominantnoj etnopolitici. Stvoren je alternativni javni forum u kojem su teme kao što su: patrijarhat, seksizam, nasilje nad ženama i marginalizacija žena od nevidljive postale vidljiva tema. No, ovaj oblik svojevrsne kontrarepublike je i sam prošaran određenim protivrječnostima – *ngoizacija* pokreta je dovela do njegove profesionalizacije, projektizacije i nedovoljne otvorenosti prema ženama kao grupi *en general*, a što se vidi i na nivou međusobnih interakcija. U mnogim organizacijama liderice su u prvom planu i ističu svoje vlasništvo nad *gender* procesima. Tenzije između liderica postoje i one ih same uočavaju i podvlače kao jedan od glavnih problema u daljoj profilaciji ženskog pokreta. Nerijetko sa puno emotivnih naboja žene govore o razočarenjima

koje su doživjele od drugih ženskih organizacija u svom radu. Tenzije postoje na nivou intergrupnog ali i intragrupnog djelovanja, s obzirom na manifestaciju generacijskih konflikata u pojedinačnim ženskim grupama. No, solidarnost je vrijednost koja se priziva i kojoj se teži, a ključno je to da su žene svjesne negativnih tendova i pojava koje se dešavaju. Takođe, uočen je i veliki disbalans na liniji urbani centri – manji gradovi: aktivistkinje i organizacije iz bh. centara su profesionalizovanije, prodornije, podvlače svoju feminističku svijest, dok nemali broj iz manjih mjesta ističe da su sistematski marginalizovane od strane koleginica koje bi trebalo da rade na dobrobit svih i da demokratskije koriste resurse koje imaju. Profilisanije organizacije, pak, uzrok svoje pozicije vide u svojoj posvećenosti – organizacije koje su trčale za novcem ugasile su se i prebacuju tzv. manjim organizacijama da nerijetko održavaju patrijarhalne norme – žene u tim organizacijama pletu, šiju, prave pekmez i sl.

No, htjele ili ne htjele, žene su se i u okviru tzv. građanskog *mainstream* civilnog sektora suočile sa temama i problemama koji su im nametnuti. Jedan od njih je rat i etnonacionalizam i žene grade proaktivne strategije kroz vlastite kanale preživljavanja, izgrađene kako u ratnom tako i u postratnom periodu. Aktivizam žena i za žene zamajac dobija sa dolaskom stranih organizacija i fondacija, i one još tokom rata podstiču neformalne grupe žene koje se okupljaju s ciljem pružanja humanitarne pomoći, da oforme svoje organizacije. Posebna tema koja se otvorila je silovanje žena u ratu, pa se otvaraju prva psihološka savjetovašta za žene i javljaju se i bh. feminističke reinterpretacije rata i nasilja u ratu, s naznakom da su im zbog težine sukoba u BiH prethodili feministički diskursi u Hrvatskoj i Srbiji. Poslije rata, aktivistkinje rade sa ženama žrtvama nasilja u porodici, a otvaraju se i teme kao što su učešće žena u politici i dovodi se u pitanje širi koncept mizoginije kroz svuda penetrirajuću patrijarhalnu kulturu. Međunarodni faktor, izrazito prisutan u BiH preko institucija kao što je npr. OHR, čime je BiH faktički pod protektoratom međunarodne zajednice, ostao

je kao podrška aktivizmu i u poslijeratnom periodu i bitna referenca na koju se aktivistkinje pozivaju. Međunarodni faktor posebno podstiče ženske aktivnosti koje uključuju različite etničke skupine, te se u takvim aktivnostima, s jedne strane, *gender* gura u drugi plan, a s druge strane održava etnonacionalizam kao top tema iako se navodno teži njenom razgrađivanju.³⁶⁹

No, ženski aktivizam ne treba isključivo svesti na puku djelatnost koja sprovodi međunarodne strategije i ciljeve tipa *copy-paste*. Žene reinterpreтирају значења која strani faktor nameću svojom podrškom lokalnim inicijativama, koji nerijetko polazi od pojednostavljenog koncepta liberalne demokratije.³⁷⁰ Postoji veliki broj organizacija koje daju donatorsku podršku ženskim grupama u BiH. U ovom šarenilu i svojevrsnoj igri razmjene, ženske grupe nisu puki objekti donatorskih politika već ih redefinišu i kontekstualizuju kroz svoje aktivnosti. Otvaraju se prostori za redefinisane suodnošenja i preklapajućih tačaka kao i tačaka otklona između države, civilnog društva, porodice, kao i dihotomije javno i privatno.³⁷¹

Takođe, aktivistkinje se kritički osvrću na činjenicu da je međunarodni faktor podstakao ženski aktivizam, ali ga je u nekim aspektima i onemogućio, što ukazuje da nemaju podložnički odnos prema donatorima koji donose tako značajan i rijedak resurs kao što je novac. Aktivistkinje su u više navrata isticale da u samim međunarodnim organizacijama ima malo žena i da ove organizacije dolaze sa unaprijed zacrtanim programima, bez da uključe aktere/ke civilnog društva u procese definisanja ovih strategija. Aktivistkinje se sjećaju prava koje su žene imale u socijalističkom periodu i mostova koji su postojali između žena bez obzira na republičku ili nacionalnu pripadnost. Konferencija drug-ca žena kao svojevrsan osnivački mit našeg savremenog feminizma je prostor u jednom,

369 E. Helms, *Gendered Vision of the Bosnian Future. Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, p. 107.

370 Vlasta Jalušić, „Between the social and the political: feminism, citizenship and the possibilities of an Arendtian perspective in Eastern Europe”, *European Journal of Women's Studies*, No 2, Vol. 9, p. 104.

371 Ibid, p. 105.

doduše izgubljenom vremenu, a u odnosu na koji se teži uspostaviti i svojevrsan kontinuitet. Na ovo naročito referiraju aktivistkinje koje bolje pamte to vrijeme. Socijalizam služi kao okvir za poređenje šta se dobilo a šta se izgubilo, a to je nešto što svakako leži izvan domaće uticaja stranih donatora. Npr. činjenica da je AFŽ bio masovna organizacija, što je aspekt koji sad nedostaje zbog *ngoizacije* pokreta, omogućava aktivistkinjama da uviđaju uzroke za takvo stanje, i da kroz poređenje utvrde šta je nedostajalo nekada a šta danas. Na taj način aktivistkinje kontekstualizuju međunarodne *gender* strategije i reinterpretiraju ih u ovdašnje okvire u koje pri tom uključuju i ovdašnja ženska iskustva iz različitih vremenskih perioda. One „tkaju“ aktivističke ćilime, obogaćuju ih vlastitim šarama, tako da njihove kćerke u ovom tkanju ne moraju (i ne smiju!) krenuti iz početka.³⁷²

Poseban problem predstavlja pitanje odnosa ženskih civilnih inicijativa i civilnog društva uopšte sa državom. Često se ističe da pomoć dolazi sa strane, ali da domaće vlasti nemaju sluha za ovakav oblik djelovanja. Jedna aktivistkinja je tako na pojednostavljen, ali duhovit način izjavila: „Dobri su stranci, oni pomažu, naši ništa ne valjaju“. Po riječima druge aktivistkinje, vlasti ih doživljavaju kao opoziciju a ne kao partnera. Međutim, civilno društvo nije puk korektor vlasti, već i krug alternativnog i kontrakulturalnog djelovanja, o čemu pak nema dovoljno svijesti u profesionalizovanim ženskim NVO-ima usmjerenim na djelovanje kroz partikularne projekte u kojima se, između ostalog, očekuje i podrška vlasti. Dalje, mnoge aktivnosti koje ženske organizacije sprovode nekada su bile u nadležnosti socijalističke države preko mehanizama socijalne podrške, te se sa kritičkog aspekta postavlja i pitanje da li žene svojim angažmanom nadomešćuju ono što bi zapravo trebalo biti u nadležnosti državnih institucija. No, ženske grupe nisu samo puki korektor vlasti, već daju i treba da daju i neke alternativne vizije. To svakako vodi u politizaciju NVO-a, što se kod nekih ženskih grupa izbjegava, najčešće zbog pristiska javnosti koja tendira da rad žena

372 Joy Magezis, *Ženske studije*, Magistrat, Sarajevo, 2001, str. 33.

u civilnom društvu poistovećuje sa humanitarnim radom a što je u skladu sa patrijarhalnim normama, kao i da bi se izbjegle interpretacije nevladinog sektora kao antivladinog.³⁷³ Po mišljenju Barbare Einhorn, žene aktivistkinje na taj način upadaju u *civil society trap*, koji je ništa drugo do eufeminizam za neplaćeni ženski rad.³⁷⁴

(Samo)interpretacija vlastitog rada i (samo)reprezentacija tako se dešava u trouglu ženskih grupa, šire političke zajednice i donatorskih politika: iako se ona nerijetko prilagođava različitim kategorizacijama radi opstanka u postojećem okruženju, ona sadrži i etičke ideale koje otvaraju niše za procese oslobođenja i emancipacije.³⁷⁵

Da bi ženske NVO iz profesionalizovanih, birokratizovanih tijela prerasle u alternativni, autonomni društveni pokret, potrebno je i nešto što se ne može svesti na puku projektnu implementaciju. Zatvoren u okvire projekata i nametnute okvire djelovanja, pokret ne prodire i ne osvaja širu socijalnu bazu. Jedna intervjuisana aktivistkinja je tako npr. izjavila da jedva čeka da odu strani donatori jer će se onda žene oslanjati na sebe, vlastite snage i profilisati nove, drukčije i autonomnije političke alternative i artikulacije. No i ovaj trend nije samo bh. *specificum*, već je karakterističan i za druge tranzicijske zemlje. Jer, kada je riječ o samom pokretu, odnosno oblicima udruživanja i angažovanja od žena i za žene, došlo je do njegovog zamaha u svim zemljama tranzicije, uprkos tendencijama da se rodna pitanja posmatraju kao luksuz u novim, nestabilnim demokratijama sa posrćućom ekonomijom.³⁷⁶ Naravno, postavlja se pitanje u kojoj mjeri ovaj kvantitativan bum predstavlja suštinski nov kvalitet i u kojoj mjeri se pozitivni aspekti ovog djelovanja mogu okrenuti u svoju suprotnost u nepovoljnom kontekstu. Nicanje organizacija civilnog društva često se dovodi u vezu sa jačanjem međunarodnih

373 E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, p. 182.

374 Pr. Barbara Einhorn and Charlie Sever, „Gender, civil society and women's movements in Central and Eastern Europe“, in: Howell and D. Mulligan (Eds.), *Gender and Civil Society. Transcending Boundaries*, p. 31.

375 Ibidem

376 Ibid, p. 80.

uticaja – fondova i mreža, i sa važnom ulogom koju je odigrala konferencija u Pekingu, koja je podržala stare i ohrabrila nove oblike udruživanja u tranzicionim zemljama.³⁷⁷ Na ovaj način se stvaraju uzajamne i recipročne veze pomoći ali i zavisnosti, koji podstiču ali i sprečavaju samoinicijativu i neprofitnost kao bitne karakteristike civilnog društva. *Ngoizacija* pokreta je povećala kompeticiju i fragmentaciju unutar samih ženskih grupa, gurnula u stranu značaj šire društvene mobilizacije što je sam koncept ženskog pokreta dovelo u pitanje. Globalno umrežavanje ženskih grupa stvaralo je i različite oblike zavisnosti i kao okvir djelovanja nametnulo neupitnost kapitalističke ekonomije i ideologiju liberalne demokratije. Bilo kakav oblik kritike prema zapadnim normama i modelima djelovanja „zapadnog“ feminističkog pokreta jednostrano se tumači kao odbacivanje same demokratije.³⁷⁸ Stoga je bitno upozoriti da sam koncept civilnog društva, čiji su najbitniji i najdinamičniji dio upravo društveni pokreti, ne predstavlja „prazan pojam“ koji se jednostavno „puni“ različitim angažovanim sadržajima, već je sam unaprijed politički i ideološki definisan usljed nepobitne snage zapadnog kapitalističkog sistema i ideologije.³⁷⁹ Neke od karakteristika civilnog društva u tranzicionim zemljama nameću pitanje da li civilno društvo štiti građane od države kada ova djeluje u okvirima kapitalističkog sistema, odnosno pak same žene od rodnih diskursa, kulturne prakse i društvenih struktura koji određuju odnose moći u civilnom društvu. No, ovo ujedno ukazuje da ne postoji neki civilni ili feministički metajezik u koji se *praxis* jednostavno treba ugraditi, već da se upravo kroz polimorfnost i ukrštanje navedenih protivrečnosti na lokalnim nivoima mogu i trebaju iznaći nova značenja i iskustveni korelati koji podstiču saradnju a rastaču hijerarhije. Time se otvara prostor za teorijske i praktičke de(kon)struk-

377B. Einhorn and C. Sever, „Gender, civil society and women’s movements in Central and Eastern Europe“, in: J. Howell and D. Mulligan (Eds.), *Gender and Civil Society. Transcending Boundaries*, p. 32.

378 Ibid, p. 26.

379 Ibid, p. 36, 46.

cije koje vraćaju puls pokretu i izoštravaju njegov kontrakulturni momenat s onu stranu globalizirajućih nejednakosti koje teže da „kooptiraju“ i preslikaju svoja pravila igre i na samo civilno društvo i društvene pokrete.

Iako se za ženske organizacije često tvrdi da su prevazišle nacionalne podjele, po riječima jedne intervjuisane aktivistkinje i dalje postoje tabu teme o kojima se ne govori, a što ukazuje da aktivistkinje još nisu sigurne jedna u drugu. Istraživanje Elisse Helms npr. prikazalo je kako žene iz različitih dijelova BiH drukčije gledaju na rat. Dok se u Federaciji insistira da je rat bio agresija, aktivistkinje iz RS-a rat su interpretirale kao građanski. Helms ukazuje na pojavu *Nationing of Gender*, što se ne ogleda samo u činjenici da su se neke ženske organizacije otvoreno stavile u službu nacionalističke politike. Uočena je tendencija da npr. hrvatske feministkinje na Bosanke/Bošnjakinje gledaju kao na žrtve nasilnih Srba, te se na taj način stavljaju u službu zvaničnih interpretacija rata koje dolaze iz Hrvatske.³⁸⁰ Narativne konstrukcije doprinose konstrukciji muslimanki kao jedinih žrtvi silovanja od strane srpske vojske. Iako se time ne želi negirati da su upravo one u najvećem broju i bile žrtve i da je neophodno da se patnja ovih žena prizna a njihovi glasovi čuju³⁸¹, feminističke interpelacije jednostavno ne smiju biti dio procesa korumpirajućih falocentričnih tehnika etničkog monopola i nametnutog upravljanja životom nakon traume³⁸², jednako kao ni njenog negiranja. Feministički aktivizam na taj način ne iskoračuje u punom kapacitetu iz nametnutih okvira, što ga sprečava da osvoji šire prostore i izbori se za drukčiju političku kulturalnost. Ženski pokret ne može i ne treba dostignuti svoju puninu, njegovo jezgro se ne može konceptualizirati ali je to prostor koji omogućava ženi da se konstituiše kao kritički politički subjekt gdje konstitutivne gran-

380 E. Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia and Herzegovina*, p. 81.

381 Azra Hromadić, „Challenging the Discourses of Bosnian War Rapes, in: J. A. Johnson and J. C. Robinson (Eds.), *Living Gender after Communism*, Indiana University Press, Bloomington, 2007, p. 170-171.

382 Ibid

ice, oblikovane metaforama materijalnosti, otvaraju kontrakulturalna jezgra i mrlje.³⁸³

Poslije tzv. sljepila za rod u okviru „domaće“ retorike i samoupravne verzije real-socijalizma, rod se definitivno izborio da postane tema, što i BiH uvrštava u red tranzicionih zemalja u kojima se razvoj civilnog društva dešava pod uticajem zapadnjačkih paradigmi među kojima je i tzv. *gender* industrija. U BiH se rod na dramatičan način ukršta sa pitanjima etnifikacije, konfesionalizacije i sveopšte politizacije etnokonfesionalnih identiteta. U takvom okviru je *gender* nerijetko gurnut u drugi plan, a pitanja kao što su siromaštvo, klasne podjele i različiti oblici marginalizacije i deprivacije gotovo nevidljiva. To svakako ide ruku pod ruku sa uvozom neoliberalne ideologije koja promovise priču da klasa u (post)modernom društvu zapravo i nema. Lijek za izlaz iz stanje vidi se u promovisanju liberalne ideologije gdje bi u BiH svi bili građani (i građanke?) kao takvi, bez obzira na etničku i druge pripadnosti, te bi društvo konačno krenulo put modernizacije. Ženske inicijative se posmatraju kao značajan resurs u borbi za jednu takvu viziju buduću da nadilaze etnokonfesionalne podjele, ali je problem što se u takvoj logici ženski aktivizam stavlja u drugi plan.

Uprkos brojnim antinomijama, uočenim zbog projektizacije, nesolidarnosti, nepostojanja socijalne baze, zavisnosti od međunarodne pomoći, marginalizacije, nepoznavanja pa i odbacivanja feminizma kao koncepta od strane nekih pojedinki i grupa, ne treba prenebregnuti ni domete koje je ženski pokret ostvario. On je svakako tačka otpora i uporište za drukčije forme i sadržaje političkog djelovanja od onih koje je nametnula etnopolitika, s jedne strane, ali i neoliberalna postpolitika koja je u biti depolitizujuća buduću da političko svodi na administriranje unaprijed definisanim potrebama koje su *per se* uglavnom ekonomističke prirode. Ženske grupe su problematizovale teme koje su bile nevidljive u maskulinoj polnoj ekonomiji i kroz svoje mreže stvarale drukčije obrise djelovanja koje nas izvlače

383 v. Butler, J. „Univerzalnosti koje se natječu“, u: J. Butler, E. Laclau i S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost*, str. 154.

iz neoliberalne opčinjenosti depolitizacijom.

Iako, kako su neke aktivistkinje primijetile, nekad izgleda da se ide korak naprijed a dva koraka nazad, stvoren je prostor u kojem žene stiču značajne socijalne vještine, osvješćuju se i uviđaju da imaju brojne potisnute potencijale a koji se otkrivaju upravo kroz aktivističko djelovanje i koje rastaču lažnu univerzalnu transparentnost i etnonacionalnog i postpolitičkog. Ženske grupe su se izborile za ženske kvote, osnaživanje političarki, alarmirale na svuda prisutan seksizam u medijima koji promoviše rodnu segregaciju, izborile se da nasilje u porodici postane i ostane bitna a ne više tabu tema, inicirale formiranje fondova ženskog preduzetništva, organizovale proteste, javna okupljanja, različite oblike edukativnih aktivnosti za žene, umjetničke i konceptualne performanse, ostavši pri tom svjesne protivrječja mnoštva dinamičnih događaja koje su inicirale. Prve su prelazile etnonacionalne linije i bile pionirke u aktivnostima pomirenja i održivog povratka. I one organizacije koje nisu imale ovakve aktivnosti, već su jednostavno pozivale žene na druženje u svojim prostorijama, dale su svoj doprinos³⁸⁴, budući da nekad prozaično izvlačenje žene iz kuće bez nekog unaprijed zacrtanog feminističkog cilja daje prostor da se žene usmjere jedna na drugu i kroz susrete i druženja pokrenu pitanja i teme koje ih tište. Jer, i ovdje je riječ o obliku borbe protiv nepredstavljivog odsustva izazvanog (maskulinim) poricanjem.³⁸⁵ Time se zapravo rastače privid univerzalnosti onog javnog i otvara prostor za različite forme onog građanskog koji se ne uzima kao pripisan status već kao ono što se stiče političkom participacijom i artikulacijom različitih društvenih odnosa i pozicija političkih subjekata, koji to tek treba da postanu.³⁸⁶ Iako građansko društvo i u slobodnim zemljama, kako navodi Mil, ispunjava tek mali prostor svakodnevnog modernog života³⁸⁷, ono je potencijalan odraz vrline ljudskih bića da žive zajedno kao

384 Svaki oblik udruživanja na slobodnoj osnovi ima etičku dimenziju.

385 Dž. Batler, *Nevolja s rodom*, str. 94

386 C. Mouffe, *The Return of the Political*, pp. 69-71.

387 Dž. S. Mil, *Potčinjenost žena*, str. 83.

ravnopravni³⁸⁸, ma koliko nam ove niše nekad djelovale nedovoljno velike, priznate i skrajnute sa glavnih puteva. Na sličnom fonu, Chantal Mouffe sjajno primjećuje u svojoj vizuri tzv. radikalne demokratije da se ideja opšteg dobra nikada ne može postići, da ostaje *foyer virtuel* na koji stalno moramo referirati iako znamo da ga ne možemo ostvariti.³⁸⁹

Iz tog razloga, pokretu fali utopijske energije – pri čemu se utopija ne posmatra kao nešto nerealno, već kao istorijski korektiv ideologiji budući da nije povezana sa partikularnim interesima ili vlašću³⁹⁰ i ne može se „sabit“ u neki politički manifest ili program. Utopija je stoga progresivni balans svakom konzervativnom esencijalizmu³⁹¹ i ona izoštrava kritiku našeg vlastitog uma. Ona je, kako je istakao Ernest Bloh (Ernst Bloch), višak značenja (*Überschuss*) koji nadilazi ideološki okvir iz kojeg je iznjedrena, te je riječ o nečem neočekivano i nepredvidljivo novom. A u tome upravo leži snaga i značaj ženskog pokreta, uključujući i bosanskohercegovačkog, koji otvara nove vizure i foajee za političku participaciju žena, njihovu samodefiniciju, omoćavanje i profilisanje drukčije društvenosti na fonu kontrakulturne kritike i nekonvencionalnih oblika političkog djelovanja.

388 Ibid

389 C. Mouffe, *The Return of the Political*, p. 114.

390 V. Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, str. 139.

391 Phillip E. Wegner, *Imaginary Communities. Utopia, the Nation and the Spatial Histories of Modernity*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London, 2002, p. 199.

METODOLOGIJA STUDIJE

Ovaj rad predstavlja dio istraživačkog poduhvata da se utvrde dometi, inicijative i kontroverze koje prožimaju i prelamaju se kroz ženski pokret u postdejtonskoj BiH. Kako društveni pokreti predstavljaju složene entitete koji izmiču strukturaciji, poduhvat je bio utoliko složeniji. Pogotovo ako imamo u vidu da društveni pokreti, čak i onda kada nisu toliko jasno profilisani u javnosti, postoje „ispod površine“ (sintagma Alberta Melučija) čuvaju domete ranijih perioda aktivističkih borbi utkajući se pri tom jedni u druge. Iz tih razloga, neophodno je bilo referirati i na ranije epohe kada dolazi do profilacije prvih ženskih organizacija i iznaći zapostavljene kontinuitete ali i frakture i diskontinuitete radi naučnih principa objektivnosti, preciznosti i sistematičnosti.

Iz tih razloga, pored teorijskih elaboracija, urađeno je i empirijsko istraživanje s ciljem potkrepljivanja tvrdnji o važnosti društvenih pokreta i otpora dominantnim redukcionističkim pristupima koje ga svode na NVO sektor – tendencija karakteristična za faktički sve tranzicijske zemlje i za dominantnu ideologiju globalizma i njene

neoliberalne razmrmljenosti.³⁹² S tim u vezi, bilo je neophodno ponovo „uvući“ društvene pokrete u naučni i aktivistički *mainstream*, posebno ženski kao najtrajniji i najustrajniji u različitim epohama.³⁹³

Kako društveni pokreti, kao što smo istakli, izmiču strukturaciji i predstavljaju složene fenomene kroz koje se prepliću različite organizacije, mreže, alijanse, formalne i neformalne grupe i pojedinci i pojedinke, aktivisti i aktivistkinje pokreta, kvalitativna metodologija se pokazala kao pogodnijom osnovom za samo istraživanje. Ona polazi od veberijanskih postulata razumijevanja (*Verstehen*) entiteta koji se proučava a koji kreiraju sami/e društveni akteri/ke. Ona takođe odgovara postulatima društveno angažovane nauke i izbjegava asimetriju između tzv. subjekta i objekta istraživanja i otvara prostore za artikulaciju i subjektivizaciju navodnog objekta koji se vještački, dihotomno odvaja u tzv. vladajućoj epistemologiji zarad potkrepljivanja vladajućeg naučnog žargona te kao takav odgovara uspostavljenim hijerarhijama u nauci, ali i društvu. Kvalitativna metodologija polazi od jednostavne činjenice da se stavovi i mnjenja ne formiraju izolovano, da ne „iskaču“ iz glava ljudi već da se formiraju u realnom društvenom kontekstu koji izmiče preciznim mjerenjima. Time se naravno ne negira značaj kvantitativne metodologije, pogotovo njenih prednosti kao što su veća preciznost i olakšana statistička obrada podataka. Iz činjenice da kvalitativna metodologija ponekad prijeti da skrene u konstruktizam i da istraživaču/ici da preveliku slobodu u interpretaciji podataka³⁹⁴, najprimjerenija je kombinacija obje metode

392 Sintagma nedavno preminule političarke Margaret Tačer da ne postoji društvo, već samo pojedinci i njihove porodice, odslikava ovu neoliberalnu razmrmljenost koja zapravo govori o nemogućnosti kolektivne akcije karakteristične za ženske i svake druge pokrete, ali i o svojevrsnoj „smrti“ politike u eri postojećih modela ekonomske, političke i svake druge produkcije u eri globalizacije i sveopšte depolitizacije.

393 Myra Marx Feree, Carol McClurg Mueller, „Feminism and the Women's Movement: A Global Perspective“, in: D. A. Snow, S. A. Soule and H. Kriesi (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, p. 576.

394 Brian C. Rathbun, „Interviewing and Qualitative Field Methods: Pragmatism and Practicalities“, u: J. M. Box-Steeffenmeier et al (eds.), *Oxford Handbook of Political Methodology*, Oxford University Press, Oxford, 2010, pp. 687-701.

radi bolje kontrole istraživačke analize. Iz tih razloga su u ovom istraživanju, pored dubinskih intervjuja kao tipične tehnike kvalitativne metodologije, korišteni i upitnici kao najkorištenija tehnika kvantitativne metodologije.³⁹⁵ No, ona je korištena u svrhu kontrole i deskripcije, dok je kvalitativni pristup ostao ključan segment eksplanacije i otkrivanja dubljih slojeva aktivističkog djelovanja u njegovoj „nepredvidljivosti i kreativnoj turbulenciji“³⁹⁶ koji u pukom kvantitativnom pristupu ostaju nedorečeni ili prešućeni jer onemogućavaju elaboraciju slojevitosti iskustava. Eventualni nedostaci kvalitativne metodologije su ovdje kontrolisani principima interne i eksterne validnosti³⁹⁷, stalnim kretanjem naprijed i nazad tokom samog istraživačkog procesa³⁹⁸, čime je omogućeno da sam istraživački proces ne bude vještački odvojen od vlastitih rezultata, već da im se stalno vraća i propitkuje ih.

Uzorak istraživanja činile su ženske grupe iz različitih dijelova BiH radi osiguranja ravnomjerne geografske zastupljenosti, utemeljenja otkrivenih generalija uz očuvanje poliperspektive i prepoznavanja doprinosa ženskom pokretu svake ženske grupe i intervjuisane aktivistkinje ponaosob. Iz tih razloga, svaki dubinski intervju zaslužuje da se posmatra i kao posebna cjelina u svojoj subverzivnoj višestrukosti i rasutosti³⁹⁹, budući da su u svaki od njih žene utkale svoje lične aktivističke priče. Živjeći svoje živote tranzicijski, u kojem se prepliću sjećanja na nekadašnje domete i ograničenja tada vladajuće paradigme emancipacije, kao i remisencije na predratno, ratno i postratno vrijeme, žene su na tim rub-

395 Time se ne umanjuje značaj kvalitativne metodologije koju ne treba definisati kao ono što kvantitativna metodologija nije (A. Bryman, *Social Research Method*, p. 381).

396 Judith Okely, „Thinking through fieldwork“, in: A. Bryman and R. B. Burgess (eds.), *Analyzing Qualitative Data*, Routledge, London and New York, 2002, p.21.

397 Ibidem

398 Alan Bryman, Robert G. Burgess (Eds.), *Analyzing Qualitative Data*, Routledge, London and New York, 2002, p. 3.

399 Dž. Batler, *Nevolja s rodom*, str. 38.

nim dijelovima između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti gradile specifične strategije rezistencije i borbe za vlastito učešće i doprinos u javnoj sferi bh. društva u odnosu na uspostavljena pravila igre koje same nisu kreirale, ali opet s onu stranu nametnutih hijerarhija čije frakture otvaraju prostore za različite dezidentifikacijske otpore. Time su olabavljivale uspostavljene društvene okole i gradile otpore spram „nasilnih“ interpelacija o sebi kao „drugom polu“.

Dubinski intervjui obavljani su sa sljedećim aktivistkinjama iz bh. ženskih grupa: Jadranka Miličević i Vedrana Frašto, „Fondacija CURE“, Sarajevo 3. februar 2011. (pilot intervjui), Nuna Zvizdić, „Žene ženama“, Sarajevo, 9. februar 2011, Đermana Šeta, „Ženski edukativni centar Nahla, Sarajevo“, 14. mart 2011, Sabiha Kurtić, „Snaga žene“ Zenica, 2. septembar 2011, Mirjana Penava, „Forma F“, Mostar, 5. septembar 2011, Minva Hasić, „Orhideja“, Stolac, 5. septembar 2011, Miomira Krunić, „Ženski centar“ Trebinje, 6. septembar 2011, Dragana Dardić, „Helsinški parlament građana Banja Luka“, 14. septembar 2011, Nada Golubović i Lana Zajčević, „Udružene žene“ Banja Luka, 15. septembar 2011, Sajma Gajetić, „Žene to mogu“, Banja Luka, 15. septembar 2011, Aida Behrem, „Žene sa Une“, Bihać, 16. septembar 2011, Nada Dodig, „Udruženje žena Derventa“, Derventa, 26. Septembar 2011, Munevera Zečević, „Kakanjke –Užok“, Kakanj, 9. oktobar 2011, Mujesira Haman, „Udruženje žena Tuzle“, 12. Oktobar 2011, Sabiha Husić, „Medica“, Zenica, 17. oktobar 2011, Senka Zulum, „Viktorija99“, Jajce, 19. Oktobar 2011, Bosa Miletić, „Most“, Višegrad, 22. oktobar 2011. Intervjuisane su i dvije teoretičarke koje su angažovane na brojnim poljima aktivističkog djelovanja u ženskom pokretu da bi se uspostavila i svojevrsna kritička distanca i stekli dublji uvidi u domete artikulacije i kontrakulturanosti bh. ženskog pokreta – prof. dr. Jasna Bakšić-Muftić, Pravni fakultet, Sarajevo, 14. novembar 2011. i dr. sc. Zilka Spahić-Šiljak, Centar za interdisciplinarnе postdiplomske studije (CIPS), Sarajevo, 19. novembar 2011.

Na glavna pitanja je, nadam se, odgovoreno u ovom istraživanju, ali ostaju dileme i nemir u kojoj mjeri se ovi odgovori mogu katego-

rizovati i uokviriti u naučni žargon. Neki od problema su svakako povezani sa fokusom istraživanja na kvalitativnom pristupu i samom tehnikom nestrukturiranih odnosno polustrukturiranih intervjua koji ponekad prijete da odvedu u preveliku slobodu interpretacije⁴⁰⁰ na uštrb dobijanja sistematičnih i pouzdanih podataka, kao i dinamične strukture društvenih pokreta kao polimorfni fenomena koje je teško sistematično istražiti. U već izrečenoj činjenici da društveni pokreti izmiču strukturalizaciji i tzv. „gvozdenom zakonu oligarhije” leži i njihova moć: u osvajanju prostora slobode za automnu artikulaciju i protok ideja, mišljenja, promišljanja, društvenu kritiku kroz različite performativne prakse i diskurzivne tačke otklona, sprečavanju širenja rod-nih stereotipija i invencije novih, kao i različite formalne i neformalne susrete kroz koje se aktivistkinje osnažuju i omoćavaju jedna drugu.

Kako društveni pokreti imaju više dimenzija budući da nisu fiksirani u vremenu, prostoru, članstvu, i u svakom pokretu se prepliću različite organizacije, mreže, zajednice, i ljudi – aktivisti i aktivistkinje pokreta.⁴⁰¹ U tome leže ograničenja ove studije, ali i svojevršan teorijski-aktivistički apel da društveni pokreti uđu u naučni ali i aktivistički mainstream bosanskohercegovačkog društva koje vapi za transformacijom i preobražajem. Kao takav, ovaj apel ostaje kontradiktoran ali i kontrakulturalan u propitivanju samih uporišta i ishodišta ženskog pokreta u BiH, ali i regionu uopšte. Jer, kao što je suptilno primijetila Rada Iveković, žene se nalaze u „protivrečnom položaju” – da zahtijevaju veću „vidljivost” kako bi ostvarile svoja temeljna, bazična ljudska prava, ali da opet zahtijevaju i određenu „nevidljivost” usljed nelagodnosti etnonacionalne patrijarhalne kulture koja predstavlja kontekst ženskih aktivističkih profilacija.⁴⁰²

400 Više o dilemama kao i potencijalima intervjua kao tehnike istraživanja vidjeti: Brian C. Rathbun, „Interviewing and Qualitative Field Methods: Pragmatism and Practicalities”, u: Janet M. Box-Steffenmeier et al (eds.), *Oxford Handbook of Political Methodology*, Oxford University Press, Oxford, 2010, pp. 687-701.

401 Nancy Whittier, „Meaning and Structure in Social Movements”, u : David S. Meyer, Nancy Whittier, Belinda Robnett (eds.), *Social Movements: Identity, Culture and the State*, Oxford University Press, Oxford, 2002, p. 289.

402 R. Iveković, „(Ne)predstavljalnost ženskog u simboličkoj ekonomiji: Žene, nacija

ODABRANE ŽENSKE GRUPE U BiH

Fondacija CURE

Fondacija *CURE* je feminističko-aktivistička organizacija koja djeluje za jednakost spolova i rodova zalagajući se za pozitivne društvene promjene putem obrazovnih, umjetničko-kulturnih i istraživačkih programa. *CURE* je organizacija profesionalaca/ki i volontera/ki koji/e izlaze na ulice u znak javnog protesta protiv nasilja, diskriminacije, kršenja zakona i osnovnih ljudskih prava, organiziraju performanse protiv nasilja, pozivaju umjetnike/ce, naučnike/ce, edukatore/ice, aktiviste/ice, građane/ke na akciju i konkretan lični doprinos za kreiranje boljeg i zdravijeg bosanskohercegovačkog društva.

Kontakt: Fondacija CURE, Čobanija 12, 71 000 Sarajevo, +387 33 207 561, www.fondacijacure.org, info@fondacijacure.org

i rat nakon 1989. godine“, u: B. Arsić (prir.), *Žene, slike, izmišljaji*, 29.

Forma F Mostar

Udruga *Forma F* je nevladina, nepolitička i neprofitna organizacija, koja podržava bosanskohercegovačku ženu u (re)integriranju u društvenu zajednicu na način da uspješno i ravnopravno sudjeluje u ekonomskom, javnom i političkom životu zajednice i regije.

Forma F razvija programe ekonomskog osnaživanja žena, osnaživanje žena za učešće u javnom i političkom životu, te projekte saradnje lokalnih žena s izabranim predstavnicima na svim razinama vlasti u cilju zaštite i promocije ljudskih prava, razvoja demokracije i civilnoga društva. Kroz svoje programe provode treninge, radionice i edukacije za žene, pružaju profesionalne obuke i pomoć za samozapošljavanje, rade i na jačanju saradnje između različitih etničkih skupina u BiH s ciljem stvaranja dugoročnog mira i stabilnosti u BiH i u regionu i potiču saradnju između civilnog, vladinog i poslovnog sektora razvojem zajednički programa.

Kontakt: Ul. Alekse Šantića 28a, 88 000 Mostar, +387 36 580 124, formaf@bih.net.ba

Helsinški parlament građana Banja Luka

Helsinški parlament građana (HPG) Banja Luka (HPG) je registrovan 1996. godine kao lokalna nevladina organizacija u Republici Srpskoj/Bosni i Hercegovini. Od tog vremena *HPG Banja Luka* je aktivno uključen u promociju, jačanje i povezivanje civilnih inicijativa, radeći na pomirenju i osnaživanju marginalizovanih društvenih grupa za političko djelovanje na lokalnom i regionalnom nivou.

Svoju viziju *HPG Banja Luka* nastoji ostvariti djelovanjem kroz tri programska područja: jačanje civilnog društva i transformacija

javne vlasti u servis građana, zalaganje za rodnu jednakost i stvaranje uslova za intenzivnije uključivanje mladih u javni život. Kroz svoje programe *HPG Banja Luka* organizira treninge za marginalizovane društvene grupa, naročito žene i mlade, te osnovne i napredne treninge za profesionalne grupe, kao i izdavanje publikacija.

Kontakt: Helsinški parlament građana Banja Luka, Miše Stupara 68, 78 000 Banja Luka, +387 51 432 750, www.hcabl.org, hcabl@blic.net

Infoteka Zenica

INFOTEKA Zenica – ženski informaciono dokumentacioni centar je dobrovoljno, nestranačko i samostalno udruženje građanki i građana okupljenih oko feminističkih principa, opštih principa nenasilja u odnosu na spol, principa nediskriminacije, ženskih ljudskih prava i ljudskih prava uopšte. U svome radu kroz radionice fokusirali su se na osnaživanje mladih žena i djevojaka, na podršku ženama i djevojkama romske nacionalnosti i jačanje političke i društvene angažiranosti žena, organiziranjem uličnih akcija nastoje podići svijest javnosti o nasilju i diskriminaciji nad ženama, a uz to organiziraju edukacije profesionalaca/ki u institucijama.

Kontakt: INFOTEKA - ženski informacioni dokumentacioni centar Zenica, Mejdanđik 4, 72 000 Zenica, +387 32 446 260, infoteka@infoteka.org.ba

Kakanjke Užok

Udruženje građana Kakanjke Užok osnovano je 1993. godine sa ciljem pomoći ženi u svim segmentima društva. To je multietničko

Udruženje i broji oko 50 članica različite starosne i kvalifikacione strukture.

U svojim programima fokusiraju se na brigu o ženi u svim segmentima društva kroz obrazovanje, politiku, ekonomiju, kulturu sa ciljem poboljšanja statusa žene i položaja na svim nivoima, pa su u skladu s tim implementirale i kurseve enleskog i bosansko-hrvatskog jezika, daktilografije, informatike i kurs tkanja. Njihovo djelovanje obuhvaća područje Općine Kakanj, i dosada su kroz svoje programe putem treninga i radionica educirale 300 žena o pitanjima prava žena u društvu, ekonomskom jačanju žena i jednakosti spolova, nasilju nad ženama, a u svoj radu pored raznih kurseva pržaju i pomoć za stare i iznemogle osobe.

Kontakt: UG Kakanjke Užok, Šehidska b.b, 72 240 Kakanj, +387 32 554 483, uzok@bih.net.ba

Medica Zenica

Udruženje *Medica Zenica* je stručna nevladina organizacija, koja od aprila 1993. godine kontinuirano pruža psihosocijalnu i medicinsku podršku ženama i djeci žrtvama ratnog, a potom i poratnog nasilja, te seksualnog nasilja u mirnodopskim uslovima, žrtve porodičnog nasilja, kao i žrtve trgovine ljudima.

Pristup ženama i djeci, žrtvama ratne i poratne traume, kao i nasilja uključuje pružanje usluga sigurne kuće (zbrinjavanje, logistička podrška, psihosocijalni rad – savjetovanje, individualni i grupni terapijski rad, pružanje sveobuhvatne podrške...) savjetovališta, SOS telefona, kriznog centra, dječije kuće i dječijeg dnevnog centra i prihvatilišta za djecu iz rizičnih grupa, okupacione terapije i ekonomskog osnaživanja kroz program zanatskih obuka u *Medici Zenica* i u ruralnim sredinama, pružanje pravne pomoći,

pružanje psihosocijalne i medicinske pomoći i podrške na terenu, te pružanje podrške i pomoći muškarcima u psihološkom savjetovaštu i na terenu.

Medica Zenica realizuje edukativne, istraživačke, zalagačke i izdavačke projekte usmjerene na promociju i zaštitu ljudskih prava, prevenciju i rehabilitaciju od ratne traume, seksualnog i porodičnog nasilja, uspostavu referalnih mehanizama, uspostava jedinstvene baze podataka na području Općine Zenica i institucionalnih mreža uz korištenje postojećih resursa iz zajednice, te suzbijanje trgovine ljudima.

Kontakt: Udruženje Medica Zenica, Krivače 40, 72 000 Zenica, + 387 32 463 920, www.medicazenica.org, medica1@bih.net.ba

Most Višegrad

Udruženje žena *MOST* Višegrad formirano je 1998. godine s vizijom da žene u bosanskohercegovačkom društvu budu ravnopravne u svim područjima rada i života.

Njihovi programi obuhvaćaju okrugle stolove, konferencije, radionice, radne grupe, škole feminizma za žensku, srednjoškolsku, seosku i povratničku populaciju i širu javnost, te ih na taj način informiraju i educiraju o ženskim pravima, o spolnom i /ili rodnom baziranom nasilju, nasilju nad ženama, a pored toga organiziraju i akcije povodom obilježavanja Svjetskog dana borbe protiv trgovine ljudima, imaju učešće na lokalnom radiju, i pružaju besplatnu pravnu pomoć te kurseve engleskog jezika, informatike za žene i djevojke.

Kontakt: Udruženje žena MOST Višegrad, Karađorđeva 23; 73 240 Višegrad, +387 58 622 715, uz_most@yahoo.com

Nahla Sarajevo

Centar za edukaciju i istraživanje „Nahla“ osnovala je 2000. godine grupa mladih žena s ciljem da bosanskoj ženi pruži prostor u kojem će se osjećati sigurno i prihvaćeno i dobiti priliku da se obrazuje, druži, proširuje i obogaćuje svoja znanja i iskustva, te usvoji vještine neophodne za uspješno obavljanje posla i aktivno učešće u društvenom životu. Svojim programskim aktivnostima nude različite vrste kurseva, seminara i radionica koji povećavaju šanse žena da pronađu adekvatan posao i daju im samopouzdanje da unesu promjene u svoj život, lično i profesionalno usavršavanje, edukacije o vjeri, kreativne radionice šivanja, slikanja i ručnog rada, i različite odgojno-obrazovne i zabavne sadržaje za mlade i djecu, te nude usluge korištenja biblioteke i čitaonice, fitnes centra, dječije igraonice i psihološko savjetovanje, i organizuju razne kulturne događaje kao što su: izložbe, dokumentarne i poetske večeri, umjetnički performanse i sedmice kulturne baštine.

Kontakt: Centar za edukaciju i istraživanje NAHLA – centralni ured u Sarajevu, Džemala Bijedića 122, 71 000 Sarajevo, +387 33 710 650, www.nahla.ba, info@nahla.ba

Centar za edukaciju i istraživanje NAHLA – podružnica u Bihaću, Prilaz ul. Bosanskih šehida bb, 77 000 Bihać, +387 37 328 200, nahlabihac@gmail.com

Orhideja Stolac

Udruženje Orhideja osnovano je 2004. godine kako bih na širem području Općine Stolac afirmiralo žene i pomoglo im u njihovom razvoju kroz edukacije, pomoć u malom biznisu te pokretanju proizvodnje. Udruženje broji 100 članica koje su kroz razne projekte

i edukacije postale članovi/ce.

Orhideja radi mnogo projekata koji su usmjereni na njezinu misiju, odnosno edukaciju za razvoj vještina, radionice suvenira, šivanje, poljoprivredne edukacije, marketing, ekološke radionice, zatim organizuju seminare o ravnopravnosti spolova, pravima žena, a veliki dio svog rada posvetila je područjima koja su ugrožena minama. Trenutno *Udruženje Orhideja* bavi se proizvodnjom hercegovačkih domaćih proizvoda i nastoji da otkup zasniva na domaćoj proizvodnji kroz otkup proizvoda od lokalnih proizvođača kako bi unaprijedili domaću proizvodnju, pa su i oformili zadrugu *Hercegovka* kako bi zajednički proizvodile i promovirale hercegovačke proizvode i etno turizam ovoga podneblja.

Kontak: Udruženje žena Orhideja Kralja Tomislava b.b., 88 360 Stolac, +387 36 854 647, www.orhideja.org, ugorhideja@yahoo.com

Sarajevski otvoreni centar

Sarajevski otvoreni centar je nezavisna, nestranačka i neprofitna organizacija koja promovise puno poštivanje ljudskih prava i smanjenje nivoa diskriminacije na osnovu spola, seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Sarajevski otvoreni centar je organizacija koja osnažuje žene i LGBT (lezbijke, gejeve, biseksualne i transrodne) osobe kroz aktivnosti u zajednici, promovise ljudska prava žena i LGBT osoba u društvu, te zagovara za promjene legislative i politika vlasti u Bosni i Hercegovini. Sarajevski otvoreni centar je osnovan 2007. godine, a intenzivno radi od 2011. godine, kada je otvoren prvi ured te je okupljen prvi tim koji radi u Sarajevskom otvorenom centru.

Sarajevski otvoren centar organizuje radionice, treninge, okrugle stolove i savjetovanja; izložbe, projekcije filmova, diskusije i druge kulturne događaje; implementira programe podrške LGBT osobama; dokumentuje slučajeve kršenja ljudskih prava i zagovara

izmjene i usvajanje novih pravnih akata; učestvuje u međunarodnim zagovaračim akcijama prema tijelima Evropske unije i Ujedinjenih nacija.

*Kontakt: Sarajevski otvoreni centar, Čobanija 12, 71 000
Sarajevo, +387 33 200 073, office@soc.ba, www.soc.ba*

Snaga Žene Zenica

Udruženje Snaga Žene registrovano je 2005. godine sa vizijom ravnopravnog sudjelovanja žena u rješavanju problema kako u porodici tako i u zajednici i ostvarivanju svojih prava, kao i ekonomsko jačanje žena.

Cilj ekonomskog osnaživanja žene ovo Udruženje provodi kroz izradu tradicionalnih rukotvorina, tako da je od same registracije do danas veliki broj žena edukovan kroz kurseve tkanja, pletenja i heklanja, šivanja, slikanja na staklu, svili i na platnu. Pored ovih aktivnosti, uduženje je održalo i modne revije sa radovima svojih članica, kao i niz izložbi na kojima su članice predstavile svoje umjetničke radove, te se bave i humanitarnim radom.

*Kontakt: Udruženje Snaga žene, Maršala Tita 20, 72 000 Zenica,
+387 61 794 719, sabihakurtic@hotmail.com*

Udružene žene Banja Luka

Udružene žene Banja Luka je nevladina organizacija osnovana 1996. godine u Banjaluci. Kroz aktivnosti i projekte organizacije zalažu se za unapređenje društvenog položaja žene i njeno pravo na život bez nasilja u porodici i javnom životu.

Kroz svoje aktivnosti usmjereni su na poboljšanje položaja žena u našem društvu – u porodici i javnom životu kroz eliminisanje

svih oblika nasilja nad ženama, i na postizanje ravnopravnosti polova, zalažu se za osiguravanje efikasne podrške i servisa za žene i djecu žrtve nasilja, kao i ostvarivanje uticaja na donošenje i promjenu diskriminirajućih zakona i javnih politika u ovoj oblasti, zatim na ravnopravnost polova u političkom i javnom životu, te na smanjenje rodni stereotipa u medijima, uticaja na pozitivne promjene medijskih politika i programa u smislu povećanja vidljivosti žena i ženskih problema u medijima, rodno sensitivna edukacija medijskih radnika i rada u kreiranju informiranog javnog mišljenja o gender diskriminaciji i aktivnom uključenju u borbu za poboljšanje položaja žena u našem okruženju.

Kroz svoje programske aktivnosti, organizacija *Udružene žene Banja Luka* provodi tematske treninge i radionice namijenjenih izgradnji kapaciteta lokalnih nevladinih organizacija, udruženja građana različitih profila, političkih stranaka, zvaničnih institucija i poslovnog sektora, radi istraživanja i izdaje publikacije.

Kontakt: Udružene žene Banja Luka, Kalemegdanska 18, 78 000 Banja Luka, +387 51 462 146, www.unitedwomenbl.org, office@unitedwomenbl.org

Udruženje žena Derventa

Udruženje žena Derventa osnovano je na osnivačkoj skupštini održanoj 2005. godine na inicijativu grupe žena koje su željele da organizovanim djelovanjem i radom utiču na ostvarivanje ravnopravnosti polova u svim segmentima društva i većem angažovanju za jačanje položaja žena, ukidanja svih oblika diskriminacije i ostvarivanja zaštite ljudskih prava, posebno ženskih.

Glavne ciljeve *UŽ Derventa* ostvaruje prateći primjene konvencija i zakona o ukidanju svih oblika diskriminacije po polu, dobi, naciji i vjeri, promoviše gender principe ravnopravnosti i radi na implementaciji zagarantovanih ljudskih prava, pruža stručnu pomoć u zaštiti prava žena i mladih; djeluje preventivno i edukativno putem seminara, radionica, tribina, okruglih stolova itd. u borbi protiv svih oblika nasilja nad ženama i djecom, društvenim

osnaživanjem žena, zdravstvenim prosvjećivanjem mladih i žena. Učestvuje aktivno u radu opštinske komisije za ravnopravnost polova, bavi se kampanjama putem tematskih brošura, letaka, plakata i drugog propagandnog materijala.

Kontakt: Udruženje žena Derventa, Nikole Tesle bb, 74 400 Derventa, +387 53 332 260 www.uzderventa.or, jovanka.uzd@gmail.com

Udruženje žena Tuzle

Udruženje žena Tuzle je nevladina, nestranačka organizacija osnovana 1992. godine, koja okuplja žene Tuzle bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost, starosnu dob i školsku spremu. U svome radu Udruženje žena zalaže se za promociju ženskih ljudskih prava i aktivno učešće žena u demokratskim promjenama društva, očuvanje kulturne tradicije bosanskohercegovačkih naroda i narodnosti, te brige o djeci bez roditeljskog staranja, i pružanje psihosocijalne pomoći ženama oboljelim od karcinoma dojke.

Za svoj humani rad i djelovanje u gradu Tuzli nagrađeno je *Tuzlanskom plaketom* sa zlatnim grbom grada, a organizirali su i mnogobrojne malonogometne turnire za žene, festivale ženskih vokalnih ansambala, razne humanitarne aktivnosti, radionice i okrugle stolove te edukacije za mlade djevojke i žene o aktuelnim temama.

Kontakt: Udruženje žena Tuzle, Trg Kapija, Prekinute mladosti 3, 75 000 Tuzla, +387 35 278 388, www.tuzlanke.com-udruzenjezena.tuzle@gmail.com

Udruženje Žene Ženama

Žene Ženama su samoorganizovana ženska grupa osnovana 1997. godine, koja osnaživanjem žena i ženskih grupa doprinosi razvoju građanskog društva, zalažući se za poštivanje ženskih ljudskih prava u svim oblastima privatnog i javnog života.

Aktivnosti programa su obrazovanje, istraživanje, izdavaštvo i javno djelovanje s ciljem promovisanja ženskih ljudskih prava, smanjivanju diskriminacije i nasilja protiv žena, osnaživanju ženskog pristupa pravdi i povećanju ženske uloge u odlučivanju i liderstvu. Udruženje organizira seminare, radionice, okrugle stolove, javne rasprave te samostalno ili u suradnji sa partnerskim organizacijama izdaju publikacije.

Kontakt: Udruženje Žene Ženama, Derebent 41, 71 000 Sarajevo, +387 33 219 640, www.zenezenama.org, zene2000@zenezenama.org

Viktorija 99 Jajce

Organizacija je počela sa radom 1996. godine pod nazivom *STOPE NADE*, a od 1999. godine nastavlja sa radom kao *Viktorija Livno* područni ured Jajce, da bi se 2002. godine preregistrirala u *Viktorija 99 Jajce*.

Udruženje žena *Viktorija 99* je nevladina, vanpolitička, multinacionalna organizacija koja organizirano radi na ostvarivanju programskih ciljeva, fokusirana prije svega na poboljšanje

uslova kvaliteta života žena. Organizacija je počela sa radom na aktivnostima edukacije, humanitarnoj pomoći, dok danas ima svoje programe koji obuhvaćaju edukaciju, kulturno- ekološke, humanitarne, psihosocijalne programe, javno zagovaranje s ciljem obrazovanja žena o principa demokratskog društva, afirmacijom žena i njihovim angažovanjem u društvu kao i ekonomskom osnaživanju poboljšanju uslova žena u radu i u drugim aktivnostima.

Kontakt: Udruženje žena Viktorija 99, Kralja Tomislava bb, 70 101 Jajce, +387 30 654, info@viktorija99.ba

Žene sa Une Bihać

Udruženje Žene sa Une Bihać osnovano je 1994. godine od strane pojedinaca opredijeljenih da pomognu građanima u jačanju na ekonomskom, socijalnom i političkom planu, planiranju i provođenju pozitivnih procesa u društvu.

Žene sa Une je nepolitička, nevladina i neprofitna asocijacija koja radi u ostvarivanju svojih statutarne ciljeva, pa tako unutar *Udruženja* djeluju : Sigurna kuća – sklonište za žrtve nasilja u porodici, žrtve seksualnog zlostavljanja i trgovine, Centar za besplatne pravne savjete, lokalni volonterski servis i odjel za implementaciju projekata. Unutar svojih programa ovo *Udruženje* pruža adekvatan smještaj ženama i djeci žrtvama traume i nasilja tokom procesa njihovog oporavka u Sigurnoj kući, koje uključuje i odgovarajuću stručnu pomoć, individualni i grupni terapijski rad, te ekonomsko osnaživanje kroz pohađanje kurseva za zapošljavanje i samozapošljavanje, potom pružaju besplatnu pomoć fizičkim licima, građanima, ženama žrtvama porodičnog nasilja i socijalno ugroženim kategorijama.

Kontakt: Udruženje Žene sa Une, Krupska 26, 77 000 Bihać, +387

37 220 855, www.zenesaune.org, zena-una@bih.net.ba

Žene to mogu Banja Luka

Udruženje građana Žene to mogu Banja Luka osnovano je 2001. godine s ciljem pružanja podrške ženi i porodici, jačanju svijesti o ulozi žene u savremenom demokratskom društvu što podrazumijeva: kulturu, nenasilje, toleranciju i druge temeljne vrijednosti demokratskog civilnog društva.

U svome radu Udruženje se zalaže za ravnopravnost žena i u skladu s tim organiziraju edukacije i kurseve o ženskim pravima, nastoje da ekonomski osnaže žene kroz kurseve starih zanata, osnovali/le su i ametersko-kulturno društvo – ženski hor *Lira*, te pružaju pomoć starim i bolesnim osobama.

Kontakt: Udruženje građana Žene to mogu, Cara Lazara 20, 78 000 Banja Luka, +387 51 464 144, ztmbl@inecco.net

Ženski centar Trebinje

Udruženje za pomoć djeci i ženama žrtvama porodičnog nasilja *Ženski centar Trebinje* osnovala je grupa građana 2002. godine kao izraz potrebe da se javno progovori o porodičnom nasilju nad ženama i djecom koje se tretiralo kao privatni problem pojedinca, a ne kao problem cijelog društva. Aktivnosti ove organizacije usmjerene su na različite oblasti kao što su javni život, zdravlje, socijalna zaštita, ekonomija, u kojima se kroz organiziranje seminara, edukacija, konferencija, uličnih akcija i slično nastoji

informirati i educirati javnost o problemima porodičnog nasilja, trgovinom ljudi, zdravstvenoj zaštiti i dječijim ljudskim pravima, potom usmjereni su i na zalaganje za dječija i ženska ljudska prava kao i ekonomsko osnaživanje žena i njihovom boljem položaju u porodici i u društvu, i pružanje psihosocijalne pomoći.

Važno je još spomenuti i da je Ženski Centar prepoznao potrebe socijalno ugroženih sugrađana, pa su tako organizirali akcije prikupljanja i podjela paketića hrane, igračaka, garderobe i drugih prigodnih poklona za svoje sugrađane prvenstveno za djecu i žene žrtve porodičnog nasilja.

Kontakt: NVO Ženski centar Trebinje, Hrupjela 69, 89 101 Trebinje, +387 59 225 767, www.zenskicentar.org, zenski.centar.trebinje@gmail.com

SUMMARY

The Women's Movement in Bosnia and Herzegovina *- in the words of a counterculture -*

*

One cannot speak of civil society in substantive terms without reviewing the role of social movements as collective agents within civil society. In the existing socio-political, scientific, and activist mainstream, a reductionist view of civil society prevails. It is tantamount to nongovernmental organizations (NGOs) that act in a dispersed manner in public space. They do not ask deeper questions about the nature of their interactions and their contribution to a substantive, and not merely formal, democratization.

The rise of the modern era also brings the expansion of civil society as an ideal-type category expanded with the rise of modern-

ism as a parallel sphere to absolute, unlimited political power. It is characterized, in the normative sense, by spontaneity, volunteerism, solidarity, and anti-hierarchy (Vukašin Pavlović), as opposed to the bureaucratic structures of the modern state that seek to establish norms for human life through the more-or-less subtle mechanisms of normalization. This led either to the idealization of civil society, or to its restraining and silencing in order not to destabilize the newly-established *status quo*.

With its spontaneity and anti-hierarchical nature, civil society opened a window for women, whose “classical” gender roles - specifically their duties - were not questioned, even by modernism. Since being a woman is biologically predetermined and situated in the sphere of pre-sociality (see the contract theories of John Locke and Jean-Jacques Rousseau), politicization of the so-called woman question was systematically hampered and often publicly designated as something vulgar, unworthy of the high but simultaneously jejune politics that does not care for the changes in the pulse of life. And not only was it vulgar, but also dangerous, threatening the bipolarity of cultural two-forms (the phrase of Judith Butler) and the dichotomies without which society would lose its cognitive maps and, allegedly, slide into anarchy.

However, the revolutionary changes shaking up the world also “shook up” women, inspiring them to fight against their own deprivation, a deprivation they themselves never chose, in terms of human rights, but which was imposed upon them ever since the Ancient Greek and Roman version of patriarchy, which viewed them as something ahistorical, *a priori* known and knowable. The fight for self-determination was not only theoretical but was constantly imbued with practical involvement in various fields of political struggle: the fight against slavery, the destruction of nature, colonial conquest and imperialism, and almost all forms of destruction, oppression, and exploitation.

In this struggle, theory and practice developed together and strengthened one another, as confirmed by ontological works of Mary

Wollstonecraft, Harriet Taylor, George Sand, Elizabeth Stanton, etc. These dedicated women fought not only for formal equality, but also for the purification of political equality with new and completely different political sentiments, and for the constant expansion of the concept of *demos*, which was characterized in the modern epoch by middle-aged men of the middle and upper classes. For this reason, Herbert Marcuse pointed out that feminism and the women's movement were characterized by receptive sensitivity juxtaposed with the repressive productivity of the modern capitalist system.

*

Social movements are the most meaningful and creative bearers of social change due to their massive scale, spontaneity, and anti-hierarchical nature, which elude the “iron law of oligarchy” that characterizes political parties. The women's movement, according to many interpretations, belongs amongst the most important social movements since it has marked two centuries in which social movements have been largely spoken of as novelties of political modernity. As such, it has suffered many changes, but has also initiated tectonic political turmoil. While the labor movement has virtually disappeared from the public discourse, the women's movement is not only spoken of, but has also taken on a global dimension.

Women, as those who are on the political and social margin, opened up the traumatic core of the system (in the words of Ernesto Laclau) and could not be stopped. They destabilized basic prejudices and dichotomies such as the division of the private and public spheres. While the political was considered to be a public thing (*res publica*), the private was considered politically irrelevant and ontologically lower than the abstract concept of public interest, the common good. But woman activists have noticed that this depolitization of the private sphere is also a political decision, or rather a precedent whereby subtle practices of exclusion preclude various different social groups, including women, from obtaining

the status of full citizens. And the notion of the common good in its false universality is actually full of concrete contents, based on private interests, in order to even have a real impact. The feminist phrase “the personal is political” revolutionized political theory and practice. Without this phrase, the almost daily domestic violence suffered by women would have remained a private, and not a public matter.

In order to attract attention to the mimicry of this abstract universality, women utilized different performative strategies; they used both conventional and unconventional forms of political struggle, raiding the offices of womens’ magazines, burning their bras, occupying public transport, and paying for tickets in the amount proportional to womens’ salaries. These and similar campaigns were carried out with a lot of imagination using words, pictures, prose, and poetry (Gisela Bok). They were creating an alternative political culture based on sustained solidarity and anti-authoritarianism. They founded parallel institutions such as alternative care centers that operated on the principles of building a free individual, not a cogwheel unaware of being clasped to a system that generates unhealthy competition instead of cooperation – collective, sublimated neuroses instead of unfettered self –actualization and self-realization.

Although the success of the women’s movement is most often described in terms of measurable categories such as gaining the right to vote, the right to divorce, the right to abortion, to part-time work, the introduction of the women’s quota in parliament, and the appearance of the first female prime minister and head of state, the power, appeal, and charm of the women’s movement lies precisely in its constant retreat from these measurable categories and resistance to the structuring that may generate new forms of reification and alienation. Some of these successes can also be problematized, for example by pointing out that the former Prime Minister of Great Britain, Margaret Thatcher, did not have a single woman in her cabinet. She also contributed to the inauguration of a new form of capitalism that has

led to major social stratification and the reduction of social assistance for vulnerable social groups which often include women, especially single mothers. The women's movement celebrates the memories of its successes and the radical changes it initiated, but also demystifies and deconstructs the rational perception of the notion of success generated and produced by the system itself.

*

When discussing the women's movement in former Yugoslavia, namely in Bosnia and Herzegovina, we must start with the arrival of Austro-Hungarian rule to the area. The first associations in which women could participate were formed during that time. However, these associations were of the pro-patriarchal type and women were engaged in purely ancillary activities, often alongside their husbands, performing the role of keepers and custodians of tradition and the moral upbringing of children. Other questions are being posed as well -- such as the right of women to education -- but only with the aim of helping women perform these patriarchal duties in a better, more meaningful way. Besides these types of associations, the emergence of the Kingdom of Yugoslavia inaugurates the appearance of associates such as *Ženski pokret* based on the liberal ideology on human rights. Its work is marked by the activity of Ksenija Atanasijević, a philosopher and the first female university professor in the region. The Communist Party of Yugoslavia gave a distinct mark to the women's movement. It advocated, at least formally, the deconstruction of gender roles and the emancipation of women, insisted on their inclusion in socio-political life, namely the socialist revolution, and radically criticized the bourgeois ideal of women as housewives. After the prohibition of the Communist Party of Yugoslavia, the Party used women's associations for the promotion of its own ideas and visions (Ivana Pantelić). This is why it comes as a surprise that some party members, after a successful revolution, shortsightedly defined feminism as a retrograde, bour-

geois ideology which only perpetuates the subordination of women by identifying female and/or feminist activism with philanthropic work.

The establishment of the Antifascist Women's Front (AWF) in Bosanski Petrovac in 1942 represents an important moment in the history of the women's movement in this part of the world. During the war, the work and contribution of women to the national liberation struggle was considered very valuable and a special emphasis was placed on women's mobilization. Comrade Tito mentioned this matter in one his speeches in the following way:

I am proud to stand at the head of an army that has a large number of women... Women of Yugoslavia, who have sacrificed so much in this fight, those who persistently stand on the forefront of the national liberation struggle, have the right here, today, once and for all, to establish one fact: that this fight must bear fruit for the women of the nation of Yugoslavia, so that no one will ever again have these dearly-paid fruits plucked from their hands. The People's Liberation Army and all women who are on the front-lines of a great battle will fight for the woman cause.

Woman Today, no. 103

Following the end of the war and the revolution, the power of these words did not have a long-lasting effect. The dismantling of the AWF (staged from above as self-termination) into a loose *Federation of Women's Associations* due to covert tensions between the AWF and National Front, hampered the widespread creative potential of women in the construction of the new Yugoslavia. Prominent woman partisans from the front lines, mentioned by Tito in the aforementioned speech, either withdrew from public life and married leading public officials or paid a high price for their participation in the movement. Since the patriarchal system of values hadn't been profoundly shaken after all, these prominent individuals and fighters were torn between the many duties in their politi-

cal, economic, and private life (Ivana Pantelić). The Soviet model of emancipating women through the socialization of housework (i.e., the construction of communal restaurants) ended badly since they were mostly used by single men. With the passage of time and the decline of ideological mobilization, official enthusiasm for women's emancipation decreased. Nonetheless, women's emancipation remained highly positioned in the official political agenda, but was increasingly turning into a mere phraseology.

One anthological event did, to some extent, unsettle this phraseology. In 1978 the legendary conference *Drug-ca žena. Žensko pitanje- novi pristup* (*Female Comrade. The Woman Question – a new approach*) took place in Belgrade. Although the conference was mostly academic, it also gathered activists from Western countries and encouraged woman scientists from Yugoslavia not only to question why socialism didn't lead to the real emancipation of women, without questioning socialism's basic principles, but also to investigate the fundamental problems of the socialist version of emancipation.

After the conference, the official reaction of the officials in charge for gender equality, put forward in a Stalinist manner, declared that the woman question was resolved in Yugoslavia and that a new approach was not needed. Nevertheless, a series of lectures followed, encompassing a wide range of issues and foreshadowing the emergence of an alternative political culture. Lively discussions that took place in journals like *Duga* and *Student* were indicators of the newly arisen social upheaval which enriched both the academic and the daily social life. For the first time, SOS phone lines were established for women who were victims of violence. But this new wave was soon cut short by the rise of ethnic nationalism that grew with the crisis of the system. Under the pretense of protecting the freedom of speech, it took advantage of these alternative discursive spaces that female scholars and/or activists had created with their own hard work.

*

The rise of ethnonationalism in former Yugoslavia was accompanied by the rise of misogyny, keeping in mind that ethnonationalism was based on a very heroic and masculine mythology (Rener & Ule, 2005: 108). The decline in legitimacy of the system and belief in the core values of socialism and self-management led to a strongly emerging trend of social retraditionalization – a return to the old, certified values which offered a solution for the crisis in the legitimacy of Yugoslavia's "soft" communism and the oncoming social anomie.

Bearing in mind that different political views are expressed by gender allusions, and that gender is mobilized in differing discourses and representational strategies in order to justify social distinctions, fractures, and hierarchies (Elise Helms), the (mis)use of women and the feminine for the purposes of political manipulation and ethnomobilization certainly becomes important. One example of such manipulation was a media campaign in Serbia from 1987 to 1989 that was full of stories about the bestial Albanians as lower, tribal creatures that raped Serbian women in Kosovo (Svetlana Slapšak). Albanian women were, however, rarely shown in this discourse; the victims of violence were mostly the "asexual" bodies of Serbian nuns, girls, and old women. Thus, when it comes to women, notions of honor and morality as patriarchal categories are placed in the political spotlight, and women are objectified and reduced to the passive role of the victim or, if they belong to the ethnic *Other* and the *Different*, are made invisible.

The return to the nation may be psychoanalytically interpreted as an act of regression: the errant son returns to his rightful mother, from whom he was separated by Yugoslavia, the personified evil stepmother who hid her "true" nature under the pretense of "brotherhood and unity" (Rener & Ule, 2005: 108). This full power of this "return," was directed at Bosnia and Herzegovina, with the goal of completely destroying its social fabric, since it represented a miniature Yugoslavia and did not have its so-called titular nation. In this

way, it was possible to carry out the project of erasing the collective memory of achievements of the former system, and the memory of the spirit of solidarity and unity. In such circumstances, Bosnia and Herzegovina was reduced to a body without a social context, which can be “legitimately” claimed and conquered through, among other things, a woman’s body.

As the war and ethno-religious hatred gained strength, they were accompanied by gender strategies and innuendo. The media frequently used pictures of massacred bodies from which different organs were often bestially ripped out – whether they were eyes or ears, such pictures metaphorically referred to the horrors of castration that was performed by the uncontrollable phallus of the ethnic Other (Renner & Ule). The symbol of the uncontrollable phallus represents the uncontrollable escalation of conflict which is considered “unstoppable.” Thus, for example, “Serbian men” who opposed the war were most often described in the Serbian media as homosexuals, which confirms the importance of the feminist attitude and theoretical interpretation of the importance of the body and sexuality for the justification and “interpretation” of conflict (Danijela Čenan) and its attempts to articulate different approaches to war through theoretical-activist practices of deflection.

However, a certain number of individuals did not accept the passive role of the victim in the madness of war which they did not initiate. First informal groups for the help and support of vulnerable populations were founded and maintained their ties with peace movements and activists from Serbia and Croatia. Crossing ethnic borders also means crossing borders which reduce women to bodies needing to be owned, occupied, and humiliated in order to degrade the ethno-collective „enemy“. The decisive moment was the formation of *Medica Zenica*, the first formal women’s organization that offered psychological support to female victims of war – a war which had characteristics of *gendercide* (Elise Helms). This liturgy of punishment contained two Foucauldian principles: the principle of prosecution and the principle of confidentiality (Michel

Foucault). Women were “prey” that needed to be captured and kept secret in the so-called war bordels for women. But as was noted earlier the engagement of women in the first informal groups for self-help and support initiated a process which Monica Hauser, a gynecologist who came to Zenica to help in the creation of a mobile team for helping female victims of war, called “mending the souls of women.” Insisting on new terminology – renaming rape victims as “war rape survivors” or “Überlebende sexualisierter Kriegsgewalt,” and thus shifting the focus on the abused individual’s power and will to survive (Monica Hauser) – opened up spaces for a vision of a new life and a new beginning.

*

While womens’ activism during the war mostly consisted of humanitarian and psychotherapeutical efforts, the signing of the Dayton Agreement widened the range of activities which now had the characteristics of a woman’s movement in all the implications of this political construct. Focusing on violence against women also emphasized the key problem of peacetime violence against women. As one activist told us, we saw the need for new laws that would address violence against women. In order to pass these laws, it was necessary to include more women in institutions. So began the strengthening and empowering of women to participate in political life. With the support of the OSCE, which was practically in charge of elections in Bosnia and Herzegovina until the 2002 election law, the introduction of a women’s quota in general elections was introduced. But this development also led to the question whether the strengthening of women on party lists strengthened only the parties themselves, including the nationalist ones. During research conducted on the women’s movement in the post-Dayton context, activists pointed out that despite countless activities in this sphere, they can only rely on a small number of politicians who lobby for them and are considered to be part of the women’s move-

ment (such as Besima Borić and Nada Tešanović).

On the other hand, the widening of the range of activities brought about the professionalization and bureaucratization of the women's movement. Foreign institutions which emphasize activism through individual projects have largely contributed to this development. Although this trend is not negative in itself, it has indirectly led to competition, elitism, and fragmentation within the women's movement in Bosnia and Herzegovina.

For these reasons, the interviewed activists gave differing answers to the question of whether or not a women's movement exists in Bosnia and Herzegovina: that it does not exist because it lacks a critical mass to stand behind certain actions, that the existence of the movement is questionable because there is no volunteerism or goodwill – work is done as long as there is money. Activists who answered that the movement exists claimed that it is a strong, powerful, and visible movement, bringing together a large number of people with knowledge, commitment, and devotion.

One of the key indicators of the existence or non-existence of the movement was solidarity. Activists most frequently pointed out competition, jealousy, insufficient cooperation, and the leaders' desire to control and dictate processes. But at the same time, solidarity was emphasized as a much needed value and something to strive for, which indicates positive changes in this respect. It is also important to note that, as one activist said, a new generation is taking hold, and the pioneers of the movement, despite selfless efforts and devotion, have not received any recognition, at least in the formal sense. This leads to tensions between them and the younger, new-coming activists.

Also noted was the extreme discontent of so-called smaller groups from smaller places that feel marginalized in the existing model of the women's movement and the established channels of power and influence within civil society. For example, in the words of one activist, "We are on the margins of the project... strong organizations run everything and their donors often favors them and

invite them to submit project applications....”

Some of these negative trends arise from the fact that the dominant discourse reduces the concept of civil society to the NGO sector. This reduced model is also present in other so-called countries in transition, where civil society exists in the form of “closed, concentric circles” more oriented towards donor support and less towards mass civil mobilization (Elise Helms, *Gendered Vision of the Bosnian Future*).

It is undoubtedly true that women are far more engaged in civil society than in formal politics, a phenomenon that should be interpreted through the prism of unequal distribution of power. Namely, many activists have declared that in civil society there is less power than in formal politics, that there is a lot of work - often volunteer work - and there is no time for rest and breaks; this is part of the so-called feminization of civil society. Although patriarchal society in general does not look favorably upon the participation of women in the public sphere, viewing women’s activism as the extension of women’s housework, which actually leads to the petrification of patriarchal norms annuls this attitude. Often the activists themselves, in order to obtain the support of local ruling structures of power of the women’s movement, which is more than necessary in the context of BH ethno-polis (a syntagm coined by professor Asim Mujkić). However, as one female activist pointed out, there are more women in civil society than in formal politics because civil society allows more freedom and creativity, so these previous statements should most certainly be interpreted with caution.

It is especially important to emphasize the positive trends in women’s participation in civil society and the women’s movement in the current BH context. The activists displayed a high level of critical consciousness in assessing their own actions which indicates their political maturity and realism, as well as the importance of commitment in fighting for a common good, observed from a critical distance. But too much self-criticism often leads to the problem of so-called activist burnout (Jane Berry with Jelena Đorđević,

What's the Point of the Revolution if I Can't Dance?) because devotion and high participation induce great expectations that are often impossible to meet. However, the activists also refer to numerous concrete achievements of the movement, such as feminist participation in peacemaking activities, and the fact that feminists were the first to articulate resistance to ethnonationalism and militarism, the first to cross ethno-national boundaries, the first to greet and assist returnees, often endangering their own positions in the ethnically homogenous communities in which they lived. Also, a large number of activists point out that women's groups allow space for leisure activities, expression, and creativity – that involvement in women's NGOs has made them realize their own power and potential – and they positively evaluate the work of other women's organizations. This last part shows that activists do not suffer from an exclusive focus on their own activities, which threatens to slide into localism and particularism, but rather have a broader perspective, goals, and missions.

*

We can conclude from this brief overview that women's groups have significant potential to overcome the institutional constraints of Bosnian realpolitik and create a different framework of action which could potentially mobilize not only other women and also other groups which have been excluded from the public sphere for various reasons, such as „inappropriate“ ethnic/religious affiliation (since the Dayton Agreement favors three ethnic groups, naming them as the three constituent peoples in Bosnia and Herzegovina), „inappropriate“ ideological and value orientation, poverty and/or unemployed. Women's groups could potentially mobilize even the entire population., Through their communal involvement, activists in Bosnia and Herzegovina build discourses beyond the totalitarianizing homogeneity and exclusiveness of official politics. The objective of the women's scene is, or should be: “a marked resistance against all practices of exclusion (not only in terms of gender),

which still maintain the term of common good as ‘solidarity in the present act of political struggle.’” (Jasmina Husanović, “Discourse and/or practice”). Through different types of activities, which are not reducible to projects and a particularized approach to individual problems, they renew suppressed utopian energy and create space for performative, unconventional forms of political participation that expand the horizon of what is traditionally considered as political, through tactics of negotiating gender in the context of a post-war, post-trauma society.

MESSAGE:

- The right politics is the one that changes the parameters of what is considered political (Marcuse, Žižek)
- Here lies the power and potential of the women’s movement which, through its activities and reflections of subjectivization, promotes and discuss that which is silent, symbolically annulled, and does not fit either in the ethno-religious tripartite division or the gender bipartite division of BH society, or its everyday alienations and self-reproduction, which is an end in itself.

LITERATURA

- Adrijana Zaharijević, *Postajanje ženom*, Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2010.
- Alain Bryman, *Social Research Method*, Oxford University Press, Oxford, New York, 2012.
- Alan Bryman, Robert G. Burgess (Eds.), *Analyzing Qualitative Data*, Routledge, London and New York, 2002.
- Alana S. Jeydel, *Political Woman: The Women's Movement, Political Institutions, the Battle for Women's Rights Suffrage and the ERA*, Routledge, London and New York, 2004.
- Alberto Melucci, „Getting Involved: Identity and Mobilization in Social Movements, in: B. Klandermans, H. Kriesi and S. Tarrow (Eds.), *From Structure to Action: Comparing Social Movement Research across Cultures*, JAI Press, Greenwich, 1988.
- Aleksis de Tokvil, *O demokratiji u Americi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Noví Sad, 2002.
- Alfred Linc i Huan Stepen, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, 1998.

- Alisson M. Jagger, „Arenas of Citizenship: Civil Society, the State, and the Global Order, in: M. Friedman (Ed.), *Women and Citizenship*, Oxford University Press, Oxford and New York, 2005., pp. 91-110
- Ana Maglajić Reima, Edin Hodžić, „Political Participation. Is there full citizen participation in public life?“, in: S. Dizdarević et al (eds.), *Democracy Assessment in Bosnia and Herzegovina*, Open Society Fund Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 2006.
- Anastasya Posadskaya (ed.), *Women in Russia: a New Era in Russian Feminism*, Verso, London and New York, 1994.
- Andrea Cornwall, Elizabeth Harrison and Ann Whitehead (Eds.), *Feminism in Development: Contradictions, Contestations and Challenges*, Zed Books, London and New York, 2007.
- Andelka Milić, „Nationalism and Sexism: Eastern Europe in Transition“, in: R. Ceplán and J. Feffer (eds.), *Europe's New Nationalism: States and Minorities in Conflicts*, Oxford University Press, New York
- Asim Mujkić, *Mi, građani etnopolisa*, Šahinpašić, Sarajevo, 2007.
- Astrid Henry, *Not my Mother's Sister. Generational Conflict and Third-Wave Feminism*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2004.
- Azra Džajić-Weber, „Suptilna teškoća bosanskog feminizma“, u: S. Gavrić i H. Stojić (ur.), *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga. Žene u Bosni i Hercegovini*, Buybook, Sarajevo, 2011., str. 69-77
- Azra Hromadić, „Challenging the Discourses of Bosnian War Rapes, in: J. A. Johnson and J. C. Robinson (Eds.), *Living Gender after Communism*, Indiana University Press, Bloomington, 2007.
- Barbara Einhorn and Charlie Sever, „Gender, civil society and women's movement in Central and Eastern Europe“, in: J. Howell and D. Mulligan (eds.), *Gender and Civil Society. Transcending Boundaries*, Routledge, London and New York, 2005.
- Barbara Hobson, „Feminist Theorizing and Feminisms in Political Sociology“, in: T. Janoski et al (eds.), *The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies and Globalization*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005., pp. 135-152
- Biljana Kašić, „Sklevicky Lydia“, in: F. de Haan et al (eds.). *A Biographical Dictionary of Womens' Movement and Feminism: Central, Eastern and South Eastern Europe. 19th and 20th Centuries*, Central European University Press,

- Budapest and New York, 2006.
- Blaženka Despot, „Marksistička praksa/teorija i feministički pokret“, *Filozofska istraživanja*, br. 6, 1986., str. 5-14
- Blaženka Despot, *New Age i moderna*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1995.
- Bojan Bilić, „OPIRANJE ZLU: jedno (sociološko) promišljanje (post)jugoslovenskog antiratnog angažmana“, *Republika*, br. 520-521, 31.03.2013., str. 13-22
- Brian C. Rathbun, „Interviewing and Qualitative Field Methods: Pragmatism and Practicalities“, u: J. M. Box-Steeffenmeier et al (eds.), *Oxford Handbook of Political Methodology*, Oxford University Press, Oxford, 2010., pp. 687-701
- Catherine Hall, „Gender, Nationalism and National Identities: Bellagio Symposium Report“, *Feminist Review*, No 44, Summer 1993.
- Catherine Redfer and Kristin Aune, *Reclaiming the F-Word. The New Feminist Movement*, Zed books, London and New York, 2010.
- Celia Howkesworth, *Voices in the Shadow. Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, Central European University, Budapest, 2000.
- Chantal Mouffe, *The Return of the Political*, Verso, London and New York, 2005.
- Charles Tilly, *Social Movements, 1768-2004*, Paradigm Publisher, Boulder and London, 2004.
- Chiara Bonfiglioli, *Belgrade 1978. Remembering the Conference „Drugarica žena. Žensko pitanje- Novi Pristup?“/ Comrade Woman. The Women's Question: A New Approach?“ Thirty Years after*, Utrecht, August 2008, Master thesis
- Chela Sandoval, *The Methodology of the Oppressed*, University of Minnesota Press, Minneapolis and London, 2000.
- Chiara Bonfiglioli, *Remembering the Conference „Drugarica žena. Žensko pitanje-novi pristup?“*. *Thirty Years After*, Utrecht, August 2008, M.A. Thesis
- Chris Jones, „Mary Wollstonecraft's Vindications and their political tradition“, in: Claudisa Johnson (Ed.), *The Cambridge Companion to Mary Wollstonecraft*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Christina Ewig „The Strengths and Limits of the NGO Women's Movement Model: Shaping Nicaragua's Democratic Institutions“, *Latin American Research Review*, 34/3
- Craig J. Jankins, William Form, „Social Movements and Social Changes“, in: Thomas Janonki et al (eds.), *The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies and Globalization*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.,

pp. 331-349

Čarls Tejlor, *Prizivanje građanskog društva*, Beogradski krug, Beograd, 2000.

Danijela Cenan, *Konstruktionen von Weiblichkeit, Männlichkeit und Ethnizität im kriegesischen Konflikt des ehemaligen Jugoslawien*, Institut für Vergleichende und Internationale Beziehungen, Frankfurt am Main, 2005., (Abschlussarbeit)

Danijela Dugandžić Živanović, „Fragmenti ženskih sjećanja, 1978. i danas“, *Pro-Femina*, leto/jesen 2011, str. 126-162

Danijela Majstorović, Vladimir Turjačanin, „Predstavljanje žena u bosanskohercegovačkim dnevnim novinama: rodna i etnička podvojenost društva“, u: N. Moranjak-Bamburać, T. Jusić, A. Isanović (priredili), *Stereotipizacija: Predstavljanja žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*, Mediacentar, Sarajevo, 2007., str. 85-113

David Held, *Modeli demokratije*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.

Daša Duhaček, «Women's Time in the Former Yugoslavia», u: Nanette Funk and Magda Mueller (eds.), *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, New York, 1993., pp. 131-137

Džejn Beri sa Jelenom Đorđević, Šta će mi revolucija ako ne mogu da plešem, Antitrafiking centar, Beograd, 2010.

Džon Kin, *Civilno društvo: Stare slike- nove vizije*, Filip Višnjić, Beograd, 2003.

Džon Stjuart Mil, *Potčinjenost žena*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

Džudit Batler, *Nevolja s rodom*, Karpos, Loznica, 2010.

Đorđe Tomić, „Društveni pokreti: pitanja, pojmovi, teorije i metode“, u: Đ. Tomić i P. Atanacković (ur.), *Društvo u pokretu: Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Cenzura, Novi Sad, 2009., str. 12-27

Elisabeth S. Clemens and Debra C. Minkoff, „Beyond the Iron Law: Rethinking the Place of Organization in Social Movement Research“, in: D. A. Snow, S. A. Soule and H. Kriesi (Eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford and Carlton, 2006., 2nd ed., pp. 155-170

Elissa Helms „Ljubi se Istok i Zapad: rod, orijentalizam i balkanizam u bošnjačkim diskursima“, u: R. Jambrešić Kirin i S. Prlenda (ur.), *Promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti. Radovi sa posljediplomskog seminara 28.5-1.6.2007*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za ženske studije, Zagreb, 2008. str. 23-40

- Elissa Helms, *Gendered Visions of the Bosnian Future: Women's Activism and Representation in Post-War Bosnia*, University of Pittsburgh, 2003., Doctoral dissertation
- Ellen Wallis, „Radical Feminism and Feminist Radicalism“, in: S. Sayre et al (eds.), *Sixties Withoug Apology*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1985., pp. 91-118
- Elvira Kaminskaya, *Hate speech: Theory and Issues*, preuzeto 10.12.2012. sa: <<http://isees.berkeley.edu/sites/default/files/u4/isees/caseproject/KaminskayaFr.pdf>>
- Endru Hejvud, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.
- Endru Hejvud, *Politika*, Clio, Beograd, 2004.
- Ernesto Laclau, „Identitet i hegemonija: Uloga univerzalnosti u konstituiranju političke logike“, u: J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost. Suvremene rasprave na ljevici*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2007., str. 49-91
- Fadil Šero i Milan Mrđa, „Osvrt na današnju sliku i dostignuti nivo razvoja nevladinog sektora u BiH“, u: M. Mrđa, (ur.), *Civilno društvo i lokalna demokratija*, Centar za promociju civilnoga društva, Sarajevo, 2001., str. 112-144
- Fahira Fejzić et al, *Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žena u BiH: izabrana bibliografija (1900-2010)*, Nahla, Sarajevo, 2013.
- Gizela Bok, *Žena u istoriji Evrope*, Clio, Beograd, 2005.
- Gordana Bosanac, Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji, *Filozofska istraživanja III*, god. 28, sv. 3, str. 625-637
- Gordana Stojaković, *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945-1953)*, Novi Sad, 2011, (Doktorska teza)
- Gordana Stojaković, „Staka Skenderova ili prilog za istoriju autentičnosti“, *Habitus*, br. 8, avgust 2002., str. 177-190
- Hannah Arendt, *Vita activa oder vom tätigen Leben*, Piper, München, Zürich, 2002.
- Ismet Sejjfija, *Povijesne predizpozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH*, Sarajevo, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2008.
- Ivana Dračo, „Feministička pobuna na mreži“, u: A. Zaharijević (prir.), *Neko je rekao feminizam. Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Sarajevski otvoreni centar, Heinrich Böll Stiftung Bosna i Hercegovina, Fondacija

- CURE, Sarajevo, 2012., str. 302-332
- Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke*, Institut za savremenu istoriju, Evoluta, Beograd, 2010.
- Ivana Pantelić, „Partizanke i antifašistički front žene Jugoslavije (1945-1953)“, *ProFemina*, leto/jesen 2011., str. 81-97
- Jacque Derrida, *Pisanje i razlika*, Šahinpašić, Sarajevo/Zagreb, 2007.
- Jacqui True, *Gender, Globalization and Postsocialism*, Columbia University Press, New York, 2003.
- Janet Elise Johnson, Jean C. Robinson, (eds), *Living Gender after Communism*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2007.
- Jasmina Husanović, „Diskurs i/ili praksa. Sadašnja feministička i poststrukturalistička misao i ‘identitetu politike’ i slučaju ‘ženske scene’ u kontekstu istok-zapad“, u: Đ. Knežević et al (ur.), *Seminar. Žene i politika: Feminizmi na istočni način*, Ženska infoteka, Zagreb, 2000, str. 35-44
- Jasmina Husanović, „Feministički aspekti postkolonijalnog imaginarija Bosne“, u: R. Jambrešić Kirin i S. Prlenda (ur.), *Promišljanje sjevera i juga u postkolonijalnosti. Radovi sa posljediplomskog seminara 28.5-1.6.2007*, str. 63-76
- Jasmina Husanović, „Feminističke ekskurzije, transverzalnosti, traverzije: o punoljetnim iskustvima solidarnosti i zajedništva u proizvodnji znanja i emancipativnoj politici“, *ProFemina*, zima/proleće 2011, str. 47-56
- Jasmina Husanović, „Kultura traume i identitarna politika u BiH: kritika ideologije pomirenja“, *Diskursi*, Br. 3/2012., str. 12-23
- Jean-Francois Liotard, *Šta je postmoderna*, Kiz Art Press, Beograd, 1995.
- Jeff Goodvin, James M. Jaspers and Francesca Pallieta, „Emotional Dimensions of Social Movements“, in: D. Snow, S. A. Soule and H. (Eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, pp. 413-432
- Jelena Petrović, „Društveno-političke paradigme prvog talasa jugoslovenskog feminizma“, *ProFemina*, br. 2/leto-jesen 2011, str. 59-80
- Joan Wallach Scott, „A Woman Who Has Only Paradoxes to Offer: Olympe de Gage Claims Rights for Women“, u: S. E. Melzer & L. W. Rabine (eds.), *Rebel Daughters: Women in the French Revolution*, Oxford University Press, New York, 1992., pp.
- Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918-1941*, Narodna knjiga: Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1978,
- Joy Magezis, *Ženske studije*, Magistrat, Sarajevo, 2001.

- Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York and London, 1990.
- Judith Butler, „Univerzalnosti koje se natječu“, u: J. Butler, E. Laclau, S. Žižek (prir.), *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost. Suvremene rasprave na ljevici*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2007., str. 139-181
- Judith Butler, Ponovno uprizorenje univerzalnoga: hegemonija i granica univerzalizma“, u: J. Butler, E. Laclau i S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost, Suvremene rasprave na ljevici*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, 2007., str. 17-47
- Judith Okely, „Thinking through fieldwork“, in: A. Bryman and R. B. Burgess (eds.), *Analyzing Qualitative Data*, Routledge, London and New York, 2002., pp. 18-34
- Jürgen Habermass, *The Philosophical Discourse of Modernity. Twelve Lecturers*, Polity Press, Cambridge, 1998.
- Jürgen Moltmann, *God for a Secular Society. The Public Relevance of Theology*, SCM Press, London, 1997.
- Juliette Mitchel, *Women's Estate*, Penguin, London, 1971.
- Kejt Neš, *Suvremena politička sociologija. Globalizacija, politika i moć*, Službeni glasnik, Beograd, 2006.
- Lejla Turčilo, „Rodno zasnovana diskriminacija u medijskoj ne/kulturi Bosne i Hercegovine“, u: Z. Popov Momčinović, S. Gavrić, P. Govedarica (prir.), *Diskriminacija- jedan pojam, mnogo lica*, Sarajevski otvoreni centar, Sarajevo, 2012., str. 93-105
- Lidija Sklevicky, *Konji, žene, ratovi*, Zagreb, Ženska infoteka, 1996.
- Myra Marx Ferre, Carol McClurg Mueller, „Feminism and the Women's Movement: A Global Perspective“, in: D. A. Snow, S. A. Soule, H. Kriesi (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford and Carlton, p. 576-607
- Majstorović Danijela, Vladimir Turjačanin, „Predstavlanje žena u bosanskohercegovačkim dnevnim novinama: Rodna i etnička podvojenost društva“, u: N. M. Bamburać, T. Jusić, A. Isanović, *Stereotipizacija: Predstavlanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*, Mediacentar, Sarajevo, 2007., str. 85-113
- Marija Mijatović „Žene između privatnog i javnog“, u: A. Zaharijević (prir.), *Neko je rekao feminizam. Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Sarajevs-

- ki otvoreni centar, Heinrich Böll Stiftung Bosna i Hercegovina, Fondacija Cure, Sarajevo, 2012., str. 466-481
- Marija Perković „Ženska mirovna politika“, u: A. Zaharijević (prir.), *Neko je rekao feminizam. Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Sarajevski otvoreni centar, Heinrich Böll Stiftung Bosna i Hercegovina, Fondacija Cure, Sarajevo, 2012., str. 376-389
- Marijana Stojčić, „Proleter i svih zemalja- ko vam pere čarape? Feministički pokret u Jugoslaviji 1978-1989“, u: D. Tomić i P. Atanacković (ur.), *Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, Cenzura, Novi Sad, 2009., str. 108-121
- Marina Simić „Kratka skica za pregled razumevanja rase i roda u zapadnoevropskoj nauci“, u: A. Zaharijević (ur.), *Neko je rekao feminizam. Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Sarajevski otvoreni centar, Heinrich Böll Stiftung Bosna i Hercegovina, Fondacija Cure, Sarajevo, 2012., str. 246-257
- Mateja Jeraj, „Tomšić, Vida“, in: Francisca de Haan et al (eds.). *A Biographical Dictionary of Womens' Movement and Feminism: Central, Eastern and South Eastern Europe. 19th and 20th Centuries*, Central University Press, Budapest and New York, 2006., pp. 575-579
- Megan Seely, *Fight Like a Girl: How to Be a Fearless Feminist*, New York University Press, New York and London, 2007.
- Merry Bernstein, „The Contradictions of Gay Ethnicity: Forging Identity in Vermont“, in: D. S. Meyer, N. Whittier and B. Robnett (Eds.), *Social Movements: Identity, Culture and the State*, Oxford University Press, Oxford, 2002., pp. 85-104
- Michel Foucault, *Znanje i moć*, Globus, Zagreb, 1994.
- Milica Bakić-Hayden u saradnji sa Marijom Grujić, „III. Rodna perspektiva- pravoslavna tradicija“, u: Z. Spahić Šiljak i R. J. Anić (prir.), *I vjernice i građanke*, TPO Fondacija i CIPS Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2009., str. 123-166
- Milena Karapetrović, *Ona ima ime (o filozofiji i feminizmu)*, „Lara“ Bijeljina, ART print, Banja Luka-Bijeljina, 2007.
- Mirna Dabić et al, *Mlade žene- agentice pozitivnih promjena. Istraživanje: Zastupljenost rodne ravnopravnosti u akcionim planovima za mlade (Bosna i Hercegovina, Republika Srbija, Republika Hrvatska)*, CURE, Cesi, autonomni ženski centar Beograd, Sarajevo, 2013.
- Mišel Fuko, *Nadzirati i kažnjavati*, Izdavačka kuća Zorana Stanojevića, Sremski

- Karlovcı-Novı Sad, 1997.
- Mladen Lazić, *Promene i otpori*, Filip Višnjić, Beograd, 2005.
- Monica Hauser, *Ne prestajati počinjati*, preuzeto 15.02.2013 sa: . <http://www.medicazenica.org/download/Monika_Hauser-Ne_prestajati_pocinjati.pdf>
- Myra M. Ferree, Beth B. Hess, *Controversy and Coalition: The New Feminist Movement across Three Decades of Change*, Routledge, New York and London, 2003.
- Nada Ler-Sofronić, „Fašizam danas: žene između vjerskog i tržišnog fundamentalizma“, *Zeničke svestke*, br. 7, juni 2008., str. 135-150
- Nada Ler-Sofronić, „Fragmenti o demokratiji, tranziciji, civilnom društvu i ženi“, u: S. Gavrić i H. Stojić (ur.), *Dolje ti je rijeka, dolje ti je pruga*. Žene u Bosni i Hercegovini, Buybook, Sarajevo, 2011., str. 85-96
- Nancy Isenberg, *Sex and Citizenship in Antebellum America. Gender & American Culture*, University of North Carolina Press, Chapel Hill and London, 1998.
- Nancy Whittier, „Meaning and Structure in Social Movements“, in: D. S. Meyer, N. Whittier and B. Robnett (Eds.), *Social Movements: Identity, Culture and the State*, Oxford University Press, Oxford, 2002., pp. 289-307
- Olivera Jovanović, Žene i performativni socijalizam, preuzeto 10.11.2012, sa: <http://www.libela.org/vijesti/1453-zene-i-per-formativni-socijalizam-1453/>
- Phillip E. Wegner, *Imaginary Communities. Utopia, the Nation and the Spatial Histories of Modernity*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London, 2002.
- Pol-Aran Asu, *Lakan*, Karpos, Loznica, 2012.
- Rada Iveković, „(Ne)predstavljalivost ženskog u simboličkoj ekonomiji: Žene, nacija i rat nakon 1989. godine“, u: B. Arsić (prir.), *Žene, slike, izmišljaj*, Centar za ženske studije, Beograd, 2000., str. 9-31
- Rayna Rapp, Marilyn B. Young, Marilyn B. (eds.), *Promissory Notes: Women in the Transition to Socialism*, Monthly Review Press, New York, 1989.
- Rebecca Kay (ed.), *Gender, Equality and Difference During and After State Socialism*, Palgrave macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York, 2007.
- Ristin Thomasson, *To make room for changes. Peace strategies from women organizations in Bosnia and Herzegovina*, Kvinna till Kvinna, Johanneshov, 2006.
- Robert Dahl, *Modeli demokratije*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
- Rosalind Marsch, „Women in Contemporary Russia and Former Soviet Union“,

- in: R. Wilford, R. L. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism: The Politics of Transition*, Routledge, London and New York, 1998., pp. 75-103
- Sally G. Mcmillan, *Seneca Falls and the Origins of the Women's Rights Movement*, Oxford University Press, Oxford and London, 2008.
- Sandra Prlenda, „Lomeći valove u socijalizmu“, *ProFemina*, ljeto/jesen 2011
- Sanela Bašić i Milanka Miković, *Rodne (ne)jednakosti na tržištu rada u BiH. Ženska strana priče*, Udruženje žene ženama, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2012.
- Sara M. Evans (ed.), *Journeys that Opened up the World. Women, Student Christian Movements, and Social Justice, 1955-1975*, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey and London, 2003.
- Sarah Gamble, „Postfeminism“, in: S. Gamble (Ed.), *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*, Routledge, London and New York, 2005., 2nd ed., pp. 36-45
- Saruchi Thapar, „Women as Activists, Women as Symbols: A Study of the Indian Nationalist Movement“, *Feminist Review*, No 44, Summer 1993.
- Scott A. Hunt, Robert D. Benford, „Collective identity, solidarity, and commitment“, in: D. A. Snow, S. A. Soule, H. Kriesi (eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford and Carlton , p. 433-457
- Shana Penn and Jill Massino (eds.), *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist and Eastern Europe*, Palgrave Macmillan, New York, 2009.
- Shane Mountjoy, *The Women's Rights Movement: Moving Toward Equality*, Chelsea House Publishers, New York, 2008.
- Simon de Bovoar, *Drugi pol I. Činjenice i mitovi*, BIGZ, Beograd, 1982.
- Slavo Kukić, „Perspektive razvoja civilnog društva“, u: M. Mrđa (ur.), *Civilno društvo i lokalna demokratija*, Centar za promociju civilnoga društva, Sarajevo, 2001, str. 41-61
- Slavoj Žižek, „Da Capo senza fine“, u: J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost. Suvremene rasprave na ljevici*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, str. 213-259
- Slavoj Žižek, „Klasna borba ili postmodernizam? Da, molim“, u: J. Butler, E. Laclau i S. Žižek, *Kontigencija, hegemonija, univerzalnost, Suvremene rasprave na ljevici*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb, str. 93-138
- Slavoj Žižek, *Škakljivi subjekt. Odsutni centar političke ontologije*, Šahinpašić, Sarajevo, 2006.

- Slobodanka Nedović, *Savremeni feminizam. Položaj i uloga žene u porodici i društvu*, Centar za unapređivanje pravnih studija, Centar za slobodne izbore i demokratiju, Beograd, 2005.
- Solveig Richter, Saša Gavrić, „Das politische System Bosnien and Herzegowinas“, pr. Zlatiborka Popov-Momčinović, „Političke stranke u Bosni i Hercegovini“, u: S. Gavrić i D. Banović (prir.), *Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini*, Sarajevski otvoreni centar, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, 2012., str. 251-291
- Stephanie Genz and Benjamin A. Brabon, *Postfeminism, Cultural Texts and Theories*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2009., pp.66-67
- Stipe Šuvar, „Diskusija u raspravi: Društvena svijest, marksistička teorija i emancipacija žena- danas“, *Žena*, br. 2-3/1972.
- Suad Arnautović, *Politički sistemi i izborno predstavljanje u Bosni i Hercegovini*, Promocult, Sarajevo, 2009.
- Sue Thornham, „Second Wave Feminism“, in: Sarah Gamble (Ed.), *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*, Routledge, London and New York, 2005, 2nd ed., pp. 25-35
- Svetlana Slapšak, „Žene i rat u bivšoj Jugoslaviji“, *Republika*, br. 145-146, 1.-31. avgust 1996., preuzeto 12.08.2013, sa: <http://www.yuorpe.com/zines/republika/arhiva/96/145/145-16.html>
- Svetlana Slapšak, „Žensko telo u jugoslovenskom filmu: status žene, paradigma feminizma“, u B. Arsić (prir.), *Žene, slike, izmišljaji*, Centar za ženske studije, Beograd, 2000.
- Štefica Barjaktarević, „Žena u svjetlu emancipacije čovjeka“, *Žena* 2-3, 1982, str. 64-67
- Tanja Renner, Mirjana Ule, „Back to the future: Nationalism and gender in post-socialist societies“, in: R. Wilford, R. L. Miller (eds.), *Women, Ethnicity and Nationalism. The Politics of Transition*, Routledge, London and New York, 1998.
- Ugo Vlaisavljević, *Rat kao najveći kulturni događaj. Ka semiotici etnonacionalizma*, Maunagić, Sarajevo, 2007.
- Ugo Vlaisavljević, „Bosnia and Herzegovina: The Continuity of Ethno-Politics in the Age of European Integration“, in: *Twenty Years After: Post-Communist Countries and European Integration*, Heinrich-Böll Stiftung, European Union, Brussels, 2009, pp. 78-90

- Valerie Bryson, *Feminist Political Theory. An Introduction*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York, 2003, 2nd ed.
- Van Gosse, *Rethinking the New Left: An Interpretative History*, Palgrave Macmillan, New York, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 2005.
- Vera Erlich, *Jugoslovenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela*, Liber, Zagreb, 1971.
- Vera Gudac Dodić, *Žena u socijalizmu*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006.
- Vida Tomšič, „Postoji li kod nas žensko pitanje”, *Žena danas* br. 99/1952.
- Vivijana Radman, „Žena kao nacija“, u: Đ. Knežević (ur.), *Žene i politika. Feminizmi na istočni način*, str. 65
- Vladimir Goati, *Politička sociologija*, Nip Mladost, Beograd, 1978.
- Vlasta Jalušić, „Between the social and the political: feminism, citizenship and the possibilities of an Arendtian perspective in Eastern Europe“, *European Journal of Women's Studies*, No 2, Vol. 9
- Vukašin Pavlović, *Društveni pokreti i promene*, JP službeni glasnik, Beograd, 2006.
- William Gamson, „Commitment and Agency in Social Movements“, *Sociological Forum*, 6/1991
- Zilka Spahić-Šiljak, *Žene, religija i politika. Analiza utjecaja interpretativnog religijskog naslijeđa judaizma, kršćanstva i islama na angažman žene u javnom životu i politici*, IMIC, CIPS, TPO, Sarajevo, 2007.
- Zilka Spahić-Šiljak (ur.), *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički konteksti u Bosni i Hercegovini i na Kosovu*, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije, Sarajevo, 2012.
- Zlatiborka Popov-Momčinović, „De(kon)strukcija koncepta građanskog-feministička(e) perspektiva(e), *Nauka i politika, Zbornik radova sa naučnog skupa (Pale, 22-23. maj 2010)*, str. 244-252
- Zlatiborka Popov-Momčinović, „Govor mržnje i/ili sloboda govora- jedan prilog artikulaciji važnosti feminističke sintagme ‘Lično je političko’“, *Diskursi*, br. 4, str. 47-48
- Zoran Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Narodna biblioteka Srbije, Fond Zoran Đinđić, Beograd, 2010.
- Žan Žak Ruso, *Društveni ugovor*, Filip Višnjić, Beograd, 1993.
- Žarana Papić i Lydia Sklevicky (ur.), *Antropologija žene*, Čigoja štampa, Beograd,

2003.

Željka Šporer, „Feminizacija profesija kao indikator položaja žene u različitim društvima“, *Sociologija*, br. 4/1985, str. 597-613

RJEČNIK KLJUČNIH POJMOVA

AKTIVIZAM: predstavlja spontani i autonomni oblik djelovanja i uključivanja građana_ki u javnu sferu. On se manifestuje na raznolike i šarolike načine i uglavnom kroz nekonvencionalne oblike političke participacije i tzv. direktne akcije koji nadilaze ograničenja formalne politike. Aktivizam, kantovski rečeno, predstavlja otpor paternalizmu i buđenje čoveka iz samoskrivljenog dremeža i nepunoljetstva. U tokvilovskoj školi mišljenja aktivističko djelovanje je ključno povezano sa udruživanjem i kao takvo predstavlja tzv. „male škole demokratije“ koje osnažuju demokratiju kao politički sistem i „pune“ demokratsku formu kulturološkom supstancom bez koje ova ne bi mogla opstati na duže staze. Aktivizam je usmjeren na bitne društvene promjene i obogaćuje demokratsku formu i demokratski sistem demokratskom supstancom, i glavno je obilježje tzv. participativne i građanske političke kulture. Aktivizam se često poistovjećuje sa političkim radikalizmom ali to je jednostrano poimanje, s tim da npr. u okolnostima kada određeni politički sistem postane ili je represivan može da preraste

i u politički radikalizam, i metode tzv. direktne akcije na kojima aktivizam počiva mogu uključiti i upotrebu nasilnih sredstava.

CIVILNO DRUŠTVO: predstavlja sferu spontane socijabilnosti i prostor između porodice i države. Na tom „brisanom“ prostoru otvaraju se različite mogućnosti za aktivno djelovanje i angažman i ističe se da bez razvijenog civilnog društva ne postoji brana između države i pojedinca i posljednji lako postaje plen zloupotreba vlasti. Ideja o civilnom društvu nastaje sa usponom modernog društva i potrebe da se ingerencije države ograniče ali i kontrolišu. Civilno društvo čine društveni pokreti, kao kolektivni politički akteri, formalna građanska udruženja kao i neformalne grupe koje nastaju po potrebi radi rješavanja *single issue* političkih, socijalnih i drugih pitanja. Termin nosi anglosaksonski prizvuk dok se u njemačkoj školi mišljenja kao i na starom kontinentu više koristio pojam građansko društvo. No, kako je poslednji termin u periodu real-socijalizma bio „ideološki kontaminiran“ i nepodoban zbog poznate Marksove kritike građanskog društva (Die Bürgerliche Gesellschaft) koje po Marksu predstavlja sferu lažne autonomije i odgovara interesima *laisse faire* kapitalizma slobodnog tržišta, u ovdašnjim diskursima se više koristi pojam civilno. Glavna obilježja civilnog društva u veberijanskom ideal-tipskom smislu su autonomija, antihijerarhija, solidarnost, spontanost, difuznost, elastičnost, samopomoć, čime se pak ne negiraju neka od njegovih negativnih obilježja koje ono može da zaprimi u svom konkretnom osporavanju: lokalizam, separatizam i sl. Iako se civilno društvo često posmatra kroz dihotomiju društvo/država, ne radi se o prosto dihotomiji pošto je moguće da postoji jaka država i jako civilno društvo, kao i slaba država i slabo civilno društvo, a posljednje je često karakteristično za tzv. zemlje u tranziciji (Vukašin Pavlović).

DISKRIMINACIJA: pod diskriminacijom podrazumevamo nejednak tretman osoba na osnovu zabranjenih karakteristika kao što su spol, rod, invalidnost, seksualna orijentacija, rasa, etnička pripadnost, vjerska, politička ili bilo koja druga uvjerenja odn. pripadnja. Diskriminacija na indirektan ili direktan način sprečava

grupe koje posjeduje ove tzv. zabranjene karakteristike da dosegnu puninu svojih ljudskih prava i realizuju se kao ljudska bića, koja se rađaju kao jednaka u dostojanstvu i pravima. Nije svako pravljenje razlike diskriminacija- npr. odvajanje pušača od nepušača, i posebno treba istaći da postoji i tzv. pozitivna diskriminacija kada se grupi ili pojedincu_ki kojima je dugi period činjena društvena nepravda ova teži nivelisati kroz sistem davanja prednosti (npr. obezbjeđivanjem kvota za upis pripadnika_ca te grupe na fakultete, garantovanjem određenog broja mjesta u parlamentu i sl.), ali se ovde radi o tzv. dozvoljenim prednostima. Diskriminacija se ispoljava kao ograničavanje, isključivanje, davanje prednosti, uznemiravanje, seksualno uznemiravanje, mobing, segregacija. *Zakon o zabrani diskriminacije* u BiH je donešen 2006. i ono što je bitno podvući je da obavazu dokazivanja da li je bilo diskriminacije ima tužena strana, čime se doprinosi većoj zaštiti žrtve diskriminacije.

DRUGI TALAS FEMINIZMA: Nastaje na talasima *Nove ljevice* šezdesetih godina prošlog vijeka u sklopu brojnih kontrakulturnih inicijativa koje su se suprotstavljale „represivnoj toleranciji“ (Markuze) društva obilja. Žene su se aktivirale u brojnim inicijativama ali su došle do saznanja i iskustva konverzije da i u ovim navodno progresivnim pokretima imaju podređenu društvenu ulogu. Naime, obavljale su i ovdje tipične ženske poslove i često tretirane kao seksualni trofeji. Iz tih razloga stvaraju male grupe za podizanje svijesti na šta je većina „drugova“ reagovala negativno smatrajući to drugorazrednim pitanjem i posprdno nazivajući ovakve inicijative „chick lib“. Iz tih razloga, žene se sve više grupišu, solidarišu, stvaraju brojne grupe, mreže, i organizuju nekonvencionalne oblike političkog djelovanja, i buja kontrakulturna feministička izdavačka djelatnost. Aktivistkinje se sakupljaju po parkovima, trgovima, supermarketima, osvajaju ženske magazine, implodira nova, nezaustavljiva energija u bezbrojnim pamfletima, člancima, časopisima... U okviru drugog talasa nastala je čuvena sintagma *Lično je političko* s ciljem ukazivanja na važnost ličnog iskustva podređenosti kao i vidljivih i nevidljivih

odnosa zloupotrebe maskuline moći u svim aspektima egzistencije- ne samo u politici, ekonomiji i javnom životu. To je dovelo do saznanja da nije potrebno težiti samo jednakopravnosti, da je njegov okvir preuzak za bilo kakvu drugačiju političku senzibilizaciju i dekolonizaciju te da je potrebno težiti redefiniciji samog značenja onog političkog. Najznačajnije predstavnice drugog talasa su Kejt Milet, Šejla Roubotam, Džermajn Grir, Šilamit Fajerston, Sjuzan Griffin, Džulijet Mičel, mada su na nastanak drugog talasa uticala i antologijska dijela koja su se javila prije profilacije drugog talasa aktivizma i feminizma- Simon de Bovar (*Drugi pol*) i Beti Fridan (*Ženska mistika*). Značaj drugog talasa je ne samo u tome što je postepeno doveo do promjene dominantnih društvenih vrijednosti već i što je uspio da proдре u same institucije- uspon tzv. femokratije u organima države blagostanja. To je dovelo do svojevrsnog rascjepa u pokretu budući da su neke aktivistkinje u tome videle novi oblik podređenosti i kontrole žena- ovog puta od patrijarhalne države blagostanje i strahovale da će feminizam izgubiti svoju društvenokritičku oštricu. Takođe, javili su se i otpori kod specifičnih grupa žena (npr. žena iz Trećeg svijeta, Afro-amerikanki) da Drugi talas kao i Prvi adresira uglavnom pitanja koja su ključna za žene iz tzv. Prvog svijeta odn. najrazvijenih zemalja. Afro-amerikanke su tako npr. isticale da je za njih veći problem rasizam nego seksizam budući da se rod u Drugom talasu smatrao temeljnim društvenim rascjepom.

DRUGOST: Ideja koju je sistematski elaborirala Simon de Bovoar u svojoj knjizi *Drugi pol* i etablirala je kao od suštinskog značaja za feminističku teoriju i praksu. Po njenom shvatanju, žena kao drugost je metafizički konstrukt na osnovu kojeg su muškarci uzurpirali moć i osvojili različite sfere: pravo, politiku, ekonomiju, religiju, umjetnost. Drugost pretpostavlja isključenje i nemogućnost samoreprezentovanja i samodefinicije žena, od samih žena i za žene. U pojmu drugosti de Bovoar se prepliću i biološki i kulturološki kodovi, iako ju je njena slavna sintagma da se žena ne rađa već stvara najčešće situirala u drugi fon. Naime, po njenom shvatan-

ju osuđena na reprodukciju tj. na produženje vrste a što se smatra njenom glavnom funkcijom žena predstavlja imanenciju a muškarac transcendenciju, budući da se dobrim djelom može otrgnuti od biologije. No, bez kulture, tj interpelacije u svijest žena o vlastitoj inferiornosti ne bi se moglo vijekovima održati njihovo pozicioniranje van glavnog sistema vrijednosti. Po nekim stanovištima koja djelom prevrednuju ovu poziciju, naročito u djelu Elen Siksu, Drugost predstavlja mogućnost za žene buduću da one kao takve izmiču vladajućim okvirima i otvaraju prostore za vlastito ispunjenje pa i samooslobođenje.

DRUŠTVENI POKRETI: Društveni (ili socijalni) pokreti predstavljaju kolektivne aktere civilnog društva. Oni mobilisu veliki broj ljudi oko vrijednosti i ciljeva koji se tiču čitavog društva i u tome je njihova glavna *differentia specifica* u odnosu na interesne grupe i političke partije. Društveni pokreti se javljaju sa usponom modernizacije i pratećih tektonskih promjena (razvoj parlamentarizma, liberalizacije, kapitalizma, proleterizacije, štampe i sl) koji su podstakli ali i dali legitimitet ovakvim oblicima javnog angažmana. U političkoj nauci dominira podjela na klasične (stare) pokrete za koje se ističe da su bili usmjereni na dobiti od strane sistema, i na nove ili alternativne koji su stvarali prostore u odnosu na ali opet s onu stranu sistema. Kao najtipičniji klasični pokret se navodi radnički, a kao najtipičniji alternativni ekološki pokret. Ženski pokret se razvijao u oba perioda i obilježio obe epohe uspona društvenih pokreta i u tome liježi njegova snaga. Društvenim pokretima je u prvim teorijama pripisivana iracionalnost (npr. u tzv. teorijama gomile) da bi sa usponom novih pravaca u političkoj teoriji (kao što su teorija racionalnog izbora, čikaška sociološka škola, teorija mobilizacije resursa, kritička teorija društva, post-strukturalizam) oni sve više i više bili u fokusu istraživački utemeljenih poduhvata i različitih, naučno utemeljenih promišljanja.

EMANCIPACIJA: Termin etimološki potiče iz rimskog prava i odnosi se na instituciju oslobođenja robova od strane gospodara. Kada je o emancipaciji žena riječ, radi se o projektu po kojem

je moguće riješiti tzv. žensko pitanje kroz njihovo uključivanje u postojeći poredak bilo da je on liberalne, socijalističke ili neke druge ideološke provincijencije, mada se najčešće koristio kao model i termin za vrijeme real-socijalizma. No, problem u ovom konceptu je što su pravila igre već unapred postavljena bez žena u koje se one tek *naknadno* mogu uključiti, i što se ovaj sprovodio uglavnom odozgo. Iako je projekat emancipacije žena bio dugo na vrhu političke agende socijalističkih zemalja i postigao izvjesne rezultate, nije doveo do razgradnje patrijarhata kao svuda prodirućeg sistem imajući u vidu i tzv. sljepilo za rod socijalističke ideologije. Žene su uglavnom posmatrane kao majke i kao radnice i socijalistički režim ih je pokušao integrisati u sistem uglavnom kroz te dvije funkcije, garantujući im na paternalistički način određena socijalna prava po tim osnovama. Takođe, na feminizam se gledalo negativno i ovaj poistovjećivan sa pokretom žena buržujki. Alternatni ženski glasovi (npr. slučaj Aleksandre Kolontaj u SSSR-u, feministkinja u SFRJ posle legendarne konferencije Drug-ca žena: Žensko pitanje novi pristup) su dokazala i pokazala da socijalizam ne trpi autonomne pokrete i glasove već ih navodno rješava ideološkom frazeologijom odn. soc-realističkom verzijom paternalizma. Iz tiz razloga je npr. ex-YU filozofkinja i feministkinja Blaženka Despot isticala da nam je potrebna sloboda od projekata pojmljene i ozbiljene slobode, uključujući i socijalističku emancipaciju žena koja nije uspjela da stvori novu socijalističku prirodu, pojmi ženu kao istorijski subjekt te je kao takav socijalizam ostao zarobljen u vlastiti koncept tzv. „ozbiljene“ slobode.

FEMINIZAM: Feminizam je, s jedne strane, politička ideologija usmjerena na oslobođenje i emancipaciju žena iz okova patrijarhata. S druge strane, riječ je o interdisciplinarnom, naučnom kategorijalnom aparatu koji analizira različite aspekte ženske podređenosti, kroz mizogine, seksističke diskurzivne prakse koje imaju ontološki učinak. U feminizmu su teorija i praksa jedna drugu obogaćivala, i feminizam je bio i ostao konverzacioni okvir pokreta, uprkos nekim pritiscima i tumačenjima koje prave oštru dihotom-

iju između tzv. akademskog, pežorativno rečenog salonskog feminizma i feminističkog aktivizma. Pored toga, feminizam je i lično iskustvo koje obogaćuje njegov teorijski i/ili aktivistički žargon i na taj način širi horizonte za dalekosežne projekte ženskog (samo) oslobođenja. Termin je skovao socijalutopista Šarl-Furiје i u egalitarnim zajednicama, tačnije enklavama koje su stvorene na principima socijal-utopizma težilo se prevazilaženju tradicionalnih rodних uloga. Feminizam je nastao kao otpor unutar otpora, prema starom uređenju koje nastaje i prema novom koje se rađa a koje žene i dalje drži u patrijarhatom zacrtanim ulogama. U okviru feminizma postoji nekoliko struja mišljenja te se stoga radije govori o feminizmima: liberalni feminizam, u kojem je naglasak na oslobođenju žene kao ličnosti, na priznavanju građanskog statusa ženama buduću da su i one racionalna bića koja kao takva treba uključiti u proces donošenja političkih i drugih društveno bitnih i priznatih odluka. Jednakopravnost je glavna uporišna tačka liberalnog feminizma koji je obilježio prvi talas feminizma, ali njegova aktuelnost i značaj je ostala i u drugom talasu, npr. u konkretnim aktivnostima koje bi ovu jednakopravnost omogućile (kao što su jednaka plata za jednak/sličan rad, borba protiv rodne segregacije na tržištu, uvođenje tzv. političkih kvota za žene itd.); socijalistički feminizam, u kojem je naglasak na povezanosti između podređenosti žena i prije svega zakona kapitalističke reprodukcije koji se baziraju na eksploataciji žena kao jeftine radne snage, na činjenicu da žene obavljaju veliki broj poslova koji su neplaćeni i društveno nepriznati- kao što je npr. rad u kući, da čine tzv. sekundarno tržište radne snage, da najčešće zbog porodičnih obaveza rade *part-time* na nisko plaćenim i nesigurnim poslovima. Dok je zamerka liberalnom feminizmu da nije dovoljno radikalna već da teži prevashodno uključivanju žena u politički sistem liberalne demokratije, socijalističkom feminizmu se zamjera što stavlja akcenat na klasna pitanja i žensku podređenost shvata kao reziduum klasne eksploatacije i podređenosti. Kao treća najznačajnija struja feminizma se smatra radikalni feminizam koji podređenost žena smatra osnovom svih ostalih oblika nejednakos-

ti a koje se manifestuju u ekonomskoj eksploataciji, militarizmu, kolonijalizmu, rasnoj mržnji. Rod se smatra najdubljim društvenim rascjepom koji determiniše sve druge. U aktivističkom djelovanju baziranom na radikalnom feminizmu akcenat je na podizanju svijesti, a pored grupnog aspekta podređenosti akcenat je i na ličnim iskustvima koje su posljedica svuda prodirućeg seksizma. Pored ovih struja poznati su i aktuelni postfeminizam, post-strukturalistički feminizam, lezbijski feminizam, crnački feminizam i dr. Feminizam je stoga mreža pluraliteta i interakcija i u tome je njegova snaga a ne slabost.

JAVNA SFERA: Podjela na javnu i privatnu sferu je elaborirana u antičkoj tradiciji da bi se kasnije pretočila i u kasnije epohe. Naime, u antičkoj tradiciji privatna sfera se smatra ontološki nižom jer tu čovjek zadovoljava svoje bazične, elementarne potrebe koje su fiziološki nužne dok u javnoj sferi može da ih transcendiraju i prevaziđe. Dok je privatna sfera sfera partikularnosti javna sfera se tiče pitanja opšteg dobra i predstavlja prostor za samopotvrđivanje građana kao slobodnih ličnosti i tzv. javno praktikovanje morala. U privatnoj sferi antičke Grčke su tako obitavali žene, djeca, robovi, domaće živote, dok su pitanja vezana za *polis* bila rezervisana za muškarce. U modernoj epohi se ova dihotomija zadržala s razlikom da se privatna sfera posmatrala kao sfera lične slobode i autonomije a javna sfera kao sfera hijerarhije, birokratije i nužnosti, i vladao je strah od prevelikog upliva onog javnog u privatni život pojedinca. No, sintagmom *Lično je političko* žene su u tzv. Drugom valu feminizma feministkinje su pokazale da i tzv. privatna pitanja koja su često javno nevidljiva (kao što je npr. nasilje u porodici, nejednaka distribucija moći u domaćinstvu) takođe pitanja od javnog značaja te kao takva zahtjevaju javnu pozornost i intervenciju i politizaciju.

KONTRAKULTURA: Predstavlja otpor vladajućem sistemu vrijednosti koji ljude teži da postavi i opredmeti u unapred zacrtane društvene uloge i kalupe i da ih, kroz sistem socijalizacije, „ugravira“ u njihovu svijest i podsvijest. Dok se kultura posmatra okvirom funkcionalnosti određene društveno-političke zajednice, postulira

određeni način života ne rijetko ga propagirajući „kao najbolji od svih mogućih svjetova“, kontrakultura upravo u tome prepoznaje ne samo manifestne već i latentne, skrivene funkcije kulture kao što su postvarenje, otuđenje, sužavanje prostora za autonomiju, samorealizaciju i samoaktuelizaciju. Uspón kontrakulturnih pokreta je obilježio šezdesete godine prošlog vijeka i njegov nosilac su bile mlade, obrazovane generacije (tzv. baby boom generacija) koja je rođena poslije Drugog svjetskog rata i za koju glavnu vrijednost ne predstavlja redukcionistički pojmljena sigurnost roditeljske kulture koja je na kraju rezultirala u potrošačkom mentalitetu razvijenog kapitalizma već tzv. postmaterijalističke vrijednosti u kojima je akcenat na kvalitetu života. Kontrakultura predstavlja stvaralački i autonoman otpor prema određenom stilu života određene epohe, društva, naroda ili, najčešće grupe na vlasti i sistemu prenošenja postojećih struktura kroz dominantan sistem znakova i simbola. Najznačajnije kontrakulturne grupe su feminističke, ekološke, anti-ratne, LGBT, rok (kojeg je djelom apsorbirala muzička industrija), pank, pokreti alternativne medicine... Kontrakultura razvija svoje alternativne „institucije“: andergraund štampu, komune, alternativne i autonomne kulturne i socijalne centre, zadruge kao prostore za različite dezidentifikacijske otpore i suprotstavljanje ideološkoj hegemoniji vladajućeg poretka koja se često dešava sakrivena i pod plaštom kulture.

PATRIJARHAT: Patrijarhat predstavlja koherentan sistem vladavine muškaraca nad ženama u različitim poljima ljudske djelatnosti i emocionalnosti. Najčešće se slikovito vezuje za praksu koja je postojala u Antičkom Rimu gdje je muškarac imao faktički apsolutnu vlast nad članovima svoje porodice- mogao ih je čak i lišiti života bez ikakvih sankcija. Patrijarhat kao takav predstavlja privilegovan položaj muškaraca u odnosu na žene i zasniva se na čitavom spektru kontrole resursa od strane muškaraca- političkih, ekonomskih, simboličkih. Glavno uporište patrijarhata je kontrola ženskih reproduktivnih funkcija (što ističu npr. Simon de Bovoar, Šulamit Fajerston). Feministkinje koje djeluju na socijalističkom

fonu ključ za objašnjenje ženske podređenosti u okviru patrijarhalnog sistema tumače više ekonomistički, sa nastankom privatne svojine i raspadom prvobitnih egalitarnih zajednica. U modernom načinu ekonomske reprodukcije kapitalizam i patrijarhat su po ovom shvatanju čvrsto uvezani i jedni druge pojačavaju, što se ogleda npr. u nejednakom plaćanju muškog i ženskog rada, rodne segregacije na tržištu, besplatnom radu žena u domaćinstvu i sl. Radikalne feministkinje pak smatraju da je vladavina muškaraca nad ženama temeljan oblik eksploatacije iz kojih proizlaze drugi- kao što su militarizam, ekonomska eksploatacija i sl. One korene više vide u patrijarhalnoj socijalizaciji i kulturnoj proizvodnji značenja, simbola, rodnih uloga koji se nasilno interpeliraju u svijest muškaraca i žena da je ova podređenost nešto prirodno, a ne kulturni artefakt. U nekim teorijskim nanosima se uspostava patrijarhata vezuje za antički period odn. dihotomiju privatno/javno, odn. sferu ojkosa i polisa koji je žene učinio društveno-politički nevidljivim i „mrtvim“ i koji je kasnije preuzet u modifikovanoj formi i u kasnijim periodima i vrednosno-vjerujućim sistemima i ideologijama, uključujući i liberalizam.

PREDSTAVLJANJE: Žene kao ono na rubu, marginalno su bile podložne različitim oblicima (pseudo)predstavljanja budući da, kako ističe Slapšak, predstavljaju neriskantne nosioce značenja. Predstavljanje žene, ženskog se dešava npr. kroz različite slike i vizure- političke, filozofske, naučne, umjetničke... Tako su npr. u Kunderenim romanima žene ili politički denuncijanti ili „čista“, nečujna bića koja se olako podaju muškim disidentima. Problem predavljanja se tiče i pitanja prisutstva žena u institucijama sistema ali se kao problem postavlja i način na koje ovo predavljanje funkcioniše budući da obitava unutar patrijarhalnih normi predavljanja. Feministkinje ukazuju na različite načine na koje ovo predavljanje funkcioniše- analizirajući reklame, fotografije, umjetnost, posebno apostrofirajući problem pornografije. Predavljanje često ilustruje odsustvo subjektiviteta za žene budući da ono održava postojeću podjelu rodnih uloga. Na tom fonu, i predavlj-

janje ženstvenosti služi jačanju patrijarhata kao i potrošačkog mentaliteta, hrane kapitalističkog sistema. Aktivizmom kroz ženski pokret i izgradnjom vlastite teorije, žene se, između ostalog, teže osloboditi moći muškog pogleda.

PRVI TALAS: Pod prvim talasom u feminističkom kontekstu se podrazumijeva fon mišljenja i aktivizma koji zamah dobija od Francuske revolucije i u XIX vijeku. Prvi talas je nastao kao otpor unutar otpora budući da novi liberalni poredak nije ženama priznao status građanki, već ih je reducirao na isključivo privatnu tj. domaćinsku sferu. Lišene brojnih prava (kao što je pravo glasa, pravo na razvod, na posjedovanje imovine i sl.) žene se aktiviraju i vrše teorijsko-praktičke elaboracije i aktivističke djelatnosti „pravo u lice moći“. Iako se prvi talas često poistovjećuje sa sifražizmom- tj. borbom za prava glasa za žene te se kao takav svodi na borbu žena da se uključe u novo inaugurisani politički sistem, on je bio više od toga budući da je promovisao uvide u različite prakse marginalizacije i isključivosti unutar navodno novog, slobodnog društva koje se rađa, i imao različite teorijske nanose i praktičke aktivnosti koje su bile nošene drugačijim političkim sentimentom unutar sistema koji je promovisao redukcionistički pojmljenu racionalnost i interes kao glavni povod političkog djelovanja, iako su se navodno, promovisale građanske vrline, slobode i dužnosti kao nova politička metafizika. S tim u vezi, kritika da je prvi talas zapravo nedovoljno radikalan ne važi u potpunosti, iako su njegove glavne nositeljice bile žene iz srednje klase koje su imale obrazovanje ali i ne otvorene kanale za javni angažman usled patrijarhalnih vrijednosti koje su i dalje obitavale u društvu, a koje je Džon Stjuart Mil nazvao posljednjim ostacima tiranije iz Starog režima. Kontekst prvog talasa varira od zemlje do zemlje- postoje npr. razlike između pokreta Viktorijanske Engleske XX vijeka, kontinentalnog pokreta i pokreta u SAD-u. Ono što takođe treba podvući je da su žene tek nakon sto godina borbe u ženskom pokretu i za pokret u okvirima prvog talasa izborile za pravo glasa. Antologijskim štivom prvog talasa smatra se djelo Merry Wollstonecraft *Obrana prava žena*, koje poziva žene građanske

klase da izađu iz zlatnog kaveza domaćinstva i u kantovskom smislu *sapere aude* izađu iz vlastitog nepunoljetstva i podređenosti. Iako se ovo djelo sa postojeće istorijske distance smatra nedovoljno radikalnim jer se autorica prevashodno obraća ženama srednje klase, ono je bilo nošeno novim političkim sentimentom i idejom opšteg dobra i građanske kulture koja treba da bude od ključne važnosti za *res publica*.

SOCIJALIZAM: Socijalizam je jedna od političkih ideologija nastala kao reakcija na zakone kapitalističke produkcije i vladajuću svijest epohe koju je obilježio liberalizam. U socijalizmu se posebno kritikuje tzv. lažna neutralnost onog građanskog koji se bazira na pravama i slobodama tzv. „apstraktnog čovjeka“ (Marksova sintagma o robinzonijadama liberalizma), i novog ekonomskog ustrojstva odn. kapitalističke proizvodnje koja se bazira na eksploataciji i vodi u različite oblike otuđenja i destrukcije. Ključan pojam socijalizma je klasa- shvaćena kao društvena koja grupa ima isti odn. sličan ekonomski položaj determinisan (ne)posjedovanjem sredstava za proizvodnju. Ekonomija se smatra bazom društva a ostali oblici ljudske djelatnosti (npr. politika) i svijesti (npr. kultura, religija) pukim reziduumom ekonomskih odnosa i interesa. Socijalizam promovise ukidanje privatne svojine kao osnove eksploatacije i otuđenja čovjeka od čovjeka, i čovjeka od proizvoda vlastitog rada. Smatra se da se samo u tim okolnostima može doći do ljudske slobode i emancipacije i novog društvenog humaniteta. Postoji više struja u socijalizmu- npr. utopijski socijalizam, naučni socijalizam Karla Marksa koji je ostvario najveći politički uticaj a u dodiru sa drugim ideologijama su se razvijale različite elaboracije. Npr. socijaldemokratske koje su bile bliže liberalizmu gdje se ističe važnost postepenih, evolutivnih promjena, struje bliže anarhizmu koje su kritikovale shvatanje da treba osvojiti postojeće institucije revolucionarnim sredstvima. U nekadašnjim kolonijama socijalističke ideje su se kombinovale sa nacionalnim u svrhu borbe protiv kolonijalizma. Pored ideologije, socijalizam je takođe i oblik uređenja (tzv. real-socijalizam) koji se bazira na ukidanju privatne svojine- ali je u praksi dolazilo do

umesto njenog podruštvljavanja, podržavljenja budući da je zapravo jedina partija (Komunistička) držala u rukama sve poluge moći: ekonomske, političke, pravne. To je vodilo u različite oblike zloupotrebe vlasti i ograničenja ljudskih sloboda u ime svetle budućnosti i stvaranja novog, besklasnog društva u kojem će se ljudska sloboda konačno ozbiljiti. Iako socijalizam teorijski nije bio slijep za rod- emancipacija žena je kotirala visoko na političkoj agendi, u praksi socijalizam nije uspio da sruši patrijarhalne vrijednosti koje su i dalje nastavile da obitavaju te je na kraju u praktičkom smislu bio slijep za rod, najčešće ga pri tom poistovećujući sa polnim razlikama. Vladajući sistem je na feminizam gledao negativno, kao na buržuasku ideologiju koja ženama donosi samo parcijalno odn. tačnije lažno oslobođenje. Realsocijalizam nije homogen oblik uređenja, već je imao različite faze- totalitarnu, post-totalitarnu, autoritarnu i u nekim zemljama je pervertirao u lične oblike vlasti (tzv. sultanizam) koji se na najdrastičniji način manifestovao u Čaušeskovoj Rumuniji. Suodnos socijalizma i feminizma je stoga složen, ali je tzv. struja socijalističkog feminizma dala značajan doprinos u elaboraciji eksploataciji žena u ekonomskoj ali i privatnoj sferi, npr. još u Engelsovom djelu *Porijeklo porodice, privatne svojine i države*. Socijalistički feminizam je poseban zamajac imao u Velikoj Britaniji, u djelu Džulijet Mičel apostrofirajući naročito ulogu žena u reprodukciji nove radne snage koja je potrebna kapitalu i na činjenicu da su žene u kapitalizmu seksualni objekti u službi stvaranja profita.

TRANZICIJA: Pojam tranzicija je širok ali se najčešće upotrebljava kao sumaran termin da opiše skup dalekosežnih promjena koje su se desile i dalje se dešavaju u zemljama koje su pripadale socijalističkom bloku a koje su ekonomske, pravne, političke, kulturne, egzistencijalne i lične. Dok je po nekim shvatanjima slom socijalizma proglašen konačnim dokazom da su liberalizam kao ideologija a kapitalizam kao način proizvodnje najbolji modeli društveno-ekonomskog uređenja (npr. u Fukojaminom djelu *Kraj istorije*), posle početne euforije stigla su i razočarenja tzv. običnih

ljudi kao i različita teorijska upozorenja. Tako je npr. sociolog Ralf Darendorf u čuvenoj sintagmi o tri šestice istakao da je potrebno šest mjeseci da se donese novi demokratski ustav, šest godina da se pređe se centralno-planske na tržišnu ekonomiju, a šezdeset godina da se kreira dinamično civilno društvo kao brana od političkih zloupotreba vlasti, makar ova bile i demokratske provincijencije. Postoji nekoliko tipova tranzicije- npr. vođena tranzicija (u zemljama u kojima se nije javio jak alternativni pokret režimu i tranziciju predvodili reformisani komunisti), dogovorena tranzicija (u zemljama u kojima su postojali alternativni pokreti i uspostavili dogovor sa mekom strujom u komunističkoj partiji o potrebi održavanja višestranačkih izbora), urušavanje sistema (npr. u Čehoslovačkoj koja je poslije neuspjeha *praškog proljeća* ušla u stanje apatije i tzv. zamrzavanja društva, čime je zapravo kako je suptilno primjetio Václav Havel vlast, pokušavajući da uguši život samu sebe onesposobila za svoj dalji ostanak na životu i kao takva se kasnije urušila) i model revolucionarne tranzicije (npr. u Rumuniji gdje je Čaušeskov režim uspostavio jedan od najsurovijih oblika socijalizma i čak postavio sebe iznad same marksističke ideologije što je predstavljalo svojevrsan presedan). Neke zemlje su se brže i lakše demokratski konsolidovale uz relativno nisku socijalnu cijenu (npr. Češka gdje je npr. nezaposlenost u tranzicionom periodu uvijek bila jednocifrena) dok se tranzicija u zemljama koje su pripadale nekadašnjoj SFRJ zapravo jednim djelom desila u obliku krvavog ratnog sukoba tokom kog je došlo i do tzv. prvobitne akumulacije kapitala- ekonomskog, političkog i simboličkog. Kada je o ženama i ženskom pokretu riječ, uglavnom je došlo do trenda retradicionalizacije ali su se žene kroz angažman i zahvaljujući činjenici da je ženski pokret posle konferencije u Pekingu dobio globalne obrise na više ili manje uspješan način konsolidovale kroz različite aktivističke mreže. Takođe, došlo je do feminizacije civilnog društva što se često tumači činjenicom da je država prestala da obavlja funkcije i pruža socijalnu podršku koju su ljudi imali u socijalizmu a na šta su na sebe dobrim djelom preuzele same aktivistkinje.

TREĆI TALAS: Treći talas feminizma se javio kao reakcija na

trope drugog talasa, koja su po ovom stanovištu zapravo perpetuirala podređenost žena. Naima, stalnicim isticanjem ugnjetavačkih strategija koje se sprovode nad ženama stvorena je kultura i diskurs ženske viktomologije kao bezupitna odrednica koja zapravo utiče na nemogućnost ženskog oslobođenja i iskoračenja iz stanja podređenosti. Ova feministička struja je takođe reakcija na konzervativni *backlash* (kontraudar) iz osamdesetih godina prošlog vijeka u kojima se, prevashodno kroz medije, htjelo „dokazati“ da je feminizam *pasé* i da je feminizam proizveo više problema po same žene nego što ih je riješio. No, ističe se da nije feminizam prevaziđen, već da njegovi preovladavajući oblici zahtijevaju radikalnu de(kon)strukciju. Najveći uticaj na ovaj talas je ostvarila Judith Butler u svom antologijskom štivu *Gender trouble* odn. *Problemi sa rodom*. Po njenom stanovištu ne postoji neki unapred zadat identitet žena niti podređeni položaj na koji se aktivizam jednostavno treba nakalemiti, a i sam pojam „žena“ treba problematizovati kako bi se poremetiai heteroseksistička matrica. U protivnom, apeli protiv tzv. podređenosti žena predstavljaju samo nekritički apel sistemu koje (re)produkuje sam sistem. Isticanjem da žene ne postoje izvan djelovanja koje podrazumeva performans u praksi, smatra da predstavlja jedinu mogućnost subverzije zadatih identiteta kao i višestrukog izmještanja autoriteta.

UTOPIJA: Iako se utopija zdravorazumski posmatra kao nešto čega nema i što je nemoguće ostvariti, utopija je tijelo i duša društvenih pokreta koja daje motivaciju da se prevaziđu ograničenja postojećeg. Po shvatanju Ernesta Blocha, utopija je „čuvar dalekog cilja“ i premošćuju jaz između stvarnog i mogućeg. Po shvatanju Agneš Keler, bez utopija ljudi bi bili prepušteni na milost i nemilost žeđi za moći, manipulacijama i diktaturama. Zbog zdravorazumskih predstava da utopije najčešće, kada se pokušavaju ostvariti, završavaju u totalitarizmu, potrebno je istaći da postoje utopije reda i utopije slobode (Vukašin Pavlović). Utopije reda su autoritarne i u njima sve funkcioniše besprekorno a društvo kao organska cjelina (začetnik ovakvih oblika utopija je Campanella u knizi *Grad*

sunca). Utopije slobode su demokratske i teže uspostavi slobodnijeg društva (začetnik je Thomas Mor u istoimenoj knjizi). Dok su ideologije više vezane za interese, utopije su okrenute stvaranju novih značenja, političkih simbola koji najčešće teže proširenju političkih horizonata.

ŽENSKI POKRET: Po različitim tumačenjima ženski pokret spada u najzanačnije društvene pokrete. On je i stari/klasičan pokret (pokret XIX veka), i novi/alternativan pokret (pokret druge polovine XX vijeka), koji je ponovo zaživeo sa usponom *Nove ljevice* šezdesetih godina prošlog veka, te je jedan od trajnijih a po nekim stanovištima i najuspješnijih. I u periodima kad nije bio vidljiv i masovan (npr. dvadesetih godina prošlog veka posle dobijanja prava glasa za žene u većini zapadnih zemalja kada je pokret utihnuo) brižljivo je čuvao postignuća pokreta i stogodišnje borbe.

Na njegovu značajnost ukazuje i činjenica da je ženski pokret uticao na načine na koje posmatramo samo moderno društvo, da je de(kon)struisao temeljne političke kategorije različitih vremenskih perioda (npr. podjelu na privatno i javno, prirodu i kulturu, razum i osjećajnost), razvijajući paralelnu teoriju i praksu koje su jedna drugu obogaćivale i osnaživale. Značaj ženskog pokreta se ogleda i u tome da se nije fokusirao samo na žene, iako mu je mobilizacija žena bila glavna politička strategija, već da je uzimao učešće i u mirovnim inicijativama, borbama protiv rasizma, kolonijalizma, militarizma, nepravde, represije svake vrste, uništenja i besomučne eksploatacije prirode, videći povezanost između različitih oblika destrukcije koje se na specifičan način obrušavaju i na ženu kao ono što je marginalno, depolitizovano, na rubu, i kako primjećuje Svetlana Slapšak, nerizično za nametanje i upisivanje značenja... Pokret je kroz aktivizam davao ženama snagu da prepoznaju represivnost postojećih rodničkih odnosa i da se suoče sa ograničenjima koja su im nametnutima od strane tradicionalnih rodničkih uloga i konvencionalnih političkih formi, prevazilazeći na taj način ograničenja postojećeg.

ŽENSTVENOST: Predstavlja nedostižan ideal tzv. prave

žene koju konstruiše muška norma i patrijarhalne upravljačke strategije. Ženstvenost predstavlja fetišizaciju žene, ali i njenu ličnu kao i grupnu nihilaciju kroz nametanje tzv. ideala koji se nikad ne mogu (a i ne trebaju!) postići. Idali tzv. ženstvenosti su se menjali u različitim epohama- npr. u viktorijankoj Engleskoj je žena smatrana kućnim anđelom, dok su tzv. liminalne žene (radnice, prostitutke...) predstavljale njen opozit (Zaharijević) potreban radi prenaglašavanja ideala ženstvenosti. Tzv. drugi talas feminizma se „upustio“ u radikalno demaskiranje ideala ženstvenosti kroz različite forme nekonvencionalne političke participacije- bacanje grudnjaka, štikli, šminke, paradijama izbora za miss.... Društvena uloga ženstvenosti je jačanje pozicije i lažnog imidža muškarca koji je uspio da „osvoji“ ženstvenu ženu, ili da pak od „obične“ žene napravi ženstvenu ženu što su ne rijetko arhetipovi različitih proizvoda popularne kulture, naročito filma. Sa pojmom ženstvenosti je često povezan i narativ o tzv. romantičnoj ljubavi koja po stanovištu Germaine Greer (Žermen Grir) kastrira ženu i svoji je na bespolni seksualni objekat.

O AUTORICI

dr Zlatiborka Popov Momčinović

Dr. sc. Zlatiborka Popov-Momčinović (1975, Vršac) završila je studij sociologije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Tokom i nakon studiranja radila je u nevladinom sektoru i lokalnim medijima, a od 2005. je angažovana kao asistentkinja na Filozofskom fakultetu Istočno Sarajevo, gdje je i magistrirala sa temom *Politička kultura u periodu tranzicije*. Na Fakultetu političkih nauka u Beogradu je doktorirala 2013. sa temom *Ženski pokret u postdejtonskoj BiH: dometi, inicijative, kontroverze*. Objavila je više od četrdeset naučnih radova iz oblasti političke sociologije, politologije religije i feminističke teorije i prakse. Bila je stipendistica Fonda otvoreno društvo Bosna i Hercegovina u okviru projekta istraživanja javnih politika- *Policy Fellowship Development Project*, i angažovana u nekoliko lokalnih i regionalnih istraživanja kao što su *Religion and Pluralism in Education: Comparative Approaches in Western Balkan, Reconciliation and Trust Building in Bosnia and Herzegovina, Govor mržnje u Bosni i Hercegovini, Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini, Coming out: zagovaranje i zaštita prava LGBT osoba u Bosni i Hercegovini*. Zamjenica je urednika bh. časopisa *Diskursi*. Aktivna je i u civilnom društvu, pokušavajući da uskladi teorijski i praktički angažman. Govori engleski i njemački, a služi se i francuskim i slovenačkim jezikom.

Kontakt: e-mail: pozlata75@gmail.com

Edicija **Gender** Sarajevskog otvorenog centra
Ediciju uređuju Emina Bošnjak i Saša Gavrić

Do sada smo u ovoj ediciji objavili:

Damir Arsenijević, Tobias Flessenkemper (editors, 2013)

What is the Gender of Security?

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Damir Arsenijević, Tobias Flessenkemper (priredili, 2013)

Kojeg je roda sigurnost?

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Adriana Zaharijević (priredila, 2012)

Neko je rekao feminizam?

Kako je feminizam uticao na žene XXI veka

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar / Fondacija Heinrich Böll /
Fondacija Cure.

Druga izdanja koja su objavljena kao rezultat rada Sarajevskog otvorenog centra (izabrani naslovi):

Zlatiborka Popov-Momčinović (2013):

*“Ko smo mi da sudimo drugima”. Ispitivanje javnog mnijenja
o stavovima prema homoseksualnosti i transrodnosti u Bosni i
Hercegovini.*

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Böll,
Fondacija CURE.

Jasmina Čaušević (2013)

*Brojevi koji ravnopravnost znače. Analiza rezultata istraživanja
potreba LGBT osoba u Bosni i Hercegovini.*

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Marinha Barreiro, Vladana Vasić, Saša Gavrić (2013)

Rozi izvještaj. Godišnji izvještaj o stanju ljudskih prava LGBT osoba u BiH u 2012. godini.

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Damir Banović, Vladana Vasić (2013)

Seksualna orijentacija i rodni identitet: pravo i praksa u BiH.

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Zlatiborka Popov-Momčinović, Saša Gavrić, Predrag Govedarica (priredili_e, 2012)

Diskriminacija – Jedan pojam, mnogo lica.

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Jasmina Čaušević, Saša Gavrić (priredili, 2012)

Pojmovnik LGBT kulture.

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar / Fondacija Heinrich Böll

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo
305-055.2
141.72

POPOV-Momčinović, Zlatiborka
Ženski pokret u Bosni i Hercegovini :
artikulacija jedne kontrakulture / Zlatiborka
Popov-Momčinović. - Sarajevo : Sarajevski otvoreni
centar : Centar za empirijska istraživanja
religije u Bosni i Hercegovini : Fondacija Cure,
2013. - 254 str. : ilustr. ; 20 cm. - (Edicija
Gender / Sarajevski otvoreni centar ; knj. 3)

O autorici: str. 251. - Bibliografija: str.
219-231 ; bibliografske i druge bilješke tekst.

ISBN 978-9958-536-14-4 (Sarajevski otvoreni centar)
ISBN 978-9958-1981-6-8 (Centar za empirijska istraživanja
religije u BiH)
ISBN 978-9958-0988-1-9 (Fondacija CURE)
I. Momčinović, Zlatiborka-Popov vidi
Popov-Momčinović, Zlatiborka
COBISS.BH-ID 20849414
